

હરિ:ૐ

જીવનસંદેશ

સાધકોને
પૂજ્ય શ્રીમોટાના પત્રો

: સંપાદકો :
હેમંતકુમાર નીલકંઠ
નંદુભાઈ શાહ

હરિ:ૐ આશ્રમ પ્રકાશન, સુરત

- પ્રકાશક : ટ્રસ્ટીમંડળ,
હરિ:ૐ આશ્રમ, જહાંગીરપુરા, કુરુક્ષેત્ર, રાંદેર,
સુરત-૩૮૫ ૦૦૫. ફોન : (૦૨૬૧) ૨૭૬૫૫૬૪

© હરિ:ૐ આશ્રમ, સુરત, નડિયાદ.

□ આવૃત્તિ	વર્ષ	પ્રત	□ આવૃત્તિ	વર્ષ	પ્રત
પ્રથમ	૧૯૪૮	૧૦૦૦	પાંચમી	૧૯૮૬	૧૦૦૦
બીજી	૧૯૬૯	૧૫૦૦	છઠ્ઠી	૧૯૯૫	૨૦૦૦
ત્રીજી	૧૯૭૫	૧૨૫૦	સાતમી	૨૦૦૭	૧૦૦૦
ચોથી	૧૯૮૧	૧૦૦૦			

- પૃષ્ઠ : ૩૦ + ૩૨૨ = ૩૫૨

- પડતર કિંમત : રૂ. ૩૫/-

- વેચાણ કિંમત : રૂ. ૨૫/-

- પ્રાપ્તિસ્થાન :

હરિ:ૐ આશ્રમ, સુરત-૩૮૫ ૦૦૫

હરિ:ૐ આશ્રમ, નડિયાદ-૩૮૭ ૦૦૧

- મુદ્રણશુદ્ધિ : જયંતીભાઈ જાની

ફોન : (૦૭૯) ૨૬૬૧૨૭૨૮

- ડિઝાઇનર : મયૂર જાની

બી/૮, રીપલ એપાર્ટમેન્ટ, નારાયણનગર,

પાલડી, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૭. મો. : ૯૪૨૮૪૦૪૪૪૩

- ટાઇપસેટિંગ :

અર્થ કોમ્પ્યુટર,

૨૦૩, મૌર્ય કોમ્પ્લેક્સ, સી. યુ. શાહ કોલેજ સામે,

ઈન્કમટેક્સ, અમદાવાદ-૧૪, ફોન : (૦૭૯) ૨૭૫૪૩૬૯૯

- મુદ્રક :

સાહિત્ય મુદ્રણાલય પ્રા. લિ.

સિટી મિલ કંપાઉંડ, કાંકરિયા રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૨૨

ફોન : (૦૭૯) ૨૫૪૬૯૧૦૧

॥ હરિ:ૐ ॥

સમર્પણાંજલિ

(સાતમી આવૃત્તિ)

પૂજ્ય શ્રીમોટાએ જેમની બાલ્યકાળથી વાત્સલ્યભાવે
સંભાળ રાખી હતી

અને

જેમના દાંપત્ય જીવનનાં પાસાંઓમાં પણ માતાપિતાથી રખાય
તેનાથીયે વિશેષ કાળજી પૂજ્ય શ્રીમોટાએ રાખી હતી
તેમ જ

પૂજ્ય શ્રીમોટા તરફથી પોતાને અને પોતાના પરિવારને
જે કૃપાસહાય મળી હતી, તેની અલ્પાંશે પણ કૃતજ્ઞતા
વ્યક્ત કરવાની સદ્ભાવનાના પ્રતીક સ્વરૂપે
પૂજ્ય શ્રીમોટાના દલમા સાક્ષાત્કારદિન-રામનવમી
(તા.૮-૪-૨૦૦૭)ના સ્વજનોના મિલન સમારંભમાં
વિનમ્રભાવે જેઓ યજમાનપદે રહ્યાં હતાં
એવાં

શ્રીમતી સરોજબહેન રમેશચંદ્ર ચપટવાલાને
અને એમના પરિવારને

પૂજ્ય શ્રીમોટાના અમૂલ્ય અક્ષરદેહ સ્વરૂપ ‘જીવનસંદેશ’ની
આ સાતમી આવૃત્તિ સમર્પિત કરતાં અમો ખૂબ આનંદની
લાગણી અનુભવીએ છીએ.

ભાદરવા વદ-૪, સંવત ૨૦૬૩
તા.૩૦-૯-૨૦૦૭

ટ્રસ્ટીમંડળ,
હરિ:ૐ આશ્રમ, સુરત

॥ हरिःॐ ॥

परम प्रिय सभा :

श्री ललितयंद्र दलाल साહેबने

तथा

डॉ. श्रीमती मीनाक्षीबहेन दलालने

भावांजलि

(बीज आवृत्ति)

(अनुष्टुप)

प्रिय सभे ! हृदे व्हालां मने शा दिल् भावथी !
शो वारंवार आश्लेष हैयामां हुं करुं यही. १
प्रभुअे भेट दीधेलां मने केवां मण्यां तमे !
संस्कृति भावना केरां थयां दर्शन शां मने. २
संस्कार, भावना गुण प्रेरावी गुजरातने,
गौरववंतुं आ राष्ट्र थतां कीर्ति रणो जगे. ३
कर्म कौशल्य ने शक्ति कार्यवाहीतशी बधी,
भीलजे भाव संपूर्णे मौलिक रीतथी सही. ४

વ્યવસ્થા, નમ્રતા, સેવા, શી વ્યવસ્થિતિ ! દક્ષતા,
જીવને ભાવ એવાથી તમે શા પાંગર્યા જતા ! ૫

તમારા દિલનો ભાવ પામી કૃતાર્થ શો થતો !
આવા સંદર્ભમાં જોઉં પ્રભુ કૃપા લીલા હું તો. ૬

ઉચ્ચ જીવન કેરી શી અભિલાષા જવલંત હા !
જિજ્ઞાસા અગ્નિ પ્રેરાજો ભાવનાને ભભૂકવા. ૭

કેવો સદ્ભાવ હૈયાથી દાખવો સત્ પુરુષને !
પ્રત્યક્ષ પ્રેરણા તેવી પામી રાચી નમું હૃદે. ૮

કર્મના હાઈના ઊંડા મર્મને તે નિહાળવા-
કેવું કેવું મથો હૈયે તે કળાને નમું હૃદે. ૯

કેવા કેવા મને હાથ દીધા ણે કૃપા કરી,
નિપેટાવા જ સંકલ્પ લીલા નિહાળી રાચું શી ! ૧૦

દિવ્ય જીવનનો ભાવ જીવને લક્ષ્ય પ્રેરવી,
જીવને ભાવ આનંદ પ્રેરાજો, પ્રાર્થું દિલથી. ૧૧

ખીલજો ખીલજો ભાવ પ્રભુનો તમ જીવને,
કરીને પ્રાર્થના એવી ભાવે સમર્પું આ પદે. ૧૨

લોનાવાલા, તા. ૬-૫-૧૯૬૯

—મોટા

॥ ॐ मैया ॥

આમુખ

(પહેલી આવૃત્તિ)

આ 'જીવનસંદેશ' ગ્રંથ શ્રી હેમંતકુમાર પાસેથી સાંભળ્યો. આ જ લેખકના અંગત જીવનની અને એમનાં ઓળખીતાં સ્વજનો સાથેના સંબંધિત જીવનની વાતો જાણી. પત્રો અને કાવ્યો રૂપે લખાયેલાં લખાણનાં આજ સુધી પુસ્તકરૂપે પ્રગટ થયેલાં આ પહેલાંનાં દશે પુસ્તકો જોઈ ગયો. મને લાગ્યું છે કે આ પુસ્તક એ બધાં લખાણોના દોહનરૂપે સત્ત્વરૂપે અને છતાંય થોડોક ભાગ બાદ કરીએ તો બાકીનો સાવ નવીન અને કેટલોક ભાગ તદ્દન મૌલિક છે. આથી હું આને સાધકો માટેનું સ્મૃતિશાસ્ત્ર લેખાવતા અચકાતો નથી.

આ લખાણના મૂળ લેખક પોતાના કથનમાં સંપૂર્ણ સત્યનો દાવો કરતા નથી, એમાં પરિવર્તનને અવકાશ છે એમ સ્વીકારે છે, અને એમના જ અંગભૂત ગણાતા જનો ઉપર લખાયેલું આ લખાણ છે. એટલે આ લખાણમાં થયેલો સ્વાનુભવ અને નમ્રતા ભર્યા છે. એટલે આ બે લક્ષણોવાળાં લખાણો સમાજને ઘડવામાં જેટલે અંશે ઉપયોગી થશે તેટલે અંશે તે સ્મૃતિશાસ્ત્રના નામને ચરિતાર્થ કરશે. આ લખાણોને આમજનતા આગળ તુરત મૂકવામાં જે જોખમ છે તે જોખમને આ લખાણના મૂળ લેખકની ઉત્તરોત્તર જાગૃતિ અને જેમને નિમિત્તે આ લખાણ નીપજ્યાં છે, તે પરિચિત સાધકોની સાવધાની એ જોખમ નિવારશે એવી અપેક્ષા છે.

લેખકની માન્યતાનો સાર

હું સમજ્યો છું, તે મુજબ લેખકની માન્યતા આ છે :-

જીવન એક સંગ્રામ છે અને એથી જ સાધનાના કુરુક્ષેત્ર ઉપર રહેલા મનરૂપી અર્જુનનું ગુરુ એટલે અંતરમાં રહેલા ઊર્ધ્વભાવ

અથવા પ્રેમરૂપી પ્રભુભાવ આગળ સારથિપણું સ્વીકારાવીને જગતરૂપી જળમાં તરવા માટે પ્રથમ પોતાનાં પુરુષાર્થ અને શ્રદ્ધા બંને જાગૃત રાખવા. શ્રદ્ધાની દૃઢતા વધ્યે છેવટે તો ‘**कुर्वन्नपि न करोति**’ અથવા ‘**अकुर्वाणोऽपि कुस्ते**’ જેવી સહજ દશા થશે.

સાધના સાધનો

આવી સાધના માટે તેઓ વ્યાખ્યા આ જાતની બાંધે છે :- સાધના એટલે ભક્તિ, જ્ઞાન, ધ્યાન અને કર્મમાર્ગનો સમન્વય, એમ કહે છે. આગળ જતાં ‘ભક્તિ એટલે ભાવનાનો ધોધ. જ્ઞાન એટલે એ હેતુ. ધ્યાન એટલે એમાં એકાગ્રતા અને કર્મ એટલે બધાંને સુયોગ્ય સુમેળ રીતે વર્તવાનો પટ.’ એમ પણ વદે છે.

જીવંત વહેણ

લેખકનો ભાવનાધોધ હિમાલયની પુત્રી ગંગા નદીથી માંડીને ‘કેશવચરણ’ સુધી પહોંચી પાછો વળી પોતાની જન્મદાત્રી જનેતાને ચરણે અંજલિરૂપે ઢળે છે અને એની ગતિ તીવ્ર છતાં એટલી નમ્ર બની જાય છે કે પોતાને માર્ગદર્શક ગણતા સેવકો આગળ પણ એ ચરણ ચુંબવા ટળવળે છે :-

—અને પરિણામે એમની ભક્તિ, એમનું ધ્યાન, એમનો યોગ, એમનાં કર્મ આ માત્ર નાની સરખી સ્વજનમંડળીમાં કેંદ્રિત બને છે. ત્યાગની દૃષ્ટિએ આ મહાન ત્યાગી છે. તપની દૃષ્ટિએ આ મહાન તપ છે. એકમાત્ર ભયસ્થળ છે અને તે ‘સંતોનાં દુર્ગમ વર્તન’ અને ‘પૂર્ણપુરુષ’ જેવા લેખોમાં તરી આવે છે. ગુરુવાદને બે બાજુ છે. તે પૈકીની એક ગુરુવાદમાંથી ફળનારાં અનિષ્ટોને આ લખાણમાં ઢાલ મળી જાય તેવું છે, પરંતુ સાથે સાથે સમસ્ત માનવી સ્વભાવનું દિવ્ય રૂપાંતર કરવું અને પળેપળ સક્રિય રહેવું એવી જે જવાબદારી ગુરુ અથવા સંતની એ લેખોમાં દર્શાવાઈ છે, તે તરફ ધ્યાન રહે તો એ ભયસ્થળથી ઊગરી જવાય તેમ છે.

સાંભળવા પ્રમાણે આ ગ્રંથના લેખક પોતાનાં આ સ્વજનોના ઘરકલહના સ્થૂળ નાનામોટા પ્રશ્નો કે કલહોથી માંડીને તેમના આંતરિક હુમલાઓ સુધી ચોકી રાખે છે. છતાં નમ્ર રહે છે અને આત્મીયતા વધારે છે. ‘યુગ્મભાવના’, ‘જગતની વાસ્તવિકતા’, ‘સુખદુઃખ અને આસક્તિ’, ‘વ્યષ્ટિમાં સમષ્ટિનો ઉકેલ’, એવા લેખોમાં ભારોભાર મૌલિકતા જણાય છે. ‘ઉદારમાનસ’, ‘વિવેક’, ‘સ્મૃતિ’, ‘શ્રદ્ધા’, અને ‘સહિષ્ણુતા’ વગેરે લખાણોમાં પ્રવાહ, રોચકતા અને સૌંદર્ય જોઈ સાહિત્યિક અને સાંસ્કૃતિક બંને દૃષ્ટિએ સુંદર છાપ પડે છે.

‘ઈશ્વર જ બધું સંભાળે છે ?’ ‘સાધકોનું માંહોમાંહેનું વર્તન’, ‘સાધકનું નોકરો પ્રત્યેનું વર્તન’ વગેરેમાં ઠીકઠીક ચાબખા દેખાય છે અને કાવ્યોમાં કવિતા કરતાંય વિચારપ્રચુરપણું વધુ અને નમ્રતાભર્યો અભિન્ન સ્નેહ તરવરે છે. છેવટે,

‘મળેલો ધર્મ જે હોય, એને ઉવેખીને બીજે,
ધર્મ મેળવવા જાય, એને ધર્મ નહિ મળે.’

આ પંક્તિ ગુંજી રહે છે.

મહાત્માજી જતાં આજે આપણા દેશમાં જે શક્તિ વેરવિખેર થઈ રહી છે, તેને સાંકળવા અને દેશને માટે લોર્ડ માઉન્ટબેટને જે ઉચ્ચ ભાવિ ઉચ્ચાર્યું છે. તેને સફળ બનાવવા જે સાધકબળ ઉપયોગી થવાનું છે, તેમાં આવા યોગ્ય હાથે લખાયેલાં લખાણ ગુજરાતી ભાષા જાણતી જનતાને રૂપિયા આના પાઈથી મપાતા જીવનને કે ઉપલક ક્રિયામાં કે કર્મકાંડમાં મનાતા ધર્મને સાચા સ્વરૂપે સમજવાની દિશામાં વાળવામાં ઉપયોગી થશે, એ વિશે મને શંકા નથી.

વંથલી (સૌરાષ્ટ્ર)

‘સંતબાલ’

તા. ૨૭-૬-૧૯૪૮

॥ હરિ:ૐ ॥

સંપાદકના બે બોલ

(બીજી આવૃત્તિ)

પૂજ્ય શ્રીમોટાના ‘જીવનસંદેશ’ની પ્રથમ આવૃત્તિ ૧૯૪૮માં શ્રી નંદલાલ બોડીવાળાએ ‘સંદેશ’માં પોતાના ખરચે છપાવી અને તેમાંની ઘણી પ્રતો અમોને ભેટ આપેલી. જેના વેચાણની રકમ પૂજ્ય શ્રીમોટા દ્વારા થતી રહેતી શુભ પ્રવૃત્તિના સહાયાર્થે વાપરવામાં આવી.

આ પુસ્તકની પ્રતો છેલ્લાં પાંચેક વર્ષથી ખલાસ થવા આવેલી અને તેની માંગ તો રહ્યા કરતી હોવાથી, તે પુસ્તક ફરીથી છપાવવાની માગણી થયા કરતી હતી. એટલે કેટલાક મિત્રોના સદ્ભાવભર્યા સહકારથી અને સક્રિય મદદથી આ પુસ્તક ફરીથી પ્રકાશન થવા પામે છે. જે જે ભાઈઓએ એક યા બીજી રીતે આ પુસ્તક પ્રકાશનમાં સહાકાર અને સહાય આપેલાં છે, તેમનો તેમનો હરિ:ૐ આશ્રમ (નડિયાદ)નું ટ્રસ્ટીમંડળ હૃદયથી આભાર માને છે.

વળી, આ પુસ્તકના વેચાણથી કોઈને પણ અંગત ફાયદા કે લાભની વાત નથી. પૂજ્ય શ્રીમોટાએ પોતાનાં આવાં છપાયેલાં પુસ્તકોમાંથી મળેલી લગભગ રૂપિયા ૫૦,૦૦૦ની રકમનો સમાજના હિત માટે જ સદુપયોગ કરેલો છે, તેવી જ રીતે આ પુસ્તકના વેચાણનું પણ થવાનું છે. તેથી, સૌ કોઈને વિનંતી છે કે આ પુસ્તકને ખપાવી આપવામાં અમોને સહાય કરે.

આ ચોપડીમાંનું લખાણ ઘણુંખરું તો કાગળરૂપે છે, તે તે કાગળો જુદી જુદી વ્યક્તિઓને લખાયેલા છે. તે કાગળમાં જે વિષયનો ઉલ્લેખ છે, તે વિષયનું સમગ્રપણું તેમાં નથી, પરંતુ જે જે ભાઈએ જે અંગે કાગળમાં પુછાવ્યું હોય તેટલા પૂરતો ઉત્તરરૂપે તે તે કાગળ લખાયેલો છે.

ચોપડીનું ઘણુંખરું લખાણ તો જુદાં જુદાં માસિકમાં અવારનવાર છપાઈ ચૂકેલું છે, અને તેને અહીં એકઠું કરીને સંગ્રહિત કરેલું છે.

આ કાગળો જુદાં જુદાં નામે જુદાં જુદાં માસિકમાં છપાયેલા છે, પરંતુ તેથી તે વ્યક્તિ જુદી જુદી નથી, પણ એક જ છે. પૂજ્ય શ્રીમોટા પોતે અજ્ઞાત રહેવા માગતા હોવાથી અને જે લેખકનું નામ આપવામાં આવ્યું હોય તે લેખકના પ્રેરક અને સંચાલક તથા લખાણને ઉદ્ભાવનાર પૂજ્ય શ્રીમોટા પોતે જ હોવાથી તેમનું નામ પ્રસિદ્ધિમાં મૂકેલું હતું, એમાં કોઈકને વિસંવાદ ભલે લાગે પરંતુ ઘણે ઠેકાણે તો સંપાદક તરીકે જ નામ આપેલું છે. અને કોઈ ઠેકાણે સંપાદક તરીકે નામ ન આપ્યું હોય ત્યાં પણ લખનારના મનની વિચારસરણી અને ક્રમબદ્ધ આલેખન. પૂજ્ય શ્રીમોટાની જ વિચારસરણી અને તેમના જ દૃષ્ટિબિંદુનું અને સાચી રીતે તો તેમના ભાવાર્થનું જ તે લખાણ છે. એટલે જુદા નામવાળો તો માત્ર તેમની કલમ જ બનેલો છે, તે વાત અમારે મન હકીકતની ભૂમિકાવાળી છે.

આ ચોપડીનું કેટલુંક લખાણ તદ્દન સાદું, સરળ અને પહેલા જ વાંચને સમજાય તેવું છે, જ્યારે કેટલાક લખાણની ભાષા જરા ઊંચી પણ લાગે છે અને આમ લખાણ એક જ લેખકનું હોવા છતાં તેમાં ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણેનો વિસંવાદ જણાય છે. એક જ ઘાટીનું લખાણ દરેક લખાણમાં નથી, તેનું ખરું કારણ તો એ છે કે જે જે વ્યક્તિને પૂજ્ય શ્રીમોટાએ લખ્યું છે તે તે વ્યક્તિની સમજ અને સાહિત્યની કક્ષાનો પણ તેમણે ખ્યાલ રાખેલો છે. પૂજ્ય શ્રીમોટાનું પદ્ય, ગદ્ય કરતાં હંમેશાં ઘણું સરળ હોય છે અને એ એમને પોતાને વ્યક્ત થવાને ઘણું સરળ સાધન થઈ પડેલું છે.

આ ચોપડીમાંનું પ્રત્યેક લખાણ લેખકનાં સ્વજનને સંબોધીને છે. કેટલુંક લખાણ તેમના (સ્વજનના) મનમાં ઊઠેલી કોઈ કોઈ

વૃત્તિઓને સમાધાનરૂપે સમજણના પ્રદેશનું લખેલું છે અને ખાસ કરીને કવિતા જેવું જે લખાણ છે, તે લખાણ લેખકને પોતાનાં સ્વજનમાં જ્યારે જ્યારે નિમિત્તયોગે અંતરની દૃષ્ટિવૃત્તિ વળે અને તેમને (લેખકને) તે તે સ્વજનો જીવનના આદર્શના ભાવતોલે ન લાગતાં એમને જે ઉત્કટ સંવેદન થાય છે, તેના ઘોતકરૂપે તે તે લખાણ છે. લેખકને પોતાનાં સ્વજનના તે કાળના (લેખકથી જે કાળે કોઈ નિમિત્ત ભાવે) તેમના તેમનામાં દૃષ્ટિ અને વૃત્તિ પ્રેરાઈ હોય તેમના તેમના જીવનપ્રવાહને યદ્વાતદ્વા વહેતો જોઈને કેટકેટલી અને કેવી કેવી કારમી વેદના થાય છે, તે તે કવિતાના લખાણમાંથી સમજાય તેવું છે. પૂજ્ય શ્રીમોટા એવી હૃદયંગમ ઉત્કટ ભાવના પોતાનામાં પ્રેરાવીને પોતાનાં સ્વજનના અંતરને દ્રવાવવાને આવી રીતે પોતાની વૃત્તિઓનો ઉપયોગ કરે છે. પ્રત્યેક વૃત્તિ એ પ્રત્યક્ષ શક્તિસ્વરૂપ છે, અને તેનાથી તેનું કામ લઈ શકાય છે—જો તેવી વૃત્તિ જ્ઞાનભક્તિપૂર્વક વાપરવાની કળા જીવનમાં પ્રગટી હોય તો. માને પોતાના બાળકને કાદવમાં રમતું જોઈને જેમ ગ્લાનિ, દુઃખ અને ચીડ પણ ચઢે છે, તેમ પોતાનાં સ્વજનોને જીવનઆદર્શની ભાવનાથી યોગ્ય રીતે સંકળાયેલાં ન જોઈને પૂજ્ય શ્રીમોટાને જે દુઃખ થાય છે, તે દુઃખ તેમનાં લખાણમાં સ્પષ્ટ તરવરતું લાગે છે. તે દુઃખ અમને જાગૃત કરો એ જ પ્રાર્થના.

પૂજ્ય શ્રીમોટાને વિશે કશું લખવું એ તો અમારે અમારી જાતનાં વખાણ કર્યા બરાબર ગણાય, અને લખવું પણ શું ? તેઓ કશું જ નથી અને છે, એટલું જ બસ છે.

શ્રી ગુલાબરાય મંકોડી સાહેબે આ બીજી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના લખી આપી. એ માટે અમે એમનો ભાવપૂર્વક ઘણો ઘણો આભાર માનીએ છીએ. જોકે તેઓ એટલા નજીક આવ્યા ગણાય કે તેમનો આભાર માનવો એ અમારો પોતાનો જ આભાર માનવા બરાબર

ગણાય. છતાં હૃદયનો કદરભાવ વ્યક્ત થયા વિના રહી શકતો નથી.

પ્રથમ આવૃત્તિનો ‘આમુખ’ પૂજ્ય મહારાજશ્રી સંતબાલજીએ લખી આપેલો.

ધાર્મિક, સામાજિક અને રાજકીય ક્ષેત્રોમાં અનેકને સલાહસૂચન તથા દોરવણીની પ્રવૃત્તિમાં ઠીક ઠીક લક્ષ અને સમય આપતા હોવા છતાં પૂજ્ય મહારાજશ્રી સંતબાલજીએ સમય કાઢીને આ પુસ્તક આદિથી તે અંત સુધી ત્યારે સાંભળ્યું અને તેમાંથી અર્થગંભીર વાક્યોની તારવણી કર્યા ઉપરાંત, આ લેખકનાં બીજાં પુસ્તકો પણ જોઈ જઈને તેમાંથી પણ એવી નોંધો લીધા પછી ઠીક ઠીક વિચાર કરી અને પરિશ્રમને અંતે અમને જે સહાનુભૂતિભરી કદરવાળો સુંદર ‘આમુખ’ ત્યારે લખી આપેલો, તે માટે અમે એમનો ભાવપૂર્વક આભાર માનીએ છીએ

પ્રથમ આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના શ્રી પ્રતાપરાય ઉપાધ્યાયે (આચાર્ય, હરિજન આશ્રમ શાળા, હરિજન આશ્રમ, અમદાવાદ-૧૩) ભાવપૂર્વક લખી આપેલી, જે માટે અમો એમના ઘણા ઘણા આભારી છીએ.

સુભાષ પ્રિન્ટરી વતી શ્રીમતી બબીબહેન ભરવાડાએ આ પુસ્તક ત્વરાથી, કાળજીપૂર્વક અને ઓછા દરે સુંદર રીતે છાપી આપવામાં સહાય કરી છે અને સદ્ભાવ દાખવ્યો છે, તે માટે અમે તેમનો ઘણો ઘણો આભાર માનીએ છીએ.

નંદુભાઈ શાહ

મેનેજિંગ ટ્રસ્ટી

તા.૨૫-૫-૧૯૬૯

હરિ:ૐ આશ્રમ, નડિયાદ

॥ હરિ:ૐ ॥

પ્રસ્તાવના

(બીજી આવૃત્તિ)

(લેખક : શ્રી ગુલાબરાય મંકોડી-I.A.S.)

સંતલીલા અગમ્ય હોય છે. નહિ તો વળી, મારા જેવા, આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રમાં પૂરો એકડો પણ ન ઘૂંટ્યો હોય એવાને, પૂજ્ય શ્રીમોટા જેવા સંત, આ ‘જીવનસંદેશ’ જેવા સંપૂર્ણપણે આધ્યાત્મિક પુસ્તકના પુનર્મુદ્રણ વખતે પ્રસ્તાવના લખવાનો આદેશ શું જોઈને કરતા હશે ! એ સ્વાભાવિક પ્રશ્ન થાય. એટલે જ તો આ આદેશને હું સંતલીલા ગણું છું.

સાધારણ કોટિનાં પુસ્તકો માટે, સામાન્ય રીતે, પ્રસ્તાવના લખવાનો રિવાજ, કંઈક અંશે નબદ્ધમયંતી વચ્ચે હંસે જે હેતુ સાર્યો તેવા હેતુ માટે પડ્યો હશે. એમાં વળી, તે તે વિષયના ઉચ્ચ અધિકારી-કેટલીક વાર તો લેખક કરતાં પણ ઉચ્ચ અધિકારી - વ્યક્તિ પાસે પ્રસ્તાવના લખાવવાથી પુસ્તકની પ્રતિષ્ઠામાં વધારો થતો માનવામાં આવે છે, પરંતુ અહીં તો બધું જ બીજી જાતનું છે. ‘જીવનસંદેશ’ પુસ્તક અસાધારણ, લેખક પૂજ્ય શ્રીમોટા જેવા સમર્થ સંત અને લખનાર મારા સમો અલ્પજ્ઞ, બલકે ઉપમન્યુના શબ્દોમાં કહું તો ‘સદુપાયકથાસ્વપંડિતઃ હૃદયે દુઃખશરેણ ચ્ચંડિતઃ ।’ આ વિષય તરફ આકર્ષણ અને અભિરુચિ હોવા છતાં તેમાં મારો પ્રવેશ અતિ અલ્પ ગણું છું. એટલે વિષયના તજજ્ઞ તરીકે કહેવાનું મારી પાસે કશું ન હોય એ દેખીતું છે. તેમાં વળી, આ તો રહી પૂજ્ય શ્રીમોટાની અનુભવવાણી. તો પછી મારે લખવુંયે શું અને કેવી રીતે ? પણ આજ્ઞા ઉથાપાય નહિ. મારી આધ્યાત્મિક અનભિજ્ઞતાનો જાહેર એકરાર કરવાની તક પૂરી પાડવા જાણે સંતે આ લીલા રચી હશે એમ માનીને પણ મારું મન તેમના તરફ પૂજ્યપ્રેમથી મલકી રહ્યું છે.

વિટંબણા મનને રસ્તો કાઢવા પ્રેરે છે અને મારા મને પણ રસ્તો કાઢી આપ્યો છે. આખરે લખવી છે તો ‘પ્રસ્તાવના’ને ? અને પ્રસ્તાવના એટલે

સ્તવનનું એક રૂપ. એક પ્રકારની સ્તુતિ - પુસ્તકના કથાવસ્તુની અને એટલે એ કહેનારની, લેખકની અને સંતસ્તુતિ કરવાનો અધિકાર કોને ન હોય ? તુચ્છાતિતુચ્છ અને મૂર્ખાતિમૂર્ખ વ્યક્તિ પણ કાલીઘેલી જેવી આવડે તેવી સંતની સ્તુતિ કરવાનો અધિકાર તો ધરાવે જ છે. એટલે એવા અધિકારની રૂએ હું આ સંત આજ્ઞાનું પાલન કરી શકું ખરો.

પ્રથમ મુદ્રણના સંદર્ભમાં મુનિશ્રી સંતબાલજીના ‘આમુખ’ અને ભાઈશ્રી પ્રતાપરાય ઉપાધ્યાયની પ્રસ્તાવનામાં, આ પુસ્તક વિશે અને સમાજે સંતો પ્રત્યે કેવી દૃષ્ટિ ધરાવવી ઘટે, તે અંગે ઠીક ઠીક પ્રકાશ પાડેલો છે. એટલે તેની પુનરુક્તિ ન થાય એ પણ મારે જોવું રહ્યું.

આ અપ્રાપ્ય પુસ્તકની એક પ્રત એક સ્નેહી પાસેથી વાંચવા મળી ત્યારે તેનાં પાનાંઓના સ્વરૂપે જ પુસ્તકનો ખ્યાલ આપ્યો. સામાન્ય રીતે કોઈ પણ સારા પુસ્તકનાં બબ્બે-ચચ્ચાર પાને કંઈક અગત્યનું વિધાન આવે, જે વાચકને ફરી વાર મળવાની સરળતા માટે રેખાંકિત Underlined કરવાનું મન થાય. મને મળેલા પુસ્તકના ગંભીર અભ્યાસી સાધકે કેટકેટલાંય પાનાં, આખાંને આખાં લાલ કે ભૂરી લીટીઓથી અંકિત કરેલાં હતાં. પુસ્તકમાંનાં વિધાનોનાં સત્વનો આ પ્રથમ નિર્દેશ હતો. હિમાલય જેવી મહાન ગિરિમાળામાં પ્રવેશતો યાત્રિક જેમ એક ટોચ ચડે કે તુરત એનાથી પણ ઉત્તુંગ અન્ય ટોચ નિહાળે છે અને તેનાં મહાન સૌંદર્યથી આનંદમાં ગરકાવ થઈ જાય છે. કંઈક તેવી જ રીતે આ પુસ્તકમાંનાં વિધાનો એક પછી એક ખૂલતાં ગિરિશૃંગો જેવાં સુંદર, પ્રતિભાશાળી અને સમગ્ર રીતે જોતાં ચિત્તને સાત્ત્વિક આનંદમાં ગરકાવ કરી દે તેવાં વાચકને લાગે છે. પ્રથમ આવૃત્તિના સંદર્ભમાં સ્પષ્ટતા થઈ છે તેમ આ પુસ્તક મુખ્યત્વે પૂજ્ય શ્રીમોટાના તે તે વખતના સ્નેહી સાધકો પ્રત્યે લખેલા પત્રોનું સંકલન છે.

આખા પુસ્તકનાં વાંચન પછી પહેલામાં પહેલી છાપ એ ઊંકે છે કે લેખક પોતાનો આધ્યાત્મિક અનુભવ કેવળ પોતા પાસે સંઘરી ન રાખતાં, પોતાના પ્રિયજનોને ઉમળકાથી, પ્રેમભાવથી, દિલોજાનીથી, બને તેટલા

વધારે વિસ્તારથી અને ઊંડાણથી કહી દઈ, પોતાના સાત્ત્વિક આનંદના સહભોક્તા બનાવવા ઈચ્છે છે. શબ્દે શબ્દે, વાક્યે વાક્યે અને પાને પાને પ્રેમમૂર્તિ શ્રીમોટાનો ઉદાર પ્રેમ ઝરતો નીરખી શકાય છે. ઉદાર એટલા માટે કે એ પ્રેમ કે એટલા પ્રેમ માટે સંબંધિત વ્યક્તિ પાત્ર હોય કે ન હોય, પણ ફૂલે તો જેમ ફોરવું જ રહ્યું, તેમ પૂજ્ય શ્રીમોટાનો પ્રેમ તો અદમ્ય રીતે પોતાનાં પ્રિય પાત્રો તરફ અસ્ખલિત, બલકે ધોધમાર વહે છે. એ પ્રેમધોધમાં અવગાહન કરવાની જે ભાઈબહેનોને તક મળી છે, તેમને બધાંને, પરોક્ષ રીતે પણ, હાર્દિક ધન્યવાદ દઈ વંદન કરું છું કે તેઓ આવા સરળ, નિખાલસ અને સાક્ષાત્ પ્રેમમૂર્તિ સમા સંતનાં પ્રેમપાત્રો બનવા ભાગ્યશાળી બન્યાં છે. એવાં પાત્રો પ્રત્યેનો પ્રેમ ‘ઉદાર’ કેમ કહેવો પડ્યો છે, તેની ઝાંખી ઘણે સ્થળે થાય છે. લેખક કહે છે :-

‘અમારે તો બધાંનેયે સમજી સમજી વળગવું છે,
રહ્યા કરીએ હૃદય વળગી - ન અમને કોઈ વળગે છે !
વળગવા તો જતાં કોને મૂકે તરછોડી આઘે તે,
જતાં કરવા હૃદયપ્રેમ સ્વજન ગણના કરે ના તે.’

વળી, બીજે સ્થળે લેખક ગાય છે :-

‘અમારે ભાગ લેવો છે સ્વજન કેરા જીવનમાંહે,
પરંતુ કોઈ ના અમને હૃદયથી આવકારે છે.’

બીજી છાપ એ ઊઠે છે કે જે વિષયો અંગે પત્ર લખ્યો હોય તે વિષયનાં અંગ-ઉપાંગને આવરી લે તેટલું વિશદ, સરળ અને સર્વદેશીય વિશ્લેષણ કરવા છતાં, તે વિષયની સમગ્રતાને તથા સત્યનિષ્ઠાને આંચ આવતી નથી. વિષયનાં જુદાં જુદાં પાસાંઓનું દર્શન કરાવતા જાય છતાં પોતે કહે છે તે સત્યનું સંપૂર્ણ સ્વરૂપ છે એનો દાવો તો કરતા નથી, બલકે અત્યાર સુધી સમજાયેલું આ સ્વરૂપ છે અને એનાથી જુદું સત્ય પણ હોઈ શકે એમ ઠેકઠેકાણે ઠોકી બજાવીને લેખકે કહેલું છે. જગતની વાસ્તવિકતા અંગે કહેવાનું કહ્યા પછી તેઓશ્રી સરળ હૃદયે કહે છે કે :-

‘આ બધું સમજાવતાં કંઈ મને ફાવતું નથી. આ જ સાચું છે એવો દાવો નથી, પણ જે કંઈ લાગે છે તે નમ્રપણે જણાવ્યું છે. શાસ્ત્રની સમજણ

પ્રમાણે કેટલું ખરું છે તે જાણતો નથી. મેં તો એની કૃપાથી જીવનમાં અનુભવને જ શાસ્ત્ર ગણ્યું છે. એમ છતાં એ જ ખરું છે અને હવે એનાથી પરનું સત્ય નથી જ એવી સમજણની પકડમાં પણ રહેતો નથી. ભગવાન બીજું સમજાવશે અને અનુભવાવશે તો તે પણ આપોઆપ જ લાગશે.’

કેટલી વિનમ્રતા, કેવી સત્યનિષ્ઠા ! મને તો લાગે છે કે તેમનાં આવાં વિધાનો તેઓશ્રીની અપાર નમ્રતા, આપણને સત્યના વિરાટપણાનો ખ્યાલ કરાવવાની વૃત્તિ અને આપણે પોતાનાં મંતવ્યો અંગે હકાગ્રહ કે દુરાગ્રહ ન સેવવો એ પણ સત્યનિષ્ઠાનું એક ચિહ્ન છે. એમ આપણને બોધ દેવાનો હેતુ હશે.

ત્રીજી છાપ એ ઊઠે છે કે દરેક વિષયનું વિવરણ એક પ્રખર મનોવૈજ્ઞાનિક કરતા હોય એમ લાગે છે. મનની અને ચિત્તની જુદી જુદી ભૂમિકા ઉપરથી જે સત્યદર્શન પોતાને થાય છે, તે જેટલી મર્યાદામાં શબ્દબદ્ધ થઈ શકે તેટલું આપણા શ્રેય માટે તેઓશ્રી કરે છે. જો આ બધું કેવળ મનોવૈજ્ઞાનિક વિશ્લેષણ જ હોત તો તો કદાચ એ એક કેવળ બૌદ્ધિક પ્રક્રિયા લેખાત, પરંતુ જ્યારે ચિત્તવૃત્તિની ઉત્તરોત્તર ઊંચી ભૂમિકાના સળ ખોલીખોલીને અંદર રહેલું દૃશ્ય બતાવવા મથે છે ત્યારે એમ લાગ્યા વિના નથી રહેતું કે આ તો ઋષિઓની ‘પશ્યંતી વાણી’ છે, એક આત્મસાક્ષાત્કારીનો અનુભવ છે. કેટલીક વાર બીજનો ચંદ્ર બતાવવા આકાશમાં આંગળી ચીંધીએ છતાં બીજો માણસ જોઈ ન શકે ત્યારે આપણે કોઈ ઝાડ, ઘર, વાદળું કે એવું કોઈ ઐંધાણ લઈને ચંદ્રની દિશામાં હાથ લાંબો કરીને સૂચવીએ છીએ. હાથ કંઈ ચંદ્ર સુધી પહોંચતો નથી, પણ દર્શનની રેખા નક્કી કરે છે અને એ રેખા લંબાવીએ તો ચંદ્રનું દર્શન ચોક્કસ થાય છે. પૂજ્ય શ્રીમોટાએ આ બધાં લખાણોમાં કંઈક આ પ્રકારની તરકીબ સાધકને સહાયભૂત થવા અજમાવી જણાય છે. એમણે આપેલાં ઐંધાણો અને એમણે સૂચવેલી દિશા જો આપણે બરોબર પકડી લઈએ તો પછી તો પ્રશ્ન છે કેવળ એ લીટી લંબાવવાનો. સમય અને સતત પુરુષાર્થ એ લીટીને લંબાવીને સત્યદર્શનરૂપી ચંદ્રદર્શન કરાવ્યા વિના રહેશે જ નહિ. એટલે જ તો આ તમામ લખાણોમાં સત્ય

આ જ છે કે આવું જ છે તેવું પ્રતિપાદન ન કરતાં લેખક કેટલાંક ચિહ્નો, નિશાનીઓ વગેરે દ્વારા એક પ્રકારનું ચોક્કસ દિશાસૂચન દરેક સાધકને કરે છે, અને એ દિશાએ ચાલવાનું રાખે તો વહેલો મોડો સાધક આત્મ-સાક્ષાત્કારના ધ્યેયને જરૂર પામશે એવી પ્રતીતિ કરાવનારું આ પુસ્તક છે.

આજકાલ શોષણવૃત્તિ જાણે માણસના સ્વભાવમાં ઊંડે સુધી પેસી રહી છે. એટલે આજનો માનવ ઓછું આપીને ઘણું વિશેષ પ્રાપ્ત કરવાની પેરવીમાં હોય છે. ભૌતિક ક્ષેત્રમાં સટ્ટો, લોટરી, રેઈસીઝ વગેરે પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા ઓછા ખર્ચે જલદી ધનવાન બનવાની વૃત્તિ વ્યાપક બની રહી છે, તેવી જ વૃત્તિ આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રે પણ નથી એમ નહિ કહી શકાય. આવી વૃત્તિની સામે પણ પૂજ્ય શ્રીમોટાએ ઠેકઠેકાણે લાલબત્તી ધરી છે. તેઓશ્રી કહે છે :-

‘આજના યુગમાં... સૌ કોઈને મહેનત વિના, તપશ્ચર્યા વિના આળસુની પેઠે બેઠાં બેઠાં ખાવું છે. આધ્યાત્મિક માર્ગમાં એવા કોઈ જીવોને સ્થાન નથી.’

વળી, બીજે સ્થળે તેઓ ગાય છે કે :-

‘પ્રભુને કામમાં જે તે, જીવતો રાખવા હૃદે,
અભ્યાસ પ્રાણવાળો સૌ ઊંડો કેળવવો ઘટે.
જીવતા જાગતા એવા વિના અભ્યાસ કોઈને,
પ્રભુકૃપાતણો લાભ એમ ને એમ ના મળે.’

ભાવના અને ગુણ કેળવવા માટે ધગધગતી ભૂખ અને પ્રયંડ પુરુષાર્થ માગી લે તેવો આ આધ્યાત્મિક માર્ગ છે. એમાં પ્રગતિ કરવી એ કાંઈ પોપાંબાઈના ખેલ નથી. આવું સૂચવી લેખક સાધકને સચેત અને જાગૃત કરવા ઇચ્છે છે, છતાં તેને નિરુત્સાહ ન થવા દેવાની ખાસ કાળજી રાખે છે. એટલે જ આ કામ ‘મુશ્કેલ છે’ એમ કહેતાંની સાથોસાથ ‘પણ અશક્ય નથી’ એમ કહેતા હોય છે. ટૂંકમાં, સાધકને હતાશ ન કરતાં, પણ વગર પુરુષાર્થે ધ્યેય-પ્રાપ્તિ થઈ જાય એવું આ ક્ષેત્ર નથી, તે વાત સાધકને ઠસાવવાનો પોતાનો ધર્મ ગણતા લાગે છે.

આજનો માનવી ‘અનેક-ચિત્ત-વિભ્રાંત’ બની રહ્યો છે. માનવ મનની ચંચળતા અને તેની એકાગ્રતાનો અભાવ એટલાં વ્યાપક છે કે તેવી પશ્ચાદ્ભૂમિકામાં મનની થોડીઘણી એકાગ્રતા થતાંવેંત કોઈ સામાન્ય માનવી પણ અલૌકિક લાગે તેવી સિદ્ધિ પોતે પ્રાપ્ત કરી છે એવું માનવા લાગે છે. ખરેખર તો આવી પ્રગતિ કે સિદ્ધિ એ તો ‘પાશેરામાં પહેલી પૂણી’ પણ નથી, એ જો સાધક ધ્યાનમાં ન રાખે તો પોતાની પ્રગતિ અંગે ભ્રમમાં પડે અને પ્રગતિને બદલે કોક વાર અવગતિને પામે. આવાં ભયસ્થાન સામે સાધકને ચેતવવાની એક પણ તક પૂજ્ય શ્રીમોટા ચૂકતા નથી. ઠેકઠેકાણે, ઠોકી બજાવીને સાધકને તેઓશ્રી ચેતવે છે કે આવી સિદ્ધિ મળી એટલે આત્મસાક્ષાત્કાર થઈ ચૂક્યો છે, પોતે સંપૂર્ણ સત્યને પામેલા છે એમ ભૂલ ન કરવી. આવી ચેતવણી પણ સાધકને ભ્રમમાં પડતો બચાવવા માટે કેવળ અનુગ્રહવૃત્તિથી આપી છે.

સાધક પ્રત્યેના બીજા એક ખાસ વલણની પણ આ પુસ્તકમાં ઝાંખી થાય છે. સાધક જો તમોગુણપ્રધાન બનીને પ્રમાદ સેવતો હોય કે પુરુષાર્થ અને અભ્યાસમાં જોઈતી પ્રગતિ ન કરતો હોય અથવા પાછી પાની થતી હોય, તો પૂજ્ય શ્રીમોટાનું દિલ કેટલું બધું વલોવાઈ જાય છે, અને એવો સાધક આવી સ્થિતિમાંથી વહેલો બહાર કેમ નીકળે, તે જોવા તેમનું મન તલપાપડ થતું હોય છે. શ્રી સંતબાલજીએ પોતાના ‘આમુખ’માં લખ્યું છે કે :-

‘આ લખાણોને આમજનતા આગળ તુરત મૂકવામાં જે જોખમ છે, તે જોખમને આ લખાણના મૂળ લેખકની ઉત્તરોત્તર જાગૃતિ અને જેમને નિમિત્તે આ લખાણ નીપજ્યાં છે, તે પરિચિત સાધકોની સાવધાની એ જોખમ નિવારણે એવી અપેક્ષા છે.’

તેઓશ્રી જેવા તત્ત્વચિંતકનો આવો અંગુલીનિર્દેશ આપણને વિચાર કરતા કરે છે કે શું તેઓશ્રીને આ લખાણ ‘આમજનતા’ આગળ મુકાય તેમાં જોખમ જણાય છે કે ‘તુરત’ મુકાય તેમાં ? હકીકતમાં તો દરેક જીવ પોતાના જન્મજન્માંતરના સંસ્કારવારસા અનુસાર જ ગુણગ્રાહક શક્તિ ધરાવતો હોય છે. પરિણામે આ પુસ્તકમાંના વિવિધ વિચારો પોતપોતાની

ગુણગ્રાહક શક્તિ અનુસાર જ ઝીલશે. એટલે એમાં તો જોખમ જણાતું નથી, પરંતુ આવા પોષક રસથાળને કદાચ કોઈ પૂરેપૂરો ન પચાવી શકે તો એના પ્રત્યે અનુકંપા અને સંવેદનભરી શુભકામના સેવાય એ વધારે યોગ્ય થશે. જો ‘તુરત’ શબ્દ ઉપર ભાર હોય તો, આવું લખાણ, આ દિશામાં પગલાં માંડવા માગતા સાધકને બને તેટલું આપવું એ સ્વાનુભવીનો ધર્મ બની જાય છે, અને તેથી, એ મોડું અપાય તે કરતાં વહેલું અપાય એમાં જ દેનાર-લેનારનું બંનેનું શ્રેય છે.

મુનિશ્રીના ‘આમુખ’માં એક બીજો ઉલ્લેખ ધ્યાન ખેંચે છે. તેઓશ્રી કહે છે, ‘ગુરુવાદને બે બાજુ છે, તે પૈકીની એક ગુરુવાદમાંથી ફળનારાં અનિષ્ટોને આ લખાણમાં ઢાલ મળી જાય તેવું છે.’

આ અંગે શ્રી સંતબાલજી તરફના આદરથી પ્રેરાઈને એટલું કહેવાનું મન થાય છે કે ‘ગુરુ’ કે ‘સંત’ અંગેના આ પુસ્તકમાંના તમામ વિચારો જો એક વાતનું પ્રતિપાદન ન કરતા હોય, તો તે ગુરુવાદનું. ગુરુ તરફનો આદર ગુરુવાદમાં સરકી ન જાય, તે માટે ઠેકઠેકાણે, પૂજ્ય શ્રીમોટાએ આ લખાણોમાં ટકોર કરી છે. તેઓશ્રી કહે છે :-

‘જો કોઈ ગુરુ એમ કહે કે ‘તું મારામાં જ શ્રદ્ધા રાખ, પૂરેપૂરો વિશ્વાસ, શરણભાવ અને સમર્પણભાવ રાખ્યા કર. બધું એની મેળે થઈ જશે, અને કોઈ ધન્ય પળે આત્મસાક્ષાત્કાર થઈ જશે.’ તો જાણવું કે એવું કહેવું યથાર્થ નથી.’.

આગળ જતાં તેઓશ્રી કહે છે :-

‘ગુરુનું શરીર એ આપણું સાધન નથી. આપણું સાધન તો ગુરુની ભાવચેતનશક્તિ છે. એ શક્તિ આપણને પરાધીન રાખવા માગતી નથી.’

ગુરુવાદમાં ગુરુકૃપા ઉપર ઘણો મદાર બંધાતો હોય છે. એટલે ગુરુકૃપાને પણ તેના સ્થૂળ અર્થમાં ન રહેવા દેતાં અને તે દ્વારા સાધકને ગુરુવાદમાં ન ખેંચવા દેવા માટે પૂજ્ય શ્રીમોટા કહે છે :-

‘ગુરુની કૃપા એ તો સાધકનાથી થતા જતા પુરુષાર્થની ભાવનામાંથી ફલિત થતો ભાવ છે.’

વળી, બીજે સ્થળે તેઓશ્રી કહે છે :-

‘સાધકના જીવનનું બધું વિચારવાનું કોઈ ગુરુ માથે લઈ લે, તો સાધકનું જીવન કદી પણ ફળી શકે જ નહિ.’

‘જીવનના ધ્યેયને પોષક એવા નિર્ણયો જાતે પોતે જ કરવાની કળા સાધકે પોતાનામાં ઉગાડવી અને વિકસાવવી જ પડશે. પાણીમાં પડ્યા વિના તરતાં કદી આવડી શકવાનું નથી. હજુ પાણીમાં તો આપોઆપ તરી શકાય એવાં સાધનો સાથે શરીરને જકડાવી દેવાથી પાણીમાં પડ્યા રહી શકાય, પણ આમાં તો તેવું ચાલશે જ નહિ.’

ગુરુ અને સંત, આ લખાણોમાં પરસ્પર પર્યાય શબ્દો બની જતા હોય છે. તે સંદર્ભમાં શ્રીમોટાના આ ઉદ્ગારો ગુરુવાદનું આમૂલ ખંડન કરતા હોય તેમ જણાશે :-

‘સાચો સંત, એક માનવી વ્યક્તિ નથી, પણ જે વિરોધાભાસી ગુણોનું વર્ણન આપણે પ્રભુ વિશે કરીએ છીએ, તેમનો શરીરધારી આવિર્ભાવ છે.’

આ અને આવાં બધાં લખાણો કોઈ ‘ગુરુવાદ’ કે તેમાંથી નીપજતાં અનિષ્ટો માટે ઢાલરૂપ બને એવો ભય સેવવો, મારી નમ્ર સમજમાં, અસ્થાને છે. માનવ સ્વભાવના શુભ તત્ત્વરૂપી પાયા ઉપર તો આધ્યાત્મિક ઈમારતનું ચણતર હોય છે. એટલે આ લખાણોમાં ભયસ્થાન જોવાં એ એવાં શુભ તત્ત્વોનો અસ્વીકાર બની બેસે. આશા છે કે પૂજ્ય શ્રી સંતબાલજી સમા ગુણગ્રાહક દૃષ્ટિવાળા સાધક માનવ સ્વભાવની અંતિમ શુભનિષ્ઠામાં જ શ્રદ્ધા રાખવાનું વિશેષ પસંદ કરશે અને તેઓશ્રીએ માનેલું ભયસ્થાન એ ભયમુક્ત સ્થાન જણાશે.

આ પત્રસંગ્રહમાં કયો સારો અને કયો વિશેષ સારો એવી સરખામણીને સ્થાન નથી, કારણ કે દરેક પત્ર પોતાના ખાસ વિષય પરત્વે ઘણો જ સ્પષ્ટ છે. આમાંનો દરેક પત્ર સમગ્રપણે વાંચવો પડે. એમાંનો

એકાદ ફકરો સંદર્ભમાંથી તોડીને વાંચતાં કદાચ લેખકના કહેવાનો અર્થ ચૂકી જવાય. એટલે જે તે પત્ર આખેઆખો સ્વીકારવો કે ન સ્વીકારવો એ લેખક અને વાચક બંનેને વધુ ન્યાયકર્તા નીવડશે.

અમુક લેખો અને કાવ્યો તો હૃદયમાં ઘર કરી લે છે. ‘જનેતાને અંજલિ’ એ કાવ્ય વાંચતાં કોઈ પણ સત્યપ્રિય સાધક આંખમાં આંસુ અને દ્રવતા હૃદયભરી સ્વાનુભૂતિ વિના નહિ રહે. દરેક વાચકને એમ લાગશે કે ‘મારી મા માટે યોગ્ય અંજલિ હોય તો આ જ.’ કારણ કે માના પરમ પ્રેમ પ્રત્યે આપણે દરેક બાળકે આવી જ ઉપેક્ષા કરી હોય છે અને માતાએ એવી જ ઉદારતા અને પ્રેમથી એ જતી કરી હોય છે. એ જ રીતે પુસ્તકમાંનો છેલ્લો પત્ર ‘પૂર્ણપુરુષ’ એ તો જાણે આ પુસ્તકરૂપી મંદિરના શિખર ઉપરનો કળશ છે. એમાં ‘પશ્યંતી વાણી’નો જે અનુભવ થાય છે, તે અદ્ભુત છે. તે પૂર્ણપુરુષની કલ્પના શબ્દબદ્ધ થઈ શકે તો, આથી વિશેષ સુંદર અને સરળ રીતે થઈ શકે કે કેમ એ એક પ્રશ્ન છે. હું મારા પૂરતું તો નિઃસંકોચ કહી શકું કે ગુજરાતી સાહિત્યના મારા પરિમિત વાંચનમાં આ વિષયનું આટલું સ્પષ્ટ, સરળ, સુંદર, મનોહારી અને સત્યનિષ્ઠાથી દોરાયેલું શબ્દચિત્ર લેખકના આધ્યાત્મિક અનુભવ અને સાક્ષાત્કારની જાણે સાક્ષી પૂરતું હોય તેવું લાગે છે.

જે જે સદ્ભાગી વાચકના હાથમાં આ પુસ્તક આવે તેણે તેનું પઠન, પુનર્પઠન અને પુનરપિપુનર્પઠન કરવું અત્યંત શ્રેયકારી નીવડશે, એમ મારું માનવું છે. પરમ કૃપાળુ પરમાત્મા એવા સૌનું કલ્યાણ કરો. એ શુભકામના છે, એ જ પ્રાર્થના છે.

અમદાવાદ,

તા. ૨૫-૫-૧૯૬૯

॥ હરિ:ૐ ॥

નિવેદન

(ત્રીજી આવૃત્તિ)

પૂજ્ય શ્રીમોટાના ‘જીવનસંદેશ’ની ત્રીજી આવૃત્તિ પ્રકાશન કરતાં હર્ષ થાય છે.

આ પુસ્તકનું લખાણ ઘણુંખરું તો પત્રરૂપે છે. તે તે પત્રો જુદી જુદી વ્યક્તિઓને લખાયેલા છે. તેમાં વિષયનું સમગ્રપણું નથી. જે જે ભાઈએ જે જે અંગે કાગળમાં પુછાવ્યું હોય તેટલા પૂરતું ઉત્તરરૂપે તે લખાણ છે. આ પત્રોમાં એક જ ઘાટીનું લખાણ નથી, કારણ કે જે જે વ્યક્તિને પૂજ્ય શ્રીમોટાએ લખ્યું છે, તે તે વ્યક્તિની સમજણ અને સાહિત્યની કક્ષાનો પણ ખ્યાલ તેમાં રખાયો છે.

સ્નેહી શ્રી વિષ્ણુભાઈ પંડ્યાએ ‘જીવનસંદેશ’ની આ ત્રીજી આવૃત્તિનું પુસ્તક છપાવવાનો બધો જ ખર્ચ કાગળોની અત્યંત મોંઘવારી વેઠીને તથા છાપકામને લગતો અન્ય ખર્ચ ઘણો વધી ગયો હોવા છતાં ઉમળકાથી સહીને અમોને ઘણા ઘણા આભારી કર્યા છે. આમ, પ્રતિવર્ષ તેઓ પૂજ્ય શ્રીમોટાની કૃતિઓમાંથી એક દળદાર પુસ્તક નિયમિત છપાવીને અમોને તે બધાં પુસ્તકો સહર્ષ ભેટ આપે છે. આવા તેમના નિર્વાજ પ્રેમભાવને માટે અમો તેઓના અત્યંત ઋણી છીએ. વળી, છાપકામ સુવ્યવસ્થિતપણે અને શુદ્ધપણે થવામાં તેમણે અને તેમના વિશાળ પ્રેસનાં નાનાંમોટાં બધાં જ કર્મચારી ભાઈબહેનોએ જે ભાવ દાખવીને આ કાર્ય પાર પાડ્યું છે, તે સારુ અમે તેઓ સૌનો ઘણો ઘણો આભાર માનીએ છીએ.

આ પુસ્તકનું પ્રૂફ તપાસવાનું કાર્ય ખૂબ ચોકસાઈ અને ચીવટપૂર્વક શ્રી રમાકાંતભાઈ જોશીએ કરી આપ્યું છે. તેઓ આશ્રમના એક અંગરૂપ હોવાથી તેમનો આભાર અમો માનીએ તે તેઓને રુચશે નહિ પણ એમની ઊલટભરી તત્પરતાની અમે કદર કર્યા વિના રહી શકતા નથી.

પૂજ્ય શ્રીમોટાનાં પુસ્તકોનું વેચાણ કરવામાં જે જે ભાઈબહેનોનો મીઠો સહકાર અમોને સાંપડતો રહ્યો છે, તેમનો અને ખરીદ કરનાર ભાઈબહેનોનો અમે ઘણો આભાર માનીએ છીએ.

આ અને આવાં બીજાં પૂજ્ય શ્રીમોટાનાં પુસ્તકોનાં વેચાણમાંથી થતી આવક પૂરેપૂરી લોકકલ્યાણનાં કાર્યો માટે જ વપરાય છે, એનો ઉલ્લેખ કરવાની હવે ભાગ્યે જ જરૂર છે.

તા. ૧૫-૮-૧૯૭૫

નંદુભાઈ શાહ
મેનેજિંગ ટ્રસ્ટી,
હરિ:ૐ આશ્રમ, નડિયાદ

॥ હરિ:ૐ ॥

નિવેદન

(પાંચમી આવૃત્તિ)

પૂજ્ય શ્રીમોટાના 'જીવનસંદેશ'ની પાંચમી આવૃત્તિ પ્રકાશિત કરતાં હર્ષ થાય છે.

આ પુસ્તકનું લખાણ મુખ્યત્વે પત્રરૂપે છે. તે તે પત્રો જુદી જુદી વ્યક્તિઓને લખાયેલા છે. તેમાં વિષયનું સમગ્રપણું નથી. જે જે ભાઈબહેને એ અંગે કાગળમાં પુછાવ્યું હોય તેટલા પૂરતું, તેની પ્રકૃતિને ખ્યાલમાં રાખીને, તે લખાણ છે. આ પત્રોમાં એક જ ઘાટીનું લખાણ નથી, કારણ કે જે જે વ્યક્તિને પૂજ્ય શ્રીમોટાએ લખ્યું છે, તે તે વ્યક્તિની સમજણ અને સાહિત્યની કક્ષાનો પણ ખ્યાલ તેમાં રખાયો છે.

આ પુસ્તકની પ્રથમ આવૃત્તિ સદ્ગત શ્રી નંદલાલ બોડીવાળા (સંદેશ કાર્યાલયના ત્યારના માલિક)એ ૧૯૪૮માં પોતાના ખર્ચે છપાવી આપેલી. બીજી આવૃત્તિ શ્રીમતી બબીબહેન ભરવાડાએ ઓછા દરે છાપી આપીને સહાય કરેલી.

ત્રીજી અને ચોથી આવૃત્તિઓ સાહિત્ય મુદ્રણાલયના ભાગીદારો શ્રી વિષ્ણુભાઈ પંડ્યા, શ્રી શ્રેયસભાઈ પંડ્યા અને શ્રી યજ્ઞેશભાઈ પંડ્યાએ છપાવી આપેલી. તેઓ સર્વેને આ તબક્કે યાદ કરતાં ઘણો હર્ષ થાય છે અને તેઓ સર્વેનો અમે ઘણો ઘણો આભાર માનીએ છીએ.

ટ્રસ્ટીમંડળ,

તા. ૧૪-૧૨-૧૯૮૫

હરિ:ૐ આશ્રમ, નડિયાદ

॥ हरिःॐ ॥

निवेदन

(छद्दी आवृत्ति)

पूज्य श्रीमोटानुं 'जवनसंदेश' पुस्तक तेओश्रीनी अनुभवदशानी गूढताने सूचित करता संख्याबंध लेओवाणुं पुस्तक छे. आ उपरांत, आ ज लेओ (जे पत्रोइपे छे.) जवननी विकास अवस्थाओने समजवा माटे उपयोगी पण छे. पूज्य श्रीमोटानुं आ पुस्तक ऐमना पत्रसाहित्यमां विषय निइपण अने संपादननी दृष्टिऐ अलग पडे छे. आ पुस्तकमां स्वतंत्र विषय उपर विस्तृत समजूती रजू कराई छे. आ पुस्तकमां आध्यात्मिक अनुभवदशानी उच्चतम स्थितिनुं वर्णन पूज्य श्रीमोटाऐ रजू कर्युं छे, ऐ तो अजोड छे.

आ पुस्तकनी आ नवी आवृत्तिना प्रकाशनमां अमने श्री ऐन. सी. पटेल तरइथी उदार दिलनी प्रेमपूर्वक सहाय मणी छे. तेथी, अमे गौरव अनुभववीऐ छीऐ.

अमने श्रद्धा छे के पूज्य श्रीमोटानुं आ पुस्तक सौ कोई भरीदीने वांयशे.

हरिःॐ आश्रम,
पो. ओ. नं. ७४
नडियाद

ता. १६-१०-१९८५

सी. डी. शाह
मैनेजिंग ट्रस्टी

॥ હરિ:ૐ ॥

નિવેદન

(સાતમી આવૃત્તિ)

પૂજ્ય શ્રીમોટા દ્વારા નિમિત્તયોગે જોડાયેલ સાધકવર્ગને અને સ્વજનોને સને ૧૯૩૯થી પત્રલેખન દ્વારા જે માર્ગદર્શન અપાયું તેનું સાહિત્ય વિપુલ પ્રમાણમાં પ્રકાશિત થયું છે. જીવનવિકાસ માટે થોડી સરખી પણ વૃત્તિ જેમની સળવળેલી છે, તેવાં સૌ સ્વજનોને આવું સાહિત્ય પ્રેરણાદાયક અને પથદર્શક તરીકે સહાયક બન્યું છે.

મુનિશ્રી સંતબાલજીએ જે પ્રકાશનને ‘સાધકો માટેનું સ્મૃતિશાસ્ત્ર’ ગણ્યું છે એવા ‘જીવનસંદેશ’ની સને ૧૯૪૮ થી અત્યાર સુધીમાં છ આવૃત્તિ પ્રકાશિત થઈ છે. ભલે એ લખાણ જે તે સમયે જે તે સ્વજનની કક્ષાને ધ્યાનમાં રાખીને લખાયેલ છે, પરંતુ આજે પણ આધ્યાત્મિક સાહિત્યમાં સરળ ભાષામાં સમજ આપતું એ અમૂલ્ય પ્રકાશન છે. હાલમાં ‘જીવનસંદેશ’ની પ્રતો ઉપલબ્ધ ન હોવાથી, તેની સાતમી આવૃત્તિનું પ્રકાશન કરી અમો ધન્યતાની લાગણી અનુભવીએ છીએ.

આ પુસ્તકની મુદ્રણશુદ્ધિનું કાર્ય પૂરા સદ્ભાવથી અને ચોકસાઈપૂર્વક શ્રી જયંતીભાઈ જાનીએ કરી આપ્યું છે. ટાઈટલ ડિઝાઈનનું કાર્ય શ્રી મયૂરભાઈ જાનીએ કરી આપ્યું છે. આ પુસ્તકને સદ્ભાવથી છાપી આપવાનું કાર્ય સાહિત્ય મુદ્રણાલયના શ્રી શ્રેયસભાઈ વિષ્ણુભાઈ પંડ્યાએ કરી આપ્યું છે. પૂજ્ય શ્રીમોટા પરત્વેના ભક્તિભાવથી પ્રેરાઈને આ સર્વેએ આ પ્રકાશનમાં આપેલા સહકાર બદલ, તે સૌના અમો ખૂબ ખૂબ આભારી છીએ.

સ્વજનો આ પ્રકાશનને અગાઉની આવૃત્તિઓની જેમ હૃદયથી આવકારશે એવી આશા અને શ્રદ્ધા છે.

ભાદરવા વદ-૪, સંવત ૨૦૬૩

તા.૩૦-૯-૨૦૦૭

ટ્રસ્ટીમંડળ,

હરિ:ૐ આશ્રમ, સુરત

અનુક્રમણિકા

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
અંજલિ	૧	અનુષ્ઠાનનું મહત્વ	૮૯
ગાંધીજીની પ્રભુશ્રદ્ધા	૩	સ્વજન જીવન	૯૭
સાધકને એક પત્ર	૯	ગુરુનું કાર્યક્ષેત્ર અને	
પ્રેમનું લક્ષણ	૧૪	શિષ્યનું કર્તવ્ય	૧૦૦
ગુરુને શિષ્યનો આધાર	૧૬	સ્વજન ભાવ	૧૦૨
ગુરુ અને સાધક	૧૭	શ્રદ્ધા	૧૦૪
સત્કાર્ય-કદરભક્તિ	૪૦	પ્રિય વહાલાં સ્વજનોને	૧૦૮
સત્સંગનો સ્પર્શ	૪૨	આત્મવિશ્વાસ	૧૧૦
અમારો પ્રેમ	૪૭	પૂરું ઝુકાવજો વહાલાં	૧૧૩
યુગ્મભાવના	૪૮	ઉદાર માનસ	૧૧૯
જીવનદંષ્ટિ	૫૭	હવે લગની લગાડોને	૧૨૯
જીવનધંધો	૬૨	વિવેકશક્તિ	૧૩૦
સલામત સ્થિતિ	૬૪	હૃદયનાં આંસુ	૧૩૯
યાદ-ઊર્મિ શક્તિ-સ્વરૂપ	૬૭	આધ્યાત્મિક જીવન ત્યાગ	૧૪૨
એક કાગળ	૬૮	વહાલાં જીવનસૌભાગ્ય છે	૧૪૮
જીવન સંભાળતા રે'જો	૭૦	સંતોનાં દુર્ગમ વર્તન	
આઘાત અને પ્રત્યાઘાત	૭૧	અને તેનાં કારણો	૧૪૯
સ્વજનને પોકાર	૭૮	પ્રેમ	૧૬૧
સ્વપ્નમાં ચિત્તના		શ્રેષ્ઠ ખલાસીને ભરોસે	૧૭૫
સંસ્કારોનો ક્ષય	૭૯	ઈશ્વર જ બધું સંભાળે છે ?	૧૭૬
સ્મરણ વેદના	૮૪	જીવનપાથેય	૧૮૦
પ્રેમનું અદ્વૈત	૮૫	પ્રેમભાવના	૧૮૪

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
બહેનો પ્રત્યેનું વલણ	૧૯૧	મંતવ્યોની પકડ	૨૪૮
જીવન્મુક્ત	૧૯૨	નમ્રતા	૨૫૧
કર્મવાદ અને પુરુષાર્થ	૧૯૪	વિરુદ્ધ મતવાદી પ્રત્યે	
સાધકોનું માંહોમાંહેનું વર્તન	૧૯૭	સહિષ્ણુતા	૨૫૪
સાધકનું નોકરો પ્રત્યેનું વર્તન	૨૦૩	આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રમાં	
સાક્ષીભાવ	૨૦૯	દોરવણી	૨૫૯
અનુભવના સ્વીકાર		એક પત્ર	૨૬૪
વિશેની સમજણ	૨૧૨	શરીરની અખંડતા	૨૭૦
આ બધું શું ?	૨૧૫	જનેતાને અંજલિ	૨૭૫
વાતાવરણ	૨૨૦	વહાલાં સ્વજનોને	૨૭૭
સુખદુઃખ અને આસક્તિ	૨૨૪	વૃત્તિનો સદુપયોગ	૨૮૨
ભાવના અને લાગણી	૨૩૧	વ્યષ્ટિમાં સમષ્ટિનો ઉકેલ	૨૮૧
જગતની વાસ્તવિકતા	૨૩૫	સાધનાનો મર્મ	૨૮૪
મૃત્યુ	૨૩૭	ચિત્તશુદ્ધિ કે અહંકારશુદ્ધિ	૨૮૭
નામસ્મરણ	૨૪૩	સ્મૃતિ	૩૦૩
		પૂર્ણપુરુષ	૩૧૧

જીવનસંદેશ

પૂજ્ય શ્રીમોટા

‘હું સર્વત્ર વિઘ્માન છું.’

‘જીવનદર્શન’, ૧૦મી આ., પૃ. ૩૮૨

- શ્રીમોટા

અંજલિ

(હરિગીત)

જીવનકવન વહાલાંતણું જે વ્યક્ત કર્તવ્યે થવું,
જીવનકળા એ ઊગવી એને કૃપા પ્રભુ ! શી ગણું !
વહાલાં જનોનાં હૃદયની જે ભાવનાનો ભાવ છે,
તે ભાવ, જીવન વ્યાપ્ત બનવા શો મળ્યો સંબંધ છે !

જીવન નથી, જે જીવનમાં ના ભાવ કેરી વ્યક્તતા,
સંબંધ ના સંબંધ તે ના હો હૃદયનો પ્રેમ જ્યાં,
પ્રભુની કૃપાથી જે મળ્યો સંબંધ તે સાર્થક થવા,
મુજ દર્દ એ કે ના બને હજી સ્વજનની અભિમુખતા.

હાથે ઘડાવા ઘાટ કારીગર થકી સહુ ચીજને,
કેવા હથોડા કારમા તેને ખરે ! સહેવા પડે,
એવી સહજ જીવનકળા ખીલવા પ્રભુ-તક-જે મળી,
તે ઊગજો વહાલાં જનોનાં હૃદયમાં યાયું લળી.

નાદાનપણું મુજ ગરીબનું કઠતાં, હૃદયમાં જાગીને,
હેતુ કશો જો યોગ્ય એનો, ધારી વર્તવું એ રીતે,
ભારે કઠ્યા વિણ ના પડે વરસાદ પણ આ ભૂમિએ,
કઠવાપણાની યોગ્યતા ઊગજો સ્વજનનાં હૃદયને.

જીવનકળા જન્માવવા દિલમાં કંઈ જો ભાવ હો,
તો તો હથોડા જીરવવાને યુક્ત ભાવે મને રહો,
જો મારી પામરતા હશે, તો કર્મનું પરિણામ તે,
આ જીવને નવ છોડશે, વહાલો પ્રભુ જોનાર છે.

આ જીવનની જે ચેતના તેના અનુભવ કંઈકને પ્રભુએ કરાવ્યા છે, છતાં તે કેમ હૃદયે ના ઊગે ? સંસારના વહેવારમાં શીખતાં પડે શું દુઃખ ના ? ત્યાંયે સહન કરવું પડે તે સ્વજન કાં ન વિચારતાં ?

બોલાવિયાં નહોતાં કદી મેં કોઈને કોઈ રીતે, આવી મળ્યાં તો પ્રેમ ભક્તિ ધારણા ધારો હૃદે, જેવું થવું હો તેતણી જો હૃદય લગની જગાવવા, જાતે થતાં નવ કેં, રહે બેસી કઈ રીતે આ **જીવ ?**

વહાલાં સ્વજનનાં જીવન કેરી રીતથી હૃદયે મને, શી વેદના પ્રગટ્યા કરે તે કોણ જાણે ? શી રીતે ? એ વેદના જે હૃદયની ધરું તે સ્વજનનાં ચરણમાં, એ એકલી મુજ દીન જનની અંજલિ છે ભાવમાં.

ગાંધીજીની પ્રભુશ્રદ્ધા

પ્રિય ભાઈ,

કરાંચી,

તા. ૧-૨-૧૯૪૪

આધ્યાત્મિક ભાવનાને ખેડી રહેલા... માસિકમાં પૂજ્ય મહાત્માજી વિશે જે લખેલું છે, તે યથાર્થ લાગતું નથી. આવા સત્ત્વશીલ સાધુ-સંતપુરુષો મહાત્માજીની જીવનશક્તિને કેમ નહિ સમજી શકતા હોય, તે કલ્પનામાંયે આવી શકતું નથી. તેમ છતાં પૂજ્ય સ્વામીજીના પત્રોમાં મહાત્માજી વિશેનું લખાણ વાંચીને પણ એમની પ્રત્યેનો મારો આદરભાવ ઘટ્યો નથી.

સાધુ-સંન્યાસીઓ અને હરિજનો

૧૯૩૨માં નડિયાદમાં સંતરામ મહારાજની શતાબ્દી સંવત્સરી હતી. તે અંગે ત્યાં ઘણા મહાત્મા, સંતપુરુષો, સાધુ-સંન્યાસીઓ પધારેલા, તેમાં અનેક પૂજનીય વિભૂતિઓ પણ હતી. તે મહાપુરુષોને હરિજનોને બોધ આપવા લઈ જવા કેટલીય મહેનત કરવી પડી હતી.

જેમ ધર્મતત્ત્વને પામવા માટે શરીરની પૂરેપૂરી જરૂર છે, તેવી રીતે સમાજ શરીર પણ અખંડ રહે અને સમાજમાં ધર્મની ભાવના જીવતી રહે, તે માટે સમાજમાં કોમોની વચ્ચે પરસ્પર શુદ્ધ, નિર્મળ ધર્મભાવના ઓતપ્રોત રહે તે પણ તેટલું જ જરૂરી છે. તે વેળાએ હરિજન સેવક સંઘના કેટલાક મુખ્ય કાર્યકર્તાઓ તો જેલમાં હતા. હરિજનોમાં ખ્રિસ્તી ધર્મનો પ્રચાર પાઠરી લોકો તેવા મેળાઓ વખતે ખાસ કરતા.

એ જોઈને શતાબ્દી સંવત્સરી સમયે ત્યાં આવેલા બધા

સંન્યાસીઓને મળેલો, પણ પડી ગયેલા રિવાજથી જુદી રીતે વર્તવાની બાબતમાં સંસારી સમાજના જેટલી જ રૂઢિચુસ્તતાનાં સંન્યાસીઓમાં પણ દર્શન થયાં, પણ જે લીધું તેના ઉકેલ માટે એકેએક ઉપાય તો લઈ ચૂકવો જ. તે માટે મંડતાં મંડતાં આખરે એક મહાતેજસ્વી અને નામાંકિત સાધુપુરુષને હરિજનોમાં બોધ અપાવવા લઈ જવાનું બનેલું, પણ એમાં પણ એમની પાછળ પડીને તે કરાવ્યું હતું. સ્વયંપણે હૃદયનો ઉમળકો તેમાંયે ન હતો.

ગાંધીજી અને સંન્યાસીઓ

સાધુ-સંન્યાસીઓમાં પણ વાડાઓ, મતમતાંતરો અને રૂઢિઓ લગભગ સમાજ જેટલાં જ સજ્જડ છે. એમાંથી મોકળા થવું એમને માટે પણ એટલું જ મુશ્કેલ છે. એ પણ એક જાતનો સંસાર છે અને ગતાનુગતિક, ઘરેડમાં ચાલ્યા કરનારો છે. એમાં ઉત્તમ સાધુમહાત્માઓ નથી એમ કહેવાનો હેતુ નથી. જે સંસ્થાની પાછળ સંસ્કાર છે, તપશ્ચર્યા છે, જીવનની આહુતિ છે અને જે સંસ્થા નર્યા ત્યાગમાંથી જ જન્મેલી છે, તે સંસ્થા કોઈ કાળે મૃત્યુ પામવાની નથી. કોઈ ને કોઈ કાળે અને કોઈ ને કોઈ ગૂઢ રીતે, તે નવચેતનવંતી થવાની જ છે એમાં સંશય નથી. આખરે તો એવાં સમર્પણશાળી જીવનથી જ નવી જ્યોત પેદા થવાની છે, એ વાત પણ નક્કી છે.

પણ આજકાલ તો પૂજ્ય ગાંધીજીની બાબતમાં સાધુ-સંન્યાસીઓમાં અવળો પ્રચાર ચાલે છે, પણ ગાંધીજી તો આત્માની ઝાંખી અર્થે જ સર્વ કામ કરે છે. પ્રત્યેક કર્મની અંતરમાં એમની જીવંત ધારણા તેવી રહે છે. એમની ભગવાન ઉપરની શ્રદ્ધા જીવતીજાગતી છે :

ગાંધીજીની શ્રદ્ધા

‘આવા વ્યાપક સત્યનારાયણનાં પ્રત્યક્ષ દર્શન સારુ જીવ-માત્રની સાથે આત્મવત્ પ્રેમની પરમ આવશ્યકતા છે, અને તે કરવાને ઈચ્છનાર મનુષ્ય જીવનના એક પણ ક્ષેત્રની બહાર નથી રહી શકતો. તેથી જ સત્યની મારી પૂજા મને રાજકારણમાં ખેંચી ગઈ છે. મને આ પૃથ્વીના અશાશ્વત રાજ્યની કામના નથી. મારો પ્રયાસ તો ઈશ્વરના ધામમાં પહોંચવાનો એટલે મોક્ષ મેળવવાનો છે. એ મોક્ષ સ્વદેશની અને જગતની અવિરત, અવિશ્રાંત સેવા કરવાથી જ મળી શકે એવું મારું માનવું છે. હું જીવમાત્રની સાથે ઐક્ય, તન્મયત્વ સાધવા ઈચ્છું છું. ગીતાની ભાષામાં કહું તો શત્રુ તેમ જ મિત્ર બંને પ્રત્યે સમત્વની સ્થિતિ મારે મેળવવી છે.’

ગાંધીજી ઈશ્વરને ‘શ્વાસોશ્વાસનો સ્વામી’, ‘નિમકનો દેનારો’, ‘દીવાદાંડી’ ગણે છે. તેઓ કહે છે કે ‘એ સર્વનો પેદા કરનારો છે. તે ન હોય તો આપણે નથી.’

આ અવિચળ દૃઢ ઈશ્વરશ્રદ્ધાએ એમનામાં નવું જ વ્યક્તિત્વ ઉત્પન્ન કર્યું છે, અને એ વ્યક્તિત્વનો પ્રભાવ, એની ધગશ અને એનો પ્રેમ આપણે સૌ જોઈએ છીએ અને અનુભવીએ છીએ. એમને અનુભવ થયેલો છે કે આધ્યાત્મિક તત્ત્વ એમની સમીપ અને અંતરતર છે. એનાથી વધારે નિકટ અને પ્રિય બીજું કશું નથી. એ તો કહે છે કે ‘એ નયવશે તેમ નાચીશ.’ Times of India તો એમને ‘The Greatest Bluffer’ કહે છે, પણ એના જેવું કશું નથી, પણ પરદેશીને એની આવી બોલી ન સમજાય તે પણ સમજી શકાય એવું છે. વળી, તેઓ કહે છે :-

‘એવી કોઈ અકળ અને ગૂઢ શક્તિ છે, જે વિશ્વંભર છે, સર્વવ્યાપી છે. હું એને જોતો નથી પણ અનુભવું છું. આ અદૃષ્ટ શક્તિ અનુભવાય છે અને છતાં તેનો કશો પુરાવો આપી શકાતો નથી, કેમ કે હું મારી ઈંદ્રિયોથી જેનો અનુભવ કરું છું તે સર્વ વસ્તુઓ કરતાં આનું રૂપ કંઈ જુદું જ છે. તે બહારના પુરાવાથી સિદ્ધ નથી થઈ શકતી, પણ જેમણે અંતરમાં એ ઈશ્વરની હાજરી ખરેખરી અનુભવી છે, તેમનાં આચરણ અને ચારિત્ર્ય બદલાઈ જાય છે અને એ પરિવર્તન જ ઈશ્વરની હસ્તીની સાક્ષી પૂરે છે. એવો પુરાવો સર્વ દેશના અને સર્વ યુગના પેગંબરો અને ઋષિમુનિઓના અનુભવમાંથી મળી આવે છે.’ વળી, આગળ તે પોતે કહે છે :-

‘એ વસ્તુ કદી દલીલનો વિષય બની શકતી નથી. તમે મને દલીલ વડે બીજાઓને ગળે ઉતારવાનું કહો તો મારે હાર જ કબૂલવી રહી, પણ હું તમને એટલું તો કહી શકું છું કે તમે અને હું આ ઓરડામાં બેઠેલા છીએ, એ હકીકતની મને જેટલી ખાતરી છે, તેના કરતાં વધારે ખાતરી મને ઈશ્વરના અસ્તિત્વની છે. હું એમ પણ કહી શકું છું કે હું હવા અને પાણી વિના કદાચ જીવી શકું, પણ ઈશ્વર વિના નહિ જીવી શકું. તમે મારી આંખો ફોડી નાખો તેથી હું મરવાનો નથી. મારું નાક ઉડાવી દો તેથીયે હું મરવાનો નથી, પણ તમે ઈશ્વર વિશેની મારી શ્રદ્ધાને સુરંગ લગાવીને ઉડાવી દો તો હું મૂઓ સમજજો.’

તે ઉપરાંત :-

‘જે ક્રિયા મારામાં ચાલે છે, તે અંતર્યામીની છે એમ કહી શકાય કે નહિ તે હું નિશ્ચયપૂર્વક નથી જાણતો, પણ ઘણાં વર્ષોથી જે પ્રમાણે મેં મારા મોટામાં મોટાં કહેવાયાં છે તે, અને નાનામાં નાનાં ગણાય તે કાર્યો કર્યાં છે, તે તપાસતાં તે અંતર્યામીનાં પ્રેરાયેલાં થયાં છે એમ કહેવું મને અઘટિત નથી લાગ્યું. અંતર્યામીને મેં જોયો નથી, જાણ્યો નથી. જગતની ઈશ્વર વિશેની શ્રદ્ધાને મેં મારી કરી લીધી છે. એ શ્રદ્ધા કોઈ રીતે ભૂંસી શકાય એવી નથી. તેથી, એને શ્રદ્ધારૂપે ઓળખતો મટી અનુભવરૂપે જ હું ઓળખું છું.’

આ વચનો અંતરના ઊંડાણમાંથી બોલાયેલાં છે. એની પાછળ એમના આત્માનો રણકાર-ઝણકાર છે. તે જાણે આપણા જીવનને સ્પર્શ્યા કરતો હોય, અને એવું આપણને અનુભવમાં તે તે કાળે આવ્યું હોય એમ લાગ્યા કરેલું છે. એમની વાણી આપણા હૃદયના તારને ઝણઝણાવી મૂકે છે. એનું કારણ એ છે કે એમના શબ્દો માત્ર ખાલી ખાલી બોલાયેલા નથી, પણ એની પાછળ એમના આત્માનું પ્રેરણાત્મક બળ મુકાયેલું છે. શબ્દોની પાછળ આત્મા રમત રમી રહેલો છે. એમનો માનવીની સેવાનો ખ્યાલ એટલે પ્રભુની જ સેવાનો ખ્યાલ છે. ભલે આપણે બધાં એ રીતે દેશભક્તિ કે સેવાના ક્ષેત્રમાં જીવંત ખ્યાલ ન રાખી શક્યાં હોઈએ.

પણ તેથી એમના જીવનધ્યેયને ઝાંખપ લગાડવાનું આપણાથી કેમ બની શકે ? એમના એકલાના જ અંતરાત્માની ઝંખનાએ કરીને સમાજને એમણે કેટકેટલો પ્રાણ આપ્યો છે !

તામસ અને જડતા ભરેલા સમાજને એમણે જાગતો કર્યો છે. એમની એ સેવા આપણાથી આંકી શકાય એમ નથી. એ દેખીતી વાત સાધુ-સંન્યાસીઓના ખ્યાલમાં નથી ઊતરી શકી એ એક દુઃખદ ઘટના છે.

પણ તેથી કરીને આપણે તો સર્વ પ્રત્યે આદરભાવ અને પ્રેમભાવની ભાવના જ કેળવવી રહી. જેણે જેણે પોતાની માન્યતા પાછળ પોતાના જીવનને નિયોવી નાખ્યું છે તેવા જ લોકો પોતાની માન્યતાઓને દૃઢ અનુભવમાં આણી શકે છે, અને તેવાઓ સદા વંદનીય જ છે.

સાધકને એક પત્ર

વહાલા ભાઈ,

અભેદ ઉપાસના

આપણા જીવનમાં સ્વતંત્રપણે કશું જ બનતું હોતું નથી. જે કાંઈ બન્યા કરે છે તેના મૂળમાં તો આપણું કર્મ જ પ્રધાનપણે કારણરૂપ છે, એમ અનુભવમાં જ્ઞાનપૂર્વક જ નહિ પણ એની ચેતનાશક્તિ સાથે આજ્ઞા કરીશું તો જ ભગવાન સચરાચર છે એનો અનુભવ સાધકને થઈ શકવાનો છે.

જગતમાં બધું અભેદરૂપે જ તત્ત્વરૂપ છે. એટલે જે કંઈ બન્યા કરે તે આપણે લીધે જ છે. એનું મૂળ કારણ તો આપણામાંનું છે એમ સમજીને એ કર્મ સાથે એવી રીતે વર્ત્યા કરવાનું છે કે જેથી તે કર્મ ફરી આપણામાં બંધનરૂપે રહે નહિ. તે તો જ બની શકે જો કર્મમાં માત્ર તે કર્મ પ્રમાણેની ભાવના કે વૃત્તિ કે ખ્યાલ પણ ન રાખતાં, સાધનાના ભાવવિકાસનો જીવંત ખ્યાલ, જ્ઞાન, ભાન રાખ્યાં કરીને તે તે બધું ભગવાનને સમર્પણ થયાં કરે ત્યારે જ આપણને કર્મ અડી શકવાનાં નથી. કર્મની સાથે એનાં ગતિ કે પ્રકારની રીતે આપણે વર્તવાનું નથી જ. તે ધર્મ આપણો નથી. આપણે ઊલટી ગતિએ વહેવાનું છે. મુશ્કેલીઓમાંથી માણસ શીખે છે. એનામાં પ્રાણ તેથી કરીને પ્રગટે છે.

જીવનનું તેજસ્વીપણું પણ મુશ્કેલીઓથી જ વધે છે. આત્મશક્તિ કહો કે પોતા ઉપરના આત્મવિશ્વાસની ઝાંખી કહો, તે એવાં એવાં થતાં રહેતાં યુદ્ધોમાંથી મળતી રહે છે.

પ્રત્યેક થતા કર્મમાં સાધકે ભાવનાને ઉતારવી જ પડશે. સાધના એટલે ભક્તિ, જ્ઞાન, ધ્યાન અને કર્મમાર્ગનો સમન્વય. ભક્તિ એ ભાવનાનો ધોધ, જ્ઞાન એ હેતુ, ધ્યાન એટલે કેંદ્રિતપણું અને એકાગ્રતા. કર્મ એટલે એ બધાંને સુયોગ્ય, સુમેળ રીતે વહેવા માટેનો પટ-Channel. જેમ જેમ સાધનામાંથી બળ, ભાવના, પ્રેરણા મળતાં જાય તેમ તેમ કર્મમાં તે નીતરવાં જ જોઈએ. દાખલા તરીકે ભાવનામાં ભક્તિનું પ્રાબલ્ય વધતું જતાં સાધકનામાં પ્રેમભાવ વધવાનો જ, પણ તે પ્રેમભાવનો વિસ્તાર પાછો એણે એના જીવનમાર્ગમાં-જે આપમેળે, કર્મ-પ્રારબ્ધ સંજોગે, સહેતુકપણે મળેલાં છે એમનામાં-પણ કર્યા કરવાનો છે. તો જ એના જીવંતપણાની શક્તિનું માપ આપણને મળ્યાં કરવાનું છે. સાધક પોતે એકાંગી જ ન રહી શકે. એ તો સારાયે વિશ્વમાં સંકળાયેલા મહાપ્રભુને પોતામાં અવતારવા બેઠો છે. એ મહાપ્રભુની લીલાનો સ્પર્શ જો એણે કરવો હશે તો એણે પોતાની સાધનામાંથી જાગેલી ભાવનાને પ્રારબ્ધથી પોતાને મળેલાં પ્રત્યે વહેવરાવીને પ્રેમભાવે પ્રેરાયા કરવું પડશે. એટલે કે તેઓમાં માત્ર સગાંની દૃષ્ટિવૃત્તિ એણે રાખવાની નથી. એ તો છે જ, પણ હકીકતે એણે તો એનાથી પર કોઈ ભવ્ય ભાવનામાં રમ્યા કરીને, એની ઉત્કટ પરાયણતામાં રમ્યા કરીને સર્વને ભેટવાનું છે. વળી, તેવું કરવામાં પણ પોતાની ભાવનાના વિકાસનાં જ જ્ઞાનભાન મુખ્યત્વે એણે રાખવાનાં છે. કર્મમાં, ભક્તિમાં, જ્ઞાનમાં કે ધ્યાનમાં, સર્વત્ર એણે પોતાના જીવનધ્યેયની સિદ્ધિ અર્થે જ જે તે કર્યા કરવાનું છે.

બીજાનો ખ્યાલ જરાકે રાખવાનો નથી. આવી ધારણા રાખવાથી સાધકને કોઈ રીતે નિરાશા સાંપડવાનો સંભવ રહેતો નથી, કારણ કે કંઈ પણ કશું (અણગમતું) ઉદ્ભવતાં કે થતાં એનું મૂળ એ પોતાનામાં જ જોવા મથવાનો છે. એનું જ નામ અભેદ ઉપાસના છે. એમ કરતાં કરતાં જગતનું મૂળ આપણે જ છીએ એમ અંતે સાધકને અનુભવ થયા વિના રહી શકતો નથી તે જાણશો. સાધકને બીજાંનું જોવાનો અવકાશ જ રહેતો નથી. તેવો અનુભવ આપણને થાય છે, પણ તે ત્યારે જ કે જ્યારે સાધનાની ભાવનામાં આપણે એકાગ્ર થતા જઈએ છીએ.

વડીલો પ્રત્યે સાધકનું વર્તન

જીવનમાં મળેલાં વડીલો પ્રત્યેનો હૃદયથી આપણો આદરભાવ હોવો કે થવો એ પણ શું સૂચવે છે ? જો સાચેસાચ આપણને પ્રભુ ઉપરની ભક્તિ પ્રગટી હોય, તો જગતમાં આપણને મળેલાં આપણાં વડીલો પણ એનાં જ પ્રતીક છેને ? એમના પ્રત્યે જો આપણો ભાવ તેવો ન થતો જાય તો ભગવાનની સાધનાનો પણ શો અર્થ ? જો જગતમાં સચરાચરમાં તે બધે જ હોય, તો એમનામાં કાં ન હોય ? એમનામાં હોય તો આપણો ભાવ ત્યાં ભક્તિરૂપે પ્રગટ થવો જ ઘટે. સાધકનું દષ્ટિબિંદુ સંસારીનું નથી, એનાથી સવિશેષપણે લોકોત્તરપણાનું છે, તે આપણે સમજવાનું છે. જેમ જેમ સાધનાના અખંડ, સતત, એકધારા વ્રતરૂપે આદરાયેલા અભ્યાસથી જે ભાવના પ્રગટ્યા કરે છે, તેમ તેમ એને હેતુ સાથે આકાર સાધકે આપ્યા જ કરવાનો છે, તો જ ભાવનાનું

સ્વરૂપ વધારે ને વધારે પ્રજ્વલિત રહ્યા કરવાનું છે. તે એમ થવા જતાં જ દરેકમાં રહેલા હૃદયસ્થ પ્રભુનાં દર્શન આપણને થવાની શક્યતાઓ વધતી જવાની છે. સાધકની ભાવના પ્રથમ તો કેંદ્રિતપણે ઘટ્ટ થવી ઘટે અને તેથી પછી એનો વિસ્તાર પણ થવો ઘટે અને એમ એક પછી એક ચાલ્યા કરવું ઘટે, જે જે કંઈ કરીએ તે બધું જ સાધનાના વિકાસ અર્થે જ થયા કરે, અને તે તે બધું જ એને સમર્પણ કરીને કરતા જવાય તો જ આવી જ્ઞાનભક્તિપૂર્વકની જીવતી ઘટમાળ ચાલ્યા કરે. તેથી, એવો જીવંત ખ્યાલ સાધકે રાખ્યે જ છૂટકો.

સાકાર અને નિરાકાર ધ્યાન

‘શ્રીકૃષ્ણ શરણં મમ’ એ પ્રાર્થના છે. હે પ્રભુ ! તું જ મારું શરણ-એ ધૂન બોલવામાં કશો જ વાંધો હોઈ ન શકે, પણ ભગવાન ! તું જ મારું શરણ છે એ ભાવના સતત હૃદયસ્થ જીવતા ભાન સાથે ત્યારે રહેવી ઘટે. ‘શ્રીકૃષ્ણ’ બોલતાંની સાથે કોઈ મૂર્તિ કે કલ્પના મન કે ચિત્તપ્રદેશે ઊઠવી ન જોઈએ, પણ ત્યારે હૃદયમાં એક પ્રકારનો ભાવ રહ્યા કરે. ઘણાંને શ્રીકૃષ્ણ બોલતાંની સાથે ગાયો સાથેના શ્રીકૃષ્ણ, મોરલીવાળા શ્રીકૃષ્ણ, એવાં એવાં અનેક રૂપો, જેનાં ચિત્રો છબી દ્વારા અથવા પડેલા પરંપરાગત સંસ્કાર દ્વારા જોયેલાં હોય તે તે ખડાં થાય છે, તે આપણે માટે ઠીક નથી. ભાવનું ઉદ્ભવસ્થાન હૃદય છે અને જો આપણે કોઈ પણ આધાર વિનાની ભૂમિકાનો અનુભવ કરવો હોય તો આપણે એવી કલ્પનાગમ્ય રમતમાં પરોવાવાનું હોય જ નહિ, પણ જેને તે થતું હોય તે એને માટે શ્રેયસ્કર છે. એવાને મતિભ્રમ પણ આપણે કરાવવો ન

ઘટે. આપણે માટે એ પગલું બરાબર નથી. એટલે ‘શ્રીકૃષ્ણ’ એ ભાવવાચક છે. એટલે તે બોલતાંની સાથે આપણાં મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, પ્રાણ અને સર્વ તથા સમગ્ર આપણાં અંગ-ઉપાંગો અને હૃદય-એ બધાં જ એને શરણે જતાં હોય એવી જીવંત ભાવના જાગ્યા કરવી જોઈએ. એ જ મારું-આપણું કર્તવ્ય છે એવું જ્ઞાનભાન ‘મમ’ બોલતાં આપણને ઉદ્ભવવું ઘટે. તે પ્રાર્થના બોલતી વખતે આપણે હૃદયથી આ પ્રમાણે અભ્યાસ પાડ્યા કરવાનો છે. પ્રાર્થના પણ એક પ્રકારનું ધ્યાન જ છે. પ્રાર્થના સાકાર છે અને ધ્યાન નિરાકાર છે. ધ્યાનમાં આપણે કશો આધાર લેતા નથી. ભાવની વૃદ્ધિ અર્થે પ્રાર્થનાનો સાધન તરીકે આધાર લઈએ છીએ, પણ બંનેનું પરિણામ તો એક જ આવતું હોય છે, ત્યારે આપણે ધ્યાનસ્થ રહ્યા કરતાં હોવાં જોઈએ. ભાવનાનો ભાવમાં લય થઈ જાય એ જ પ્રાર્થનાનું રહસ્ય છે.

પ્રેમનું લક્ષણ

(અનુષ્ટુપ)

વૂહાલાને જે ઊંડું ઝંખે હૈયામાં પ્રેમભાવથી,
જણાયે સ્પષ્ટ એનાંયે લક્ષણો સર્વ રીતથી.

સંભારતાં હૃદયે વૂહાલો, જે જાણે માત્ર એકલું
-આંસુને સારવાનું, તે મિથ્યા જાણવું ઝંખવું.

વૂહાલામાં પ્રાણ પ્રોઈને વૂહાલાની આત્મચેતના,
ભાવના પ્રેરી જે એક રે' એનામાં જ, ધન્ય તે.

વૂહાલાને જે ગમે એને માન્યામાં તે ન આવતું,
એને રુચે જ તે રીતે જેને ના ઉર રુચતું.

વૂહાલાને ગમતી રીતે એને આનંદ ના પડે,
એને ઉશ્કેરવાનું જે કરે છે અન્ય રીતિએ,

એવું જે પ્રાણી વૂહાલાને સંભારીને રડે, ભલે,
કિંતુ તે સત્ય ના પ્રેમ મિથ્યા છે માત્ર વૃત્તિ તે.

વૂહાલાનાં કર્મમાં પ્રાણ-ચેતના જે રીતે વધે,
એ રીતે પ્રાર્થનાભાવે જે જીવે, વૂહાલું તે ખરે.

‘વૂહાલું, વૂહાલું’ કર્યે ખાલી કે એવાં લટકાં કર્યે,
વૂહાલાનું હૈયું ના કોઈ એ રીતે મેળવી શકે.

પોતે હોમાઈને પ્રેમે વૂહાલામાં એક જે બને,
એવું જે, નિજનો વૂહાલો પોતાનામાં કરી શકે.

વ્હાલો જેથી રીઝે એવું જે પ્રાણી ના કરી શકે,
એને 'વ્હાલોય' કે'વાનો ક્યાંયે તે હક્ક ના રહે.

ખોળિયાં બે જુદાં હોય કિંતુ જ્યાં ભાવ એક રે'
એ રીતે જે જીવે તેવાં સાચાં પ્રેમી બની શકે.

સાયલા

ગુરુને શિષ્યનો આધાર

(ગઝલ)

અમારે જીવવાનું છે, હૃદયની ભાવના જોરે,
હૃદયની ભાવના જ્યાં છે જીવનમાં ત્યાં જીવન પ્રેરે.

જગતમાં ભાવ જેનો છે, બધાં કિંમત પૂછે એની,
જરૂર પડતાં ખરીદી લે બનાવે વસ્તુ તે નિજની.

ન જેનો 'ભાવ' છે કાંઈ, ન એને કોઈ પૂછે છે,
જરૂરી હોય છો ભારે છતાં ચગદાય તે ચરણે.

ઠરે છે ભાવ જેનો જ્યાં બધું અંકાય ત્યારે તે,
જગતવહેવાર શો ચાલે બધે ગણના કરી 'ભાવે' !

નભે સૌ ભાવની તોલે જીવન સૌ ભાવ સર્વસ્વ,
ગરીબની 'ભાવ' મૂડી છે, ગરીબનું સાચું તે સ્વર્ગ.

હૃદયના ભાવ પર મારે ભૂમિકા ચાલવા કાજે,
જગતમાં ક્યાંય હો ઠરવા મને તો ઠામ, -ભાવ જ છે.

કૃપાથી 'ભાવ' તે દેજો છૂટે હાથે દીધાં કરજો,
કરી વળતર પ્રભુ પૂરો અતુલો આપશે પાછો.

સાયલા

તા. ૨૦-૯-૧૯૪૭

ગુરુ અને સાધક

તા. -૯-૧૯૪૧

-૧૦-૧૯૪૨

પ્રિય ભાઈ...

‘ગુરુ’ એટલે શું ?

સાધક એક વખત પોતાના જીવનમાં ગુરુની આવશ્યકતા સ્વીકારી લે છે, તે પછી તેને એની મહત્તા સમજાયા વિના રહેતી નથી. એને સમજાતું જાય છે કે ગુરુ એટલે એનાં જીવનવિકાસનાં પગથિયાં ઉત્તરોત્તર ચઢાવતી જનારી એક નિસરણી. ગુરુ એટલે સર્વ વહેવારમાં, તેમ જ સર્વ પ્રકારના આચારવિચારમાં તેની સમજને ઉચ્ચતર ભૂમિકા સાથે જોડનારી સાંકળ. તેના મનનાં સર્વ વલણોને, તેની સૂક્ષ્મ સમજને સ્પષ્ટ અને દીવા જેવી રીતે સમજણ પાડનારું જાણે કે હાલતુંચાલતું પુસ્તક. તેનાથી આગળ વધીને કહીએ તો માનવી જીવનનું શું રહસ્ય છે, શા માટે આપણને જન્મ મળેલો છે, આ સંસારમાં આવી મળેલાં બધાંની સાથે આપણે કેમ સંકળાયેલા છીએ, જીવનનો હેતુ શો છે, તેની સાથે જગતનો શો સંબંધ છે, એ બધાંની ધીરે ધીરે જેની ચેતનાશક્તિ વડે આપણામાં સમજણ પ્રગટ થતી જાય છે તે.

તે ઉપરાંત, આખા વિશ્વમાં જે ચેતનાશક્તિ જડ, જડ અને ચેતનની વચ્ચેની મધ્યમાવસ્થા તથા ચેતન એ ત્રણેમાં ઉત્તરોત્તરપણે પડી રહેલી છે તથા તે બધાનો વિકાસ જેથી થાય છે, તે બધું બતાવનાર જીવનતેજ તે જ ગુરુ. ગુરુ એટલે વિશ્વની પ્રત્યેક વસ્તુનું કોઈ પરમ ચેતનાશક્તિ સાથે શા માટે અને કેવી

રીતે સંકળાવાનું બને છે, તે સમજાવનાર જ્ઞાનશક્તિ. વળી, ગુરુ એટલે તે કે જેના હૃદયના સાથ વડે સમગ્ર બ્રહ્માંડનો, ભગવાનનો હેતુ શો છે તે સમજાય અને પ્રત્યેક ક્ષણે ક્ષણથી પણ નાનામાં નાના સમય દરમિયાન ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લયનું જે લીલાનૃત્ય સમસ્ત વિશ્વમાં ચાલી રહ્યું છે, તે પ્રત્યક્ષ દેખાય તથા આપણા પોતાના જીવનમાં પણ એવું જ લીલાનૃત્ય ભજવાઈ રહ્યું છે, તે પણ અનુભવાય.

ગુરુનું કાર્ય

આમ, જે સાધકને ગુરુની મહત્તા સમજાઈ છે, તે જીવનમાં ડગલે પગલે નવું ને નવું શીખતો જ જાય છે. એવા અનુભવો જેમ જેમ દૃઢપણે થતા જાય છે, તેમ તેમ ગુરુની પાસે ને પાસે તે આવતો જાય છે. સૂક્ષ્મ ભાવમાં કહીએ તો ગુરુની સમીપતા કે દૂરપણું કશું છે જ નહિ, કારણ કે ગુરુ એ તો ભાવરૂપે જ છે.

શરૂઆતમાં સાધક આગળ વધેલો ન હોવાથી ગુરુની સ્થૂળ સમીપતાની જરૂર એને વધારે રહે છે, તોપણ યોગ્ય ગુરુ તો તેવા સાધકની તેટલા વખતની જરૂર પૂરતો જ તેની પાસે રહેશે, કારણ કે તેથી એક ક્ષણ પણ વધારે રહેવું એ સાધકનામાં ગુરુ પ્રત્યેની જે યોગ્ય સમજણ કે આદરવૃત્તિ જન્મેલાં કે જન્મતાં હશે તે માટે લાભકારક નયે હોય. જે વસ્તુ મેળવવાની છે અથવા જેનામાં મન વધારે પરોવવાનું છે, એ જો સતત પાસે જ રહ્યા કરે તો સાધકના મનમાં તેને માટેનું આકર્ષણ ઘટી જાય છે. તેથી, ગુરુ તો સાધકના મનમાં બીજ રોપીને તટસ્થતાથી જોયા કરે છે. બને તેટલા અદૃશ્યપણે પોતાનો ભાવ જરૂર જેટલા

પ્રમાણમાં જ રાખ્યા કરે છે ખરો. જેમ બાળક થોડું થોડું ચાલવા માંડે છે ત્યારે તેની આગળ બે હાથ લંબાવીને, આંગળી બતાવીને માબાપ બાળકને સ્વતંત્રપણે ચલાવવાને મથાવે છે, તેમ ઘણી વાર ગુરુ પણ કરે છે. સાધકની સમીપ પોતે રહેતો હોય તે દરમિયાન એવો કોઈ ને કોઈ પ્રસંગ ગુરુ ઉપજાવ્યા વગર રહેતો નથી, કે જેથી સાધકનું મન ગુરુમાં આમ કે તેમ આકર્ષાતું રહ્યા ન કરે. તે વખત પૂરતું તેનું મહત્ત્વ કે રહસ્ય ભલે તે ન સમજે, પણ સાધક જેમ જેમ વિકાસ પામતો જાય છે તેમ તેમ પેલાના જીવનના પ્રસંગોની મહત્તા અને રહસ્ય પ્રાતઃકાળની ઉપાની પેઠે તેના દિલમાં પ્રગટ્યા વિના રહેતાં નથી. એમ થતાં આખરે તો ગુરુની સમીપતા દરમિયાન જ એવી તકોની મહત્તા અને રહસ્ય, તે તે તકો સાંપડે તે જ વેળાએ સાધક સમજતો અને અનુભવતો થઈ જાય છે. ગુરુના એવા એવા પ્રત્યેક પ્રકારના વર્તનથી થતા અનુભવોમાંથી તાત્કાલિક વધુ ગ્રહી લેનાર સાધકની સ્થિતિ ગુરુ હંમેશ માટે તેની પાસે રહે એવી પદ્ધતિ રહેતી નથી. એવા સાધકને તો દૂરના ભાવ ઘણા સૂક્ષ્મપણે જીવનમાં અનુભવાયા જ કરે છે. જીવમાંથી શિવ થવાને જેમ મન, ચિત્ત, બુદ્ધિ, પ્રાણ, અહંકાર, ઈન્દ્રિયો અને શરીર એ બધાંનાં સ્થૂળ સ્વરૂપની જરૂર છે, તેમ ગુરુની સ્થૂળ સમીપતા સાધકના વિકાસમાં ઉપર જણાવ્યું એટલી રીતે જરૂરની છે.

સાધકનું કર્તવ્ય અને દૃષ્ટિબિંદુ

જે સાધક પોતાનાં જૂનાં મંતવ્યો, સમજણો, ગણતરીઓ, કલ્પનાઓ અને બુદ્ધિની ઘરેડ રાખ્યાં જ કરતો હશે, તેને તે બધાંમાંથી છોડાવવાનો પ્રયત્ન ગુરુ કોઈ ને કોઈ રીતે કર્યા જ

કરે છે. કોઈ વાર સાધકને આઘાત આપીને અથવા તેની બહાર એવી કોઈ એને અગમ્ય સૂક્ષ્મ રીતે. સાધકને તેવી રીતે અંતરમાં અંતરથી કોઈ ને કોઈ જાતનો વિરોધ જાગ્યા જ કરતો હોય છે. તે સમજતો હોતો નથી કે એવું કેમ થયા કરે છે, પરંતુ બે બળોની અથડામણને લીધે સાધકનામાં એવું થવાનું જ. એવી સ્થિતિની યોગ્ય પળ આવતાં, યોગ્ય જિજ્ઞાસાવાળો સાધક તો પોતાને જે પંથે આગળ ધપવાનું છે, તે પંથ માટે ગુરુને શી શી અનુકૂળતા તથા સરળતા સાધકે જ્ઞાનભક્તિપૂર્વક પોતે કરી આપવાં ઘટે, તે તે સમજી જાય છે. તેવો સાધક (ગુરુની વાણીની સલાહ-સૂચના વિના) જાણે સ્વતંત્ર રીતે પોતાની મેળે જ પોતાને મળતી બધી ગૂંચો કે અથડામણોમાંથી તે પોતાની બધી પકડમાંથી અને કક્ષામાંથી હળવે હળવે નીકળ્યા કરતો હોય છે એમ એને સમજાતું અને અનુભવાતું જાય છે. બાળક ગમે ત્યાં રમતું હોય તેમ છતાં માના અંતરમાં એનું સૂક્ષ્મ ભાન રહ્યા કરતું હોય છે, તેવી રીતે ગુરુનો ભાવ સાધકના પ્રત્યેક તબક્કામાં તેની પાછળ રહ્યા કરે છે. માતા-પિતાને આધારે તે તેમના તરફથી સાંપડેલી સમગ્ર શક્તિના જોરે બાળક પોતાના જીવનમાં વેગ મેળવી શકે છે. હકીકતમાં ભલે ઘણાં સંતાનો તેવો લાભ નથી લઈ શકતાં, પણ તે વાત જુદી છે, કેમ કે એવા લાભની શક્યતા તો ઊભી જ હોય છે. તેવું સાધકને પણ ગુરુથી બન્યા કરે છે, પણ આ સૂક્ષ્મ હકીકતનું જ્ઞાન કે ભાન શરૂની સ્થિતિમાં સાધકને હોતું નથી. એવું જ્ઞાન જ્યારે ઊગવા માંડે છે, ત્યારે જ સાધક આધ્યાત્મિક જીવનમાં સાચી રીતે પ્રવેશ પામવાની માત્ર શરૂઆત કરે છે.

શરૂઆતમાં તો અધૂરી શ્રદ્ધા

આ જ કારણસર સાધકમાં ગુરુ પ્રત્યે શરૂઆતમાં બધી રીતનાં સંપૂર્ણ, શ્રદ્ધાવિશ્વાસ જીવંત હોતાં નથી. સાધક બુદ્ધિથી ગુરુનું બધું સ્વીકારે તે યોગ્ય નથી અને પૂરતું પણ નથી. ગુરુના ભાવને સાધકનાં પ્રત્યેક અંગો પ્રેમથી, ઉમળકાથી શરણભાવે સ્વીકારવાને યોગ્ય બને કે હોય તે સ્થિતિ તેના વિકાસને માટે યોગ્ય ગણાય. ‘સમગ્ર જીવન ભગવાન માટે જ છે.’ એવી જેને દૃઢ પ્રતીતિ થઈ હોય એવો હૃદયની જિજ્ઞાસાવાળો નિષ્ઠાવાન સાધક આગળ વધ્યા વિના રહી શકવાનો જ નથી. તેવો સાધક જ શરણભાવવાળો ગણાય.

ગુરુ પ્રત્યે સાધકનું આરંભનું અને પછીનું વલણ

જેને પોતાના જીવનના હેતુની હજી બરાબર ગેડ બેઠી નથી કે તેનું પૂરેપૂરું મહત્ત્વ હજી તેના અંતરમાં ઊતરી ગયું નથી તેવો સાધક ગુરુને યથાર્થ રીતે સમજી શકતો નથી. એટલું જ નહિ પણ કેટલીક વાર તો પોતાની સમજણ પ્રમાણે ગુરુ વિશે મત બાંધીને તેને અન્યાય પણ કરશે. આવા સાધકને ગુરુના સામીપ્યથી કશું ઝાઝું મળતું હોતું નથી. તેવે વખતે સમજી સાધકે ગુરુનું જે કંઈ ન સમજાય એવું લાગે તે બધા વિશે પોતાની રીત પ્રમાણે મનમાં ગાંઠ વાળી લેવી નહિ, પરંતુ બને તેટલું તેવા બધા પરત્વે ખુલ્લા રહેવું જોઈએ. એથી, એને વધારે લાભ થવાનો સંભવ રહે છે.

કદાચ કર્મપ્રારબ્ધના સંજોગે કરીને કોઈ નીચલા થરના સાધક સાથે ગુરુનો સંબંધ થયો હશે તો અનેક જાતની મથામણો તેના જીવનમાં ઊભી કરાવીને તેને ઊંચે લાવ્યા વિના ગુરુ

રહેવાનો નથી. આ કામની પરિપૂર્ણતા માટે કાળનો પ્રશ્ન એને હોતો નથી. એને તો અપાર ધીરજ રહે છે. વળી, પોતાને વિશે એવો સાધક કે બીજાઓ ગમે તેવું ધારે કે માને તેથી પણ એ પાછો હઠતો નથી. એને તો કશામાં ક્યાંય પણ પાછળ હઠવાપણું રહેતું નથી.

પ્રત્યેક વિરોધી સ્થિતિમાં સાધકને મુકાવીને તે માત્ર જોયા જ કરે છે એમ નથી, એવી સ્થિતિથી એનામાં મથામણ જાગે એમ પણ તે જોતો હોય છે. સાધકને પોતાનું ભાન સ્પષ્ટપણે જાગે એવું કરાવવામાં તે કશુંયે બાકી રાખતો નથી. અલબત્ત, સાધકને હાથે જ બધું તે થવા દે છે. એની પાછળના સંજોગોમાં પોતે ઊભો છે એવો ખ્યાલ પણ તે સાધકને જાગવા દેતો નથી. જોકે આવું સદાયને માટે સાધકના જીવનમાં રહેશે નહિ. સાધક ઉન્નત ભૂમિકાઓમાં ગુરુનો પડછાયો પકડ્યા વિના રહી શકવાનો નથી. સાધક જ્યારે જ્યારે એવી રીતે ગુરુને પકડી પાડે છે (ગુરુનો સૂક્ષ્મ હાથ ઓળખી કાઢે છે) ત્યારે ત્યારે એને પોતાના જીવનની કૃતાર્થતા થતી લાગે છે.

શરૂઆતના સાધક ઉપર ગુરુની સ્થૂળ સમીપતાની અસર

ગુરુ જ્યારે સમીપ હોય છે ત્યારે જુદી જુદી પ્રકૃતિના અનેક માણસો સાથેનું તેનું વર્તન કેવું રહ્યા કરે છે, તે જોવાનું સાધકને મળ્યા કરે છે ખરું, પણ ત્યારે શરૂઆતના સાધકને ગુરુના વર્તનમાંથી મેળવવાની કે સમજવાની જીવનની દૃષ્ટિ સાંપડેલી ન હોવાથી તે તે બધામાં તેને ગુરુમાં દંભ, અહંભાવ, ડોળ અને એવું એવું કંઈ કંઈ લાગ્યા કરશે. મારી ઠોકીને કહો કે બીજી રીતે કહો, પણ ગુરુ પોતાનો પ્રભાવ, ઓજસ,

મહત્તા, શક્તિ સાધકના દિલમાં જોરજુલમથી ઠસાવવા માગે છે એવું પણ સાધક કલ્પ્યા વિના રહેતો નથી. જુદી જુદી વ્યક્તિઓ સાથે સાપેક્ષપણે અને યોગ્ય રીતે સરળપણે જ વ્યક્ત થતા જતા ગુરુના વહેવારને પણ માત્ર આડંબર તરીકે એવો સાધક માની બેસે એવો પણ પૂરો સંભવ છે.

ગુરુનું એવા સાધક પ્રત્યે પ્રતિવર્તન

આ બધાં સાધકના અંતરમાંનાં પરિણામો સ્પષ્ટ રીતે ગુરુ જાણી જાય છે, તોપણ સાધકને ભલે એવું થયા કરે તેમ છતાં પોતાના વર્તનનો ખુલાસો ગુરુ પોતે ભાગ્યે જ કોઈક વાર આપે છે. પોતાને કોઈ ઊંધું સમજે તો તે સમજવા દે છે. કેમ કે તે જાણે છે કે એમાં એને પોતાને તો કશું ખોવાપણું હોતું નથી. વળી, તેને ધીરજ હોય છે કે સાધક જો જીવનમાં સાધનાને જ મહત્ત્વ આપ્યા કરશે તો આજે નહિ તો કાલે, ગુરુનું વિચિત્ર કે દેખીતું અયોગ્ય લાગતું વર્તન તેના યોગ્યપણામાં સાધકને સમજાશે જ. ગુરુની અનેક બાજુઓ (all sidedness) ભલે શરૂઆતમાં સાધક ન સમજે, તોપણ તેનામાં ગુરુ પ્રત્યે પ્રેમભાવ અને ભક્તિ જો રહેલાં હશે તો ગુરુની સાચી મહત્તા સાધકને મોડીવહેલી પણ સમજાયા વિના રહેશે નહિ.

સમીપતાથી ગુરુ પ્રત્યેનું આકર્ષણ ઓછું થઈ જવાનો સંભવ રહે છે. પોતાની નજર સામે જ દેખાયા કરેલો હોવાથી સાધકનું મન તેનો વિચાર કરતું અટકી પડે છે, અને તેનામાં એટલું પરોવાઈ રહેતું નથી કે જેટલું તે દૂર હોય છે ત્યારે. આ

માનસશાસ્ત્રીય સત્યનું શરૂની કક્ષાનું જ્ઞાન પણ ગુરુને હોવાથી તે પેલા સાધકના વલણ પ્રત્યે સમતા ધારણ કરે છે.

યોગ્ય ગુરુનાં લક્ષણો

પણ આજે સૃષ્ટિમાં કામ અને અર્થનું જ સામ્રાજ્ય પ્રવર્તતું હોવાથી સાધકે ખાસ લક્ષમાં રાખવાનું છે કે આપણા માની લીધેલા ગુરુથી આપણી માનસિક ભૂમિકા ઊંચી થતી જાય છે કે કેમ ? આવી ઊર્ધ્વ ગતિ તેના અનુભવમાં નક્કરપણે આવવી ઘટે. ભલે ગુરુનું માપ કાઢવાને માટે કસોટી તરીકે તેને તે ન ગણે, અને એ તેમ ન ગણે એ સ્વાભાવિક પણ છે, પરંતુ ગુરુનું પ્રત્યક્ષ પરિણામ જીવનમાં જો અનુભવાતું ન હોય, તો એવા ગુરુની પકડમાં રહ્યા કરવું એ સાધકને માટે વિઘાતક પણ નીવડે.

વળી, સાધનાના કોઈ ક્ષુલ્લક આદર્શમાં યા અનુભવમાં ઈતિકર્તવ્યતા મનાવી દે એવો ગુરુ પણ કામનો નથી. તે ઉપરાંત, સાધનાના માર્ગમાં જે જે કંઈ બન્યા કરતું હોય, તે તે બધું યોગ્ય બુદ્ધિથી સમજી શકાય એટલી સમજણ સાધકને મળ્યા કરતી રહે તે પણ તેટલું જ જરૂરનું છે. ભલે છેક આત્યંતિક મર્યાદા સુધીનું સૂક્ષ્મ આધ્યાત્મિક હકીકતો તે સાધકને ન બતાવે તે સમજી શકાય તેવું છે, પરંતુ પ્રત્યેક સાધકના જીવનમાં ઊઠતા બધા જ આધ્યાત્મિક તેમ જ વ્યાવહારિક પ્રશ્નોનું સમાધાન યોગ્ય રીતે ગુરુ કરાવી શકતો હોવો જોઈએ. તે ઉપરાંત, સાધકને પોતાના મનની પકડનો પૂરેપૂરો ખ્યાલ આવી શકે એટલું તો ગુરુથી બન્યા કરવું જોઈએ.

ગુરુશક્તિનું પરિણામ

આધ્યાત્મિક જીવનની બધી હકીકતો અને રહસ્યો પોતાના ગુરુ મારફતે પોતાની બુદ્ધિમાં સાધક ઉતારી શકે યા બુદ્ધિમાં ઉતારી શકતો હોય એટલું બસ નથી. એમ તો આધ્યાત્મિક પરમ સંતપુરુષોનાં જીવનચરિત્ર વાંચીને પણ થોડોઘણો ખ્યાલ બુદ્ધિમાં તો કોઈને પણ આવી શકે. (જોકે જે સાધક પ્રત્યક્ષપણે સાધનામાં થોડોઘણો પણ ખૂંચ્યો હોય તેને ઉપલા વાચનમાંથી ઘણું વધારે કીમતી જાણવાનું મળે છે. એને તો તે અનુભવની વાત લાગ્યા કરશે. આગળ વધેલા સાધકને તો પોતાના ગુરુ વિશે તથા પોતાની સાધના વિશે વધારે ગેડ બેસતી જશે. જેનામાં આવી ગેડ બેસતી જાય છે એનું મન સાધનામાં રસ લેતું થયું છે, એમ જરૂર ગણી શકાય.) પણ બુદ્ધિથી આધ્યાત્મિક જીવનનું રહસ્ય સમજાય તે ઉપરાંત, ગુરુ તેનું મન કેવી રીતે શાંત બની શકે, વિચારોની પરંપરાથી સંદિગ્ધ થતાં અટકી શકે તેવા અનેક વહેવારુ ઉપાયો બતાવશે, અને તેને તેમ કરવા પ્રેર્યા કરશે.

એક વખત ગુરુની ચેતનાશક્તિ સાધકના જીવનની સાથે વણાવી શરૂ થઈ ચૂકી, પછી તો સાધકને પોતાની મેળે જ તેમાંથી ઉકેલ થતો લાગ્યા કરશે. સાધક કોઈ પણ સ્થિતિમાં પડ્યા રહેવાનું સ્વીકારી લેશે નહિ. જો પડ્યા રહેવાનું થયા કરે (સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ અને કારણપણે) તો સાધકે સમજવું કે પોતે ક્યાંક ઘરેડમાં પડી ગયો છે. એકના એક વિચારોની ગડમથલમાં તે કદી રહ્યા કરશે નહિ. નાની નાની બાબતોને કે જીવનની સાધનાથી જુદા પણ મહત્વના પ્રશ્નોને તે યોગ્ય

મહત્વ આપશે તો ખરો, પણ તે બધું જ કામ સાધનાનો વિકાસ થાય એવી ઢબે જ તે કર્યા કરવાનો. આવા બધા ખ્યાલો અને અનુભવો ગુરુના જીવનઆદર્શમાંથી જ તેને મળ્યા કરવાના. સાધક શરૂઆતમાં કંઈ શરણભાવવાળો હોતો નથી, પરંતુ ગુરુની ચેતનાશક્તિથી કહો કે સાધકના પુરુષાર્થના બળ વડે કહો (બંને પણ હોઈ શકવા પૂરો સંભવ છે) તેને એવો શરણભાવ પ્રગટ્યા વિના રહેવાનો નથી.

શરણભાવ

શરણભાવ જેને જાગે છે, તે સાધનાને પંથે પડી ચૂક્યા જ છે એમ સમજવું. જે કોઈ સાધક જાગૃતિ રાખીને પોતાના જીવનવિકાસનું માપ સહજમેળે જોયા કરતો હશે, તેનું કોઈ વાતનું અકલ્યાણ થવાનો સંભવ રહેતો નથી. સાધક સંપૂર્ણપણે સાધનામાં જ મુખ્યત્વે ઝોક આપ્યા કરતો હશે તેમ છતાં તેનું પરિણામ સરળપણે, સહજપણે બન્યા કરતું અને ઉપર તરી આવતું તેના ખ્યાલમાં આવવું જ જોઈએ, તો જ ગમે તેવા ગુરુની પકડમાં ભરાઈ પડવાનું તેને માટે શક્ય નહિ થાય. જો કોઈ ગુરુ એમ કહે કે, ‘તું મારામાં જ શ્રદ્ધા રાખ, પૂરેપૂરો વિશ્વાસ, શરણભાવ અને સમર્પણભાવ રાખ્યા કર, બધું એની મેળે થઈ જશે અને કોઈ ધન્ય પળે આત્મસાક્ષાત્કાર થઈ જશે’ તો જાણવું કે એવું કહેવું યથાર્થ નથી.

ગુરુના જીવંત સંસર્ગથી આત્મસાક્ષાત્કારની પ્રાથમિક શ્રેણીઓની સમજૂતી, ચોક્કસ ભાન અને દર્શન જો ન થાય તો એવું માની લેતાં પહેલાં સાધક સો ગળણે ગાળીને પાણી પીવે, તો તેમાં તેવા ગુરુ પ્રત્યે અન્યથા ભાવ છે, એવું ગુરુએ

માનવાનું કશું કારણ નથી. સૂર્યનો ઉદય થયા પહેલાં જેમ અનેક સુવિદિત ચિહ્નો છે જ, તેવું આમાં પણ છે જ. એટલે કે તેવી છેક સુધીની સ્થિતિ આવતાં પહેલાં સાધકની પ્રકૃતિ કે સ્વભાવનું કશુંયે રૂપાંતર થતું જતું જો તે ન અનુભવી શકે તો તેણે કાળજી રાખીને ત્યાં અચકાવું જોઈએ, અને ગુરુની સાથે બેસીને પોતાની રીતે એની સાથે સમજણમાં ઊતરવું જોઈએ. મતલબ કે સાધકે કોઈ પણ પ્રકારનો સંકોચ કે અંતર ગુરુની અને પોતાની વચ્ચે ન રાખવો જોઈએ.

ગુરુ પ્રત્યે માન

જો ગુરુ પોતાના સાધકો પાસેથી ખૂબ આદરભાવ અને પૂજ્યભાવની અપેક્ષા રાખે તો તેવી વૃદ્ધિ ગુરુને માટે યોગ્ય નથી. માન, પ્રેમ, આદરભાવ, પૂજ્યભાવ-એ બધાં લક્ષણો તો સાધકની સાધનામાંથી પરિણામરૂપે વ્યક્ત થયેલાં હોવાં જોઈએ. ગુરુ પ્રત્યે માન, પૂજ્યભાવ તથા તેની ચેતનાશક્તિની મહત્તા શરૂઆતમાં સાધકને હોતાં નથી. એ તો જેમ સાધનામાં તે પરોવાતો જશે તેમ તેમ આપોઆપ આવ્યા વિના રહેશે નહિ. એટલે ગુરુની સમીપતા યોગ્યતાવાળી અને ફળદાયી તેટલા જ પ્રમાણમાં ગણી શકાય કે જેટલા પ્રમાણમાં સાધકનું સમગ્ર જીવન તેની ચેતનાશક્તિ સાથે સંકળાતું જાય અને તેનો દૈવી લાભ લેવાતો જાય. સાધકે જ આ બાબતમાં લક્ષ રાખીને તેનામાં મથ્યા કરવાનું છે, તે તેણે વારંવાર ખ્યાલમાં રાખવું પડશે.

સાચો સંબંધ

ઘણાંને આમ તો આપણે મળ્યાં જ જઈએ છીએ, પણ તે લોકોના વિચારો આપણને આવતા નથી. એટલે તેમની સાથેનો

સંપર્ક કશોય થયો નથી એમ કહેવાય. સંપર્ક થાય અને સંબંધ પણ થાય ત્યારે તેના વિચારો જાગતા રહે છે, અને સંબંધ ત્યારે જ થાય છે કે જ્યારે આપણો એનામાં અને એનો આપણામાં કંઈ રસ રહ્યો હોય છે. જેમ જેમ રસ પ્રગટ થતો જાય છે અને જામતો જાય છે, તેમ તેમ એક પ્રકારની આસક્તિ જામે છે, અને તેમાંથી રાગનું રૂપ તે લે છે. એટલે એનું વારંવાર ચિંતવન પણ રહે છે, પરંતુ એ લાગણીમાં સ્થૂળપણું રહેલું હોવાથી તથા ભીતરમાં રહેલો અંદરનો- અંતરનો હેતુ પણ તેવો જ હોવાથી આપણું સ્થૂળપણું એમાં વધે છે, એટલે કે તેવી લાગણી ગાઢ બને છે, અને એ વાતાવરણમાં જ ઊતરતા જઈએ છીએ. આપણને સામસામું આમ એક જ પ્રકારનું લેણદેણ રહ્યા કરે છે. એનાથી જુદી જાતના પ્રવાહો- Currents-ત્યાં કદી જામતા નથી. એથી એવાથી પર થવાની કે રહેવાની સમજણ, ચેતના, ભાન, Consciousness આપણામાં જાણવાનો કે જામવાનો સંભવ જ રહેતો નથી. એટલે જેણે અંતર્મુખ થવું છે, ભગવાનને શરણે રહેવું છે અથવા ઊર્ધ્વગામી જીવન પોતાનામાં ઉદ્ભવવાવવું છે, તેણે આવા સાથે સંપર્ક રાખવો જરૂરી છે કે તેના સંપર્ક અને સંબંધના પરિણામે પોતાનામાં ઊર્ધ્વગામી પ્રવાહો અથડાય અને જન્મે. એવી વ્યક્તિ, વિભૂતિ, નિરાસક્ત અને ભગવાનની ભાવનામાં સદાય રત હોવાથી સાધારણ માનવીમાં જે રાગાત્મક પ્રવાહો પડેલા છે, તેનાથી ઉચ્ચ કોટિના પ્રવાહો તે માનવીમાં અથડાશે (જોકે સાધકને શરૂઆતમાં તો તેનું ભાન પણ નથી હોતું. પણ આગળ જતી

ભૂમિકાઓમાં આની ખબર તેને પડે છે) અને એક જાતનું મંથન સાધકનામાં થવાનું જ. આમ, સામસામા રાગાત્મક અને અરાગાત્મક પ્રવાહ જાગ્યા કરતા હોવાથી તેની ચેતનાશક્તિમાં જરૂર ફેરફાર પડવા માંડશે. એટલા માટે આપણામાં ગુરુની પ્રથા પડેલી હશે. આપણા બીજા સંબંધો પાર્થિવ હોવાથી-આપણો પરસ્પર કોઈ ને કોઈ જાતનો રાગાત્મક હેતુ જ હોવાથી-આવા સંબંધો આપણને પાર્થિવપણાથી ઉપર લઈ શકતા નથી. ગુરુશિષ્ય વચ્ચેના સંબંધનો હેતુ જ શિષ્યની ચેતના જગવવા માટેનો છે. તેથી, તે સંબંધ જ ઊર્ધ્વગામી થઈ શકે છે.

ગુરુપ્રેમનું મહત્વ

જેમ સંપર્ક કે સંબંધ એકલાથી આપણને સામી વ્યક્તિનું ચિંતવન થતું નથી, પણ એમાં જ્યારે રાગ કે આસક્તિ પ્રગટે છે ત્યારે તે વ્યક્તિનું ચિંતવન થયા કરે છે-અને જેમ રાગ વધારે તેમ ચિંતવન પણ એકાત્મભાવનાનું વધારે રહે છે-તેમ જ એવા સંતાત્મા ગુરુ પ્રત્યે પણ જો ખૂબ પ્રેમ જામ્યા કરે તો એનું ચિંતવન પણ જરૂર સવિશેષ રહ્યા કરે છે. ગુરુ પ્રત્યેના પ્રેમનો હેતુ આપણી ચેતના-Consciousness-જગાડવાનો, જગાડીને ક્રિયાત્મક બનાવવાનો અને તેમ થતાં થતાં આપણું સર્વાંશે દિવ્ય રૂપાંતર થવાનો છે. તેથી, ગુરુ પ્રત્યેનો પ્રેમ ઉત્કટ હોવો જોઈએ. એટલું જ નહિ પણ એના પ્રત્યેની ભાવનામાં આપણી જીવતીજાગતી Consciousness- ચેતના પણ રહેવી જોઈએ. એ સંબંધના હેતુમાં પણ પૂરેપૂરી રીતે સતત જ્ઞાન અને ભાન હોવાં જોઈએ. હેતુનાં આવાં જ્ઞાન

અને ભાન ઉપરાંત ગુરુ પ્રત્યેનો આપણો ભાવ Responsive and receptive (ક્રિયાત્મક સહકારવાળો અને ગ્રહણાત્મક) હોવો જોઈએ. ખરી આતુરતાવાળાં વલણ, વૃત્તિ અને દૃષ્ટિ આપણામાં કેંદ્રિત અને હૃદયસ્થ રહેવાં જોઈએ.

એકાશ્રયનું મહત્ત્વ

પવિત્ર આત્માઓના સંપર્ક, સંબંધ અને પ્રેમમાં સાધક જેટલો રહે એટલું સારું છે જ, પણ તે વલણ જેટલું કેંદ્રિત થયેલી દૃષ્ટિવાળું હોય તેટલું વધારે લાભદાયી છે. નહિ તો એટલા બધાની સાથેના સંપર્ક અને સંબંધમાં પણ એની વૃત્તિ અને શક્તિ વેરવિખેર થઈ જાય, વહેંચાયેલી રહે, Dissipate થઈ જાય, ‘બહુશાખ’ થઈ વિખરાઈ જાય અને એથી કરીને એનામાં ગોટાળો થવાનો સંભવ રહે. આ જ કારણસર સાધકની દૃષ્ટિ, વૃત્તિ અને વલણ ગુરુમાં કેંદ્રિત કરવા તથા રાખવા માટે જ કોઈ પરમ દૃષ્ટિએ ‘ગુરુર્બત્મા, ગુરુર્વિષ્ણુર્’ વાળા શ્લોકની રચના કરી હશે.

જે કોઈ જીવમાં જીવનના અંતિમ ધ્યેય પરત્વેની જવાબા-મુખીના જેવી ધગધગતી તમન્ના જાગેલી છે, એવા જીવને તો ગુરુને તેના હૃદયમાંની તમન્ના ગુરુને પોતાની પ્રત્યક્ષ ખેંચી લાવશે. તેવા સાધકને ગુરુને શોધવા જવું પડવાનું નથી. સાચી રીતે તો ગુરુ એ કોઈ બહારની ભાવના નથી. ગુરુ અને શિષ્ય-એ બે-બે હોવા છતાં એક જ છે. એવો ભાવ જ્યારે સાધકના દિલમાં પ્રેમભક્તિજ્ઞાનયોગ ભાવે ઉત્કટપણે દિલમાં જાગે છે, ત્યારે એના હૃદયમાં ગુરુ જીવતો બની જાય છે.

ગુરુનું મહત્ત્વ જીવનના પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં છે. સર્વ કોઈ,

કોઈને કોઈ પાસેથી કાંઈ ને કાંઈ શીખતું હોય છે. દરેકને કોઈ અને કોઈ પાસેથી દોરવણી મળ્યા કરે છે. દરેક વિષયોથી અને બાબતોથી આધ્યાત્મિક માર્ગ એ તો સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ વિષય છે. જો જગતના વહેવારમાં પ્રત્યેક બાબતમાં સર્વ કોઈને કોઈ પાસેથી શીખવાનું બને છે, તો આધ્યાત્મિક માર્ગમાં ગુરુની જરૂરિયાત અનેકગણી વધારે છે. આજના યુગમાં નથી ક્યાંય ગુરુની ભાવના કે નથી ક્યાંય શિષ્યની ભાવના. સૌ કોઈને મહેનત વિના, તપશ્ચર્યા વિના, આળસુની પેઠે બેઠાં બેઠાં ખાવું છે. આધ્યાત્મિક માર્ગમાં એવા કોઈ જીવોને સ્થાન નથી.

ગુરુપ્રેમ અને બીજા પ્રેમમાં ભેદ

આસક્તિની લાગણીમાં વધારે પડતી ચોંટી જવાની, જકડાઈ જવાની વૃત્તિ છે, પરંતુ ગુરુના પ્રેમની ભાવનામાં સાત્ત્વિકતા અને તેનાથીયે પરનું સૂક્ષ્મપણું હોવાથી તે વધારે ને વધારે ચેતનાના પ્રદેશમાં લઈ જવાની આપણામાં ભાવના જન્માવે છે. તથા, તેનો સ્વીકાર કરવાની દૃષ્ટિ, વૃત્તિ અને વલણ પણ (આપણામાં ગુરુ પ્રત્યે પ્રેમ રહેલો હોવાથી) રહ્યા કરે છે. એવો આપણો ગુરુ પ્રત્યેનો જાગેલો સાહજિક પ્રેમ આપણા હૃદયને તેના હૃદય સાથે જોડનારો પુલ છે. તેના ઉપરથી આપણે સહેલાઈથી અંતર હોવા છતાં, અંતરમાં આવજા કર્યા કરીએ છીએ. એવા પ્રેમની ભાવનામાં નર્ચું શુદ્ધપણું રહ્યા કરે, અન્યથા વિચારો પ્રગટતા ન રહે અને એકધારું સરળપણું રહ્યા કરે તો આપણને એકબીજાનું હૃદય સમજાયા વિના રહેતું નથી. આવી ભાવના આપણા હૃદયનો પ્રેમ સાધે છે.

ગુરુના ભાવની અપાર શક્તિ

ગુરુનો ભાવ શું ન કરે ? એ પ્રેરક બળ તરીકે કામ કર્યા કરે, આપણને અંતરમાં અંતરથી ઊંડું ઊંડું ઊતરાવ્યા કરે, આપણને એક જ સ્થિતિમાં પડ્યા રહેવા ન દે, આપણને નવા નવા ભાવપ્રદેશમાં ધકેલ્યા કરે, નવું નવું કંઈ ને કંઈ આપણને સુઝાડ્યા કરે, આપણી ભાવનાને અંતઃસ્થ રખાવ્યા કરે અને વિસ્તૃત પણ સાથે સાથે જ બનાવ્યા કરે. ગુરુનું શરીર એ આપણું સાધન નથી. આપણું સાધન તો ગુરુની ભાવચેતનાશક્તિ છે. ઐજિનમાં ઉદ્ભવેલી વરાળ જેવી રીતે આગગાડીના ડબ્બાઓ માલ અને મુસાફરોને નક્કી કરેલા સ્થળે લઈ જાય છે. એવી રીતે ગુરુની ભાવનાશક્તિ-જો આપણામાં તેવો ખરો પ્રેમ-આદર-ભક્તિ-ભાવ હોય તો-કામ કર્યા કરે છે.

સાધકનું લક્ષ જો ગુરુની ચેતનાશક્તિમાં કેંદ્રિત, એકાગ્ર અને એકાંગી થઈ ગયું હોય તો તે ચેતનાશક્તિનાં દર્શન અને પ્રેરણા એને મળ્યા જ કરવાનાં. એવા સાધકને ગુરુના પ્રત્યક્ષ શરીરની ક્યારેયે જરૂર રહેશે નહિ, અને જ્યાં ત્યાંથી એને જે કાંઈ પ્રેરણા અને સમજ મળશે એ દિવ્ય ચેતનાશક્તિ છે એવો એને અનુભવ થશે, થયા કરશે, પરંતુ જે સમજણ કે પ્રેરણાઓ સાધકને મળે તે સાધકના પ્રાણને રચનાત્મક મદદ અને વેગ આપનારી હોય, તેની અસરને આડફંટે લઈ જનારી ન હોય તે વિશે સાધકે સૂક્ષ્મ જાગ્રત વિવેક કર્યા કરવો પડશે ખરો, કારણ કે જે ચેતનાશક્તિ સાથે આપણો સંબંધ થયેલો છે, તે ચેતનાશક્તિ વ્યક્તપણે નિર્ભેળ સરળતાથી આપણી સાથે કામ લઈ રહેલી હોતી નથી. આપણને તે

કદીક બીજું પણ બતાવે અને તે વેળાએ આપણી કસોટી થવાનો પૂરો સંભવ રહે. ત્યારે આપણે જો પૂરેપૂરા સચેત અને જાગ્રત રહી શક્યા હોઈએ અને યોગ્ય સૂક્ષ્મ વિવેક કરી શકીએ તો માર્ગમાંથી આપણે ચ્યુત થઈ શકીશું નહિ. આ કારણસર, જેની શ્રદ્ધા એવા ગુરુની ચેતનાશક્તિમાં દૃઢ થયેલી છે, એને કદી પણ વિવેકશક્તિ નહિ વાપરવી કે બુદ્ધિનો ઉપયોગ નહિ જ કરવો એમ માની લેવું તે ઠીક નથી. આપણા પોતાનામાં પૂરેપૂરી સમજ, તુલનાત્મક શક્તિ, દરેક પરિસ્થિતિમાં પોતાનો શો ધર્મ છે, તે સમજી લેવાની સહજ શક્તિ તથા જે તે વખતે ઊભી થતી ગૂંચોનો ઉકેલ અને તે પણ આગળપાછળનો વિચાર થયા વિના આપોઆપ સરળપણે થયા કરે તેવી સૂઝ-એવું આપણા પોતાનામાં ઉગાડવા માટે ગુરુની ચેતનાશક્તિ છે. એ શક્તિ આપણને પરાધીન રાખવા માગતી નથી, પરંતુ સહજપણે, સ્વતંત્રપણે આપણને ઉપરનું બધું સૂઝ્યા કરે એવા બનાવવા એટલે કે પોતાના જેવા જ ચેતનાશક્તિવાળા બનાવવા ઈચ્છે છે.

ગુરુકૃપા અને શિષ્યોનો પ્રયત્ન

હજી યોગ્ય સ્વરૂપમાં જ્યાં લગી આપણે આપણને પૂરેપૂરું સમજી શક્યા નથી, આપણી ગૂંચો પૂરી ઊકલી ગયેલી નથી, યોગ્ય વખતે યોગ્ય રીતે કુશળ કર્મ કરવાની કળા-આવડત આપણને સાંપડી નથી, (એ સહજ-સ્વભાવ પૂરો બની ગયો નથી.) હજી જ્યાં સુધી ગડભાંજો થયા કરતી હોય, જીવનનું માર્ગદર્શન સંપૂર્ણપણે સમાધાન વૃત્તિવાળું ન બની શક્યું હોય, આપણા ગુરુના શબ્દો હજી તો જ્યાં સુધી કાનમાં જ રહ્યા

કરતા હોય, ભલે થોડેઘણે અંશે તે ઝિલાયા પણ હોય, પણ કઈ રીતે તે સાચા છે એ આપણને પૂરેપૂરું સ્પષ્ટ દીવા જેવું જ્યાં સુધી દેખાયા ન કરતું હોય, ત્યાં સુધી આપણે સતત પ્રયત્નો કર્યા જ કરવા પડશે. જોકે ગુરુ તો પોતાના જેવી જ દષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય, પોતાના જેવી જ સ્થિતિમાં એ સદાયે રહે એટલું જ નહિ પણ તેનાથી પણ આગળ જાય એવી મહદિચ્છા આકાંક્ષા, તત્પરતા, શિષ્યની બાબતમાં સેવ્યા કરતો હોય છે, પણ જ્યાં સુધી સાધકની કક્ષા ઉપર જણાવી તેવી હોય ત્યાં સુધી સાધક કેવળ ગુરુની કૃપા ઉપર જ બધો આધાર રાખ્યા કરે તો તેથી પોતાના સત્પ્રયત્નમાં તે ઢીલો પડી જાય એવો પૂરો સંભવ રહે છે. ગુરુકૃપા જેવું કેંક હશે તો આપણો સત્પ્રયત્ન તેને તાણી લાવશે જ. વળી, સાચી રીતે સાધક કે શિષ્ય સર્વ રીતે અને સર્વ ભાવે ગુરુકૃપા ઉપર આધાર રાખી શકતો પણ હોતો નથી. તે તો તેને ખાલી ભ્રમણા પણ હોય છે. પોતે કશું કરે પણ નહિ અને શુદ્ધ થયેલા આધાર વિના ગુરુની કૃપા ઉપરનો તેનો આધાર પણ ન હોય, તેવા જીવની સ્થિતિ મહાભયંકર થવાની છે. તેથી, પોતાનાથી બનતા જતા સર્વ સત્પ્રયત્નમાં જ સાધકે કે શિષ્યે વર્ત્યા કરવામાં સાચી રીતે કલ્યાણ માનવાનું છે. આપણા જીવની જીવનની પ્રત્યેક જડતામાં સાત્ત્વિક ગતિ પ્રેરાય અને તેમાં ભાવપૂર્વકની જ્ઞાનયુક્ત પરિસ્થિતિ ઊગે તો જ આપણામાં ફરક પડવાનો છે. સાધકનો હૃદયથી થતો સત્પ્રયત્ન, એ બધું તો પ્રત્યક્ષ છે. ગુરુકૃપા તો હોય કે ન પણ હોય. એટલે આપણે તો આપણું

જે સ્પષ્ટ ધ્રુવ હોય એને જ સંપૂર્ણપણે હૃદયની ભાવનાથી મજબૂત પકડી રાખવાનું છે.

જેમનામાં જીવન પરત્વેની ઊંડી તમન્ના જાગી હોય અને તેથી કરીને પ્રેરક જીવંત ભાવના પ્રવર્તતી હોય, અને એવી ભાવના માત્ર પડી રહેલી ન હોય પણ તેમાં ક્રિયાત્મકપણે વેગ આવેલો હોય અને જેમને જીવનની સાચી દૃષ્ટિ અનુભવવાની હૃદયમાં હૃદયથી ભારે ખેવના તરવરતી હોય, તેવાઓને તે કારણસર ગુરુએ જીવનની સાચી દૃષ્ટિ અને સાચો માર્ગ બતાવ્યો હોય, તે પરત્વેનું યોગ્ય વલણ અપાવ્યું હોય. તેમની જીવસ્વભાવની સમજણમાં અને તેમના જીવસ્વભાવના પ્રત્યેક પાસાઓમાં અને દૃષ્ટિકોણમાં મૂળનો પલટો કરાવી કરાવીને નવજીવન સંપડાવ્યું હોય, તેથી તેવા જીવો ગુરુ પ્રત્યે કૃતકૃત્ય થવાનો ભાવ હૃદયથી અનુભવે, તે સમજી શકાય તેવું છે. એવા જીવો ગુરુકૃપાનું મૂલ્ય પોતાના સત્પ્રયત્ન અને ભાવનાના ક્ષેત્રથીયે અલગપણે હૃદયથી માને તો તે પણ કદાચ સમજી શકાય તેવું છે, અને ગુરુકૃપાને એક સ્વતંત્ર નક્કર હકીકત સુધીની મર્યાદામાં પણ લઈ જવાનું સ્વીકારે તો તે પણ કેંક અંશે યોગ્ય ગણી શકાય, કિંતુ જો સાધક એને જ મહત્વનું સ્થાન આપ્યા કરીને પોતાના સત્પ્રયત્નમાં પૂરેપૂરો જાગૃત ન રહે તો તેનામાં ઢીલાશ જરૂર આવી જવાની. પોતાના સત્પ્રયત્નમાં તે અદમ્ય રીતે ખંત-ખેવના હૃદયથી રાખ્યા કરીને મંથન કર્યા જ કરતો જશે અને એ સૌ ગુરુની કૃપાથી બન્યા કરે છે એમ ધારણા હૃદયથી રાખ્યા કરશે તો એનામાં નિરત્નિમાનપણુંયે વધ્યા કરશે અને પુરુષાર્થમાં પણ

ઢીલ નહિ આવે. ગુરુની કૃપા એ તો સાધકનાથી થતા જતા પુરુષાર્થની ભાવનામાંથી ફલિત થતો ભાવ છે અથવા તો બહુ બહુ તો તે બંને ભાવના એકરૂપે પરસ્પર સંકળાયેલી છે. ગુરુકૃપાનો, સાધક પોતે પ્રયત્ન કર્યા વિના જડસુની પેઠે ભ્રમાત્મક રીતથી, એકમાત્ર કલ્પનાત્મક આશ્રય રાખ્યા કરે તો તેથી તેનું કશું વળવાનું નથી, જીવનમાં મળતા અનેક પ્રસંગો અને તે પરત્વેના સાધકના ધર્મ સાધકે પોતે જ બજાવવા પડશે. તેમાં તેને ગુરુકૃપા ધકેલશે જ એવી અપેક્ષા-પોતાના તે તે ક્ષેત્રમાં પ્રયત્ન કર્યા વિના કે તેવા પ્રકારની ઉત્કટ ભાવના હૃદયથી સેવ્યા વિના-રાખ્યા કરવી એ મૃગજળ સમાન છે. જો તેવા પ્રકારની અપેક્ષા રાખો તો એ અપેક્ષાને યોગ્ય સાધકે પોતાની કક્ષા, જ્ઞાનભક્તિયોગ ભાવે કરીને, રાખવાનું કરવું જ પડશે. જે અપેક્ષા હોય તેને યોગ્ય હકીકતપણે ભૂમિકા હોય તો જ તેવી અપેક્ષા વર્તી (પરિણામ પામી) શકે. તે વિના અપેક્ષા હોવી કે રાખવી એ ખાલી ભ્રમણા સમજવી. એવા પ્રકારની ખાલી ખાલી ભ્રમણા રાખ્યેથી કોઈ જીવનું કશું પણ વળી શકવાનું નથી, તે નક્કી જાણશો. આ બધાનો અર્થ એવો નથી કે ગુરુ પ્રત્યે કૃતજ્ઞતાથી આપણે ભાવના ન સેવવી. એ તો જો આપણે હૃદયથી તમન્નાપૂર્વક સાધનામાં મચી રહેલા હોઈશું તો ગુરુ પરત્વેની કૃતજ્ઞતાની ભાવના આપોઆપ ફલિત થવાની જ છે. સાધકનામાં પોતાના જીવનની ઉચ્ચતર ભૂમિકાઓમાં જેમ જેમ ભાવ વડે કરીને પ્રવેશ થયા જવાનું બન્યા કરશે અને તે તે કક્ષાઓની ખૂબી એને જેમ જેમ અનુભવમાં આવતી જશે, તેમ તેમ તેનામાં

કૃતજ્ઞતાની ભાવના તો વધ્યા જ કરવાની છે. કૃતજ્ઞતાની ભાવના-બેળે બેળે-કૃત્રિમ રીતે-વધારવાનો કશો અર્થ નથી, વધી શક્તી પણ નથી. આમ, ગુરુ પ્રત્યે કદરભક્તિની ભાવના એ તો પોતાની મેળે હૃદયથી હૃદયમાં અનુભવવાની સાચી ઘટના છે-હકીકત છે.

સદ્ગુરુ ક્યારે યોગ્ય રીતે સમજાય

કોઈ પણ માણસના વિચારોને એનાં લખાણો કે કાગળોના અભ્યાસથી કે તેના તત્ત્વજ્ઞાનની સમજણથી પણ પૂરેપૂરા આપણે તે જાણી શકીશું નહિ. એ કાજે એવાનો નિકટનો સહવાસ જરૂરી ભલે હોય પરંતુ તે પણ પૂરતો નથી. સતત એકધારો અભ્યાસ અને હૃદયની ભાવનાથી સેવેલો સહવાસ, તે ઉપરાંત તેમનું હૃદય સમજવાનો અને એમના જીવનની સમગ્ર, સળંગ અને સર્વતોમુખી જીવનસરણી, ભાવસરણી અને વિચારસરણીની ઈમારત ક્યા પાયા ઉપર ચણાયેલી છે, તે જાણવા, સમજવા અને અનુભવવાનો આપણો નમ્રભાવે જિજ્ઞાસાથી હૃદયનો પ્રયત્ન હશે તો જ તેમનાં જીવનમૂળ આપણને કદાચ હાથ લાગે, અને જો હાથ લાગે તો તેમ છતાં તે પણ પૂરેપૂરી યોગ્ય રીતે તો નહિ જ.

આથી, સાધક પોતાનામાં થતાં પરિવર્તનોને સત્ય હકીકતરૂપે અનુભવશે ત્યારે જ તેના દિલમાં ગુરુના ઉપયોગીપણાનો વધારે ને વધારે સૂક્ષ્મ સ્ફોટ હૃદયથી થતો જશે. જેમ જેમ સાધક વધારે ને વધારે સૂક્ષ્મ ચેતનાભૂમિમાં પ્રવેશ પામતો જશે, તેમ તેમ પોતાની પ્રકૃતિ તેમ જ બહારની પ્રકૃતિનાં દર્શન તેને થશે ખરાં, પણ તેવે વખતે તે તેનાથી

અલિપ્ત રહેશે. તેમાં તે ભેરવાઈ પડશે નહિ. આમ, પ્રત્યેક મથતા જીવને પોતાના જીવનવિકાસને માપવા કાજેનો કોઈ એક પ્રકારનો ગજ તેના પોતાનામાં ઊગી જવો જોઈશે, કે જેથી કરી તે વારે વારે પોતાને અનુભવથી માખ્યા કરે, અને તો જ તે યોગ્યપણે જીવનમાં ગતિ કરી શકવાનો છે, અને એમ થતાં ગુરુ કે ગુરુની ભાવનાનું મહત્ત્વ, રહસ્ય અને તેનું આકલન યોગ્ય રીતે તે વેળાએ તે હૃદયથી કરી શકવાનો છે.

સાધકનું કાર્ય

સાધકનું આકર્ષણ ગુરુ પ્રત્યે વધ્યા કરતું હોય છે, તેમ અનેક ગુણોનો તેણે આશ્રય લેવાનો હોય છે, પણ તે માત્ર સાધન તરીકે જ, નહિ કે તેમાં ભેરવાઈ જઈને, નહિ તો તે સાધકના વેવલાવેડા જ ગણાશે. ગુરુભાવ પ્રત્યેનું પોતાનું સમગ્ર જીવનનું દૃષ્ટિબિંદુ કેળવાયા કરે તે માટે સાધક હૃદયથી ભાવપૂર્વક અનેક ઉપાયો લેતો હોય છે. તે કોઈ ને કોઈ રીતે પોતાના નકારાત્મક સ્વભાવનું રૂપાંતર પમાડવાનો ખ્યાલ રાખ્યા કરીને બાળક જેમ માના ખોળામાં આરામ અને મસ્ત દશામાં સૂઈ રહે છે, તેમ એ હૃદયની ઉત્કટ ભાવનાથી ગુરુના શરણભાવમાં સાધક પડ્યા રહેવાનું જ્ઞાન ભાવે કરે તો જીવ-સ્વભાવનું પરિવર્તન થવું ઘણું સહેલું થઈ પડે, અને એવા પ્રેમભક્તિજ્ઞાનયોગના ગુરુ પરત્વેના શરણભાવમાં શરણ ગયેલાને માત્ર સમર્પણ જ કર્યા કરવાનું રહે છે. હૃદયના ભાવપૂર્વકના એવા સમર્પણ યજ્ઞમાં તે પોતે સતત આહુતિ આપ્યા જ કરે છે, અને એ રીતે એ પવિત્ર થતો જાય છે. આ કારણસર સમર્પણની અનેક રીતોમાંનો એક રિવાજ

ગુરુચરણે કંઈ ને કંઈ સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ સમર્પણ કરવાનો પડેલો હશે. એ ભેટ ધરવાના ઉદ્દેશની પાછળ જો સાધકના જીવનવિકાસનો ખ્યાલ જીવતોજાગતો તેના દિલમાં ન રહે તો તે યોગ્ય નથી. સાધક એમ માને કે મેં ગુરુને આટલું આટલું ભેટ ધર્યું એટલે મારું કલ્યાણ થઈ જ જવાનું, તો તે એક ભ્રમણા છે. એવી રીતે સાધકનું કલ્યાણ કદી પણ થઈ શકે નહિ. ભેટ કે સમર્પણના અંતરમાં જે સૂક્ષ્મ હેતુ છે તે સાધક જ્ઞાનભાનપૂર્વક જો હૃદયસ્થ ન રાખે તો તેનું જીવસ્વભાવનું અહમ્ પણ વધવાનો સંભવ રહે, અને એ દ્વારા સાધક, ગુરુ એકલો પોતાનો જ છે એવું માનવાને લલચાયા કરે. આમ, સમર્પણની ભાવનાની પાછળ પણ ગુરુ પરત્વેનું સાધકના હૃદયનું ભાવઆકર્ષણ વધે તથા તે દ્વારા સાધક પોતાનામાં શરણભાવ જાગતો અનુભવે અને એનો એવો લાભ લેતો થાય એવો સમજપૂર્વકનો તેમાં હેતુ હોય તો જ તે યોગ્ય ગણાય.

સત્કાર્ય-કદરભક્તિ

પૂજ્ય.....સાહેબ,

(શિખરિણી-મંદાકાંતા)

કરેલું સત્કાર્ય મનહૃદયના પ્રેમ સદ્ભાવથી જે,
પ્રવેશાવે છે તે મનની ગતિને શા પ્રદેશે વિશેષે !
કરેલા એવા જે તમ હૃદયના પ્રેમ-સત્કાર્યથી તે,
મળેલી માનું છું તક શુભ મને ઉર સંબોધવાને.

(અનુષ્ટુપ)

કેવી કેવી રીતે વ્હાલો આપ્યાં નિમિત્ત તે કરે,
વ્હાલાંને સંકળાવાને સ્મૃતિ મારી વિશે હૃદે.
કરેલું કોઈનું કામ મિથ્યા ના વહેવારમાં,
તો મિથ્યા કેમ તે થાય પારમાર્થિક ભાવમાં ?

(માલિની)

સ્મરણ રસીલું વ્હાલું, જે થવા ભક્તિભાવે,
લઢણ હૃદય લાગી, પ્રેમના તે પ્રભાવે,
સ્મરણ, મુજ પ્રભુનાં જે નિમિત્તે મળેલાં,
પ્રિય સ્વજન મને સૌ, તેમને ભેળવું ત્યાં.

(અનુષ્ટુપ)

વ્હાલાંની ઉપરે મારો પ્રેમ-દાવો કશો નથી,
છતાં જે ઊપજે એને પ્રભુને સોંપું ભાવથી.
'યોગ્ય જે કરવું લાગે એનું, તે કરશે પ્રભુ',
એવા નિશ્ચિત ભાવેથી વ્હાલાંને પદમાં ધરું.

(શિખરિણી-મંદાકાંતા)

તમારા સદ્ભાવે મુજ પ્રભુતાશું કામ કેવું કર્યું છે !
સદા હૈયે એની અસર મુજને જાગતાં, ભાવ જાગે,
અને એ શક્તિથી પ્રભુચરણમાં આપને સંકળાવી,
ભજું એને ભાવે મનહૃદયમાં આપનું લક્ષ્ય લાવી.

(અનુષ્ટુપ)

શાંતિ, પ્રસન્નતા રે'જો જીવન-ક્ષેત્ર-કર્મમાં,
હૈયે ઉતારજો ભાવ મળેલાં કર્મમાં સદા.
ભાવના શુદ્ધ જેની છે એનું ખોવાય કેં ન તે,
જે વિશે ભાવના શુદ્ધ સંશુદ્ધિ એની થાય છે.

(માલિની)

રસિક મુજ પ્રભુએ આપની ભેટ દીધી,
અનહદ પ્રભુ કેરી એ કૃપા-લૂહાણ કેવી !
જગ-જન-મહીં જેનો ભાવ નહોતો પુછાતો,
તમ કરની પ્રસાદીથી થતો ભોગ્ય કેવો !

(અનુષ્ટુપ)

જેમાં ના ઠામ ઠેકાણું, રૂપ કે રંગ, ના કશું,
એવાને શું નવાજીને આપે ઓર મઠારિયું !
આપમાંના પ્રભુને તે ભાવ-કૃતજાતા થકી,
પ્રણામું વારવારે હું ચૂમવા પાય પ્રેમથી.

એલિસબ્રિજ

તા. ૧૫-૭-૧૯૪૫

સત્સંગનો સ્પર્શ

સાયલા

તા. ૦૮-૧૯૪૫

પૂજ્ય માસીબા,

તમારો તા....નો પત્ર મળ્યો છે. એવાં અનુષ્ઠાનો કર્યા કરવાથી માનવી જીવ કાંઈ ઓચિંતો શિવ બની જતો નથી. માત્ર એટલું જ કે એ જીવની ગતિ ક્રિયાત્મક સ્વરૂપે થવાની શક્યતાઓ એમાંથી સાંપડે છે.

કૃપા કરીને એટલું જાણી રાખજો કે જો મનમાં કોઈ વૃત્તિ ઊઠતાં તે સ્થગિત-Static-કે સ્થિતિયુક્ત નથી રહી શકતી તો સદ્ભાવ કે સદ્વસ્તુ પરત્વેની વૃત્તિ કે ભાવના સ્થગિત કેમ રહી શકે ? પણ બંને પ્રકારની વૃત્તિમાં ફરક રહે છે. એક તો છે પ્રકૃતિથી જન્મેલી વૃત્તિ, બીજી વૃત્તિ પણ જો માત્ર તેવી જ હોય અને ગુણાત્મક ભૂમિકા ઉપરથી સેવાયા જશે અને તે પણ એકમાત્ર વૃત્તિની નજરે, તો એમાંથી જીવને તાત્કાલિક તત્ત્વલાભ થવા વારો કદી પણ જન્મી શકશે નહિ. સત્સંગ આદિ ભાવનામાંથી ક્રિયાત્મક શક્તિનો પ્રવાહ ન જન્મી શકે તો માનવી જીવે વિચારવું રહ્યું. એના ચિંતવનનો ધોધ સતત એકધારો ચાલુ વહ્યા કરવો ઘટે. જે માર્ગે જવું છે એ માર્ગે ઉપર જીવનું દૃઢ, નિશ્ચયાત્મક વલણ એકાગ્રપણે કેંદ્રિત થયું નથી, એ જ એનો અર્થ નીકળી શકે. વળી, તેથી એમ પણ જણાય કે તે જીવનું ધ્યેય ભલે પ્રભુભાવ પ્રત્યેનું જણાતું હોય, પરંતુ એ ધ્યેય ઉપર જીવનનું મંડાણપૂર્વકનું, સ્થિરતાપૂર્વકનું વલણ હજું થયું નથી, છેક ઉપરછલ્લી બુદ્ધિ

વડે જ સત્સંગની પ્રવૃત્તિમાં રસ લેવાઈ રહ્યો છે. આટલોયે રસ તે જીવ લે છે, તેનું કારણ તો તેના અંતરનો સૂક્ષ્મ અનુરાગ એ સત્સંગની પ્રવૃત્તિ તરફ રહેલો છે તે છે, પણ એ સૂક્ષ્મ અનુરાગને જીવનમાં, જીવનનાં સર્વ ક્ષેત્રોમાં, સર્વવ્યાપી સર્વભક્ષી ચેતનાત્મક સ્વરૂપે બનાવવાની કળા હસ્તગત કરવાનું સદ્ભાગ્ય તો જેને ખરા જીવનની ધખધખતી ભૂખ લાગે છે એવા જ પામી શકે છે.

માનવીનું મન

જીવનનું ચિંતવન કર્યા વિના અથવા તો એનું એકધારાપણું કોઈ ને કોઈ રીતે ચલાવ્યા કર્યા વિના માનવીનું મન પીગળી શકતું નથી. સદ્ભાવની ભૂમિકા હોવી એ એક વસ્તુ છે અને એને જીવનના પરિણામ કે પરિપાકમાં કામ કરાવતી-અનુભવાતી-જોવી એ બીજી વાત છે. એવી સદ્ભાવની ભૂમિકા મળેલી હોવા છતાં જે જીવ સળવળવાનું કરતો નથી, તે મળેલી મૂડી હોવા છતાં ભિખારીની દશામાં પડી રહેવા જેવું કરે છે.

સદ્ભાવી જીવનું કર્તવ્ય

જો એવું ખરેખર હોય તો એવા જીવે શું કરવું એવો પ્રશ્ન સહેજે ઊઠે છે. એવા જીવે ભાવનાનું જોર કરી, બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરી, જીવનના સર્વ પ્રસંગોમાં, સંબંધોમાં, વર્તનમાં પ્રભુભાવની ધારણા જીવતી રખાવવા કે રહ્યા કરે તે રીતે વર્તવા માટે ભગીરથ પ્રયત્ન કરવો જોઈશે. કોઈ કોઈ ઠેકાણે પાણી નજીકમાં હોવા છતાં તેની ઉપરનું પડ એવું તો કઠણ પથ્થરવાળું હોય છે કે સુરંગ ફોડતાં પણ તે તૂટતું નથી.

અમારા એક આશ્રમમાં એવું વળું આવ્યું હતું. પાણી છેક નજીક છે એવાં સ્પષ્ટ લક્ષણો દેખાવા છતાં પથ્થરનું ઉપલું વળું સુરંગ દેવા છતાં તૂટી શકતું ન હતું. બેચાર ઠેકાણે તેવું કરવું પડ્યું અને ઘણી જ મહેનતે તે સરખું કરાવતાં પાણી નીકળ્યું. જેને સદ્વસ્તુ પરત્વેની ભાવનાયુક્ત સમજણ છે, જેણે સંત જીવાત્માનો સત્સંગ સેવ્યો છે, તે જીવને પડી રહેલો જોતાં દિલમાં દુઃખની કંપારી વઘૂટે છે.

સત્સંગનો સ્પર્શ

તો શું જે સત્સંગની ભાવના યુગયુગથી સમાજમાં ચાલી આવેલી છે અને આજે પણ જે ભાવના મરી પરવારી નથી એ ભાવના સાચી કે ખોટી ? જો એ સાચી ગણીએ તો ખામી આપણી કે સત્સંગની ? જો સત્સંગની ખામી ગણીએ તો એવા સંત જીવાત્માની હાલની દશા આપણને સ્પષ્ટ સૂચવશે કે તેઓ પોતાની દશામાં મસ્ત જેવા છે જ, અને આત્મદશાનાં પ્રત્યક્ષ લક્ષણો એમના જીવનમાં કે એમના પરિચયમાં આવેલાઓને પ્રત્યક્ષ અનુભવે સમજાય એવાં હોય છે. જો તેવું તેમના વિશે આપણને લાગે તો પછી આપણી સદ્ભાવના તેમના વિશે પૂરી હોવા છતાં આપણી તે ભાવના ભગવાનની ક્રિયાત્મક શક્તિના પ્રવાહરૂપ કેમ નથી બની એ પ્રશ્ન પણ ઊઠે જ, પણ રૂપા ઉપર સોનાનો ઢોળ ચઢે, પણ વપરાશમાં આવતાં તે ઢોળ ઊતરી જાય છે, એવી રીતે સત્સંગનો પાસ તો લાગે, પણ પાછાં માનવી જીવ સંસારમાં પડીને એનું સેવન, ચિંતવન ભાવનાના સ્વરૂપમાં ચાલુ રાખી શકતાં નથી. પરિણામે, આવેલો કે ચઢેલા ભાવનો સ્પર્શ તદ્દન મોળો પડી

જાય છે, અને તે માનવી જીવ પોતે ખાલી ને ખાલી જેવો જ રહી ગયો હોય એમ તેને લાગે છે.

તો શું સત્સંગનો સ્પર્શ પણ મોળો પડી જાય ? શું એ પણ નક્કર વસ્તુ નથી ? એવા સવાલ પણ ઊઠે. જવાબ એ છે કે સત્સંગના સ્પર્શના સંસ્કાર માનવીના અંતરમાં પડવા એ એક વાત છે અને તે સ્પર્શ તેના હાલના જીવનમાં કામ કરતો થઈ જવો એ બીજી વાત છે. અને તે એમ કામ કરતો કેવી રીતે બની જાય એ વળી જુદી જ વાત છે.

સત્સંગનો સ્પર્શ (એટલે કે તેની ચાલુ જીવનમાં પરિવર્તનકારી અસર) એ કંઈ એક બાજુના બળનું પરિણામ નથી. એનો મેળ તો સદ્ભાવી જીવે પણ પોતાની તરફથી કરવો પડશે. જીવનમાં બીજાં બધાં ક્ષેત્રો કરતાં સત્સંગના સ્પર્શની કિંમત હજારગણી એવા માનવીના મનથી અંકાયેલી હોવી જોઈશે. જીવનના સર્વ પ્રસંગ, વર્તન, સંબંધ, વહેવારમાં એનું મન જીવનના સદ્ભાવને જ મહત્ત્વ મળ્યા કરે એવી રીતે વર્તતું થઈ ગયેલું હોવું જોઈશે.

એવા જીવનનું લક્ષણ

એને જ્યાં ત્યાં યુદ્ધ આપ્યા જ કરવાનું બનશે. જેમ જેમ ભાવનાની અખંડતા જળવાયાં કરશે તેમ તેમ યુદ્ધની તેવી અનેક પરંપરાઓ અને હારમાળાઓ એના જીવનમાં અખંડ ધારાવત્ પ્રત્યક્ષ તે અનુભવશે. એટલું જ નહિ, પણ તેમાં ઝંપલાવ્યા વિના તે રહી શકશે નહિ. એ તો એના જીવનનું એક લક્ષણ જ બની રહેલું હશે. એનું માનસ સંસારી ઘટનાઓને સંસારીની રીતે વિચારતું જ અટકી જશે. એના તે

સત્સંગના સ્પર્શના ભાવ અને પ્રકાર એમ કોઈ ઓર છે કે જમીન ઉપર છે એવું લાગતું હોવા છતાં એની મનોભાવના તો જમીન ઉપરથી ઊંચે ઊડતા વિમાન જેવી બની જશે. એટલે એ માનવી જીવ સંસારમાં હોવા છતાં સંસારના સંબંધોમાં, વર્તનમાં, વહેવારમાં, વિચારવૃત્તિમાં-બધાંમાં જ કોઈ એક ચેતનાયુક્ત સાંકળ જોડાયેલી અનુભવશે.

આપણી ખામી અને તેનો ઉપાય

આપણા સંબંધમાં આમ બને એમ ઈચ્છા હોવા છતાં બનતું કેમ નથી ? કારણ કે આપણામાં એવી અદમ્ય ઈચ્છા પ્રગટી નથી. એવી ઈચ્છા પ્રગટતાં આપણાથી પછી બેસી રહી શકાતું જ નથી. ત્યારે એવી ઈચ્છા પ્રગટાવવા કરવું શું ? એ ઈચ્છા અંતરમાં તો પડેલી છે જ, પણ બહારનો દુર્ગ તે તોડી શકતી નથી. માટે, એને તોડવાને માટે સદ્ભાવભર્યા ચિંતવન-પ્રાર્થના સાથે સંસારના સર્વ સંબંધ, વર્તન, વહેવાર, વિચાર વગેરેમાં રાગદ્વેષાદિની ભૂમિકાથી વિચારવાનું અને વર્તવાનું ન રાખતાં ખરા જીવનનો ભાવ ટકે, વધે અને તેમાં આપણું સ્થિરપણું જળવાયા કરે એમ થવું ઘટે. એવું જો થઈ શકે તો આપણી ઈચ્છાને પાંખો આવ્યા વિના રહે જ નહિ અને એમ થતાં જીવનની ઉચ્ચ ગતિ અને સ્થિતિ સ્વાભાવિક બની જાય.

ત્યાં સર્વેને પ્રણામ અને સ્મરણ.

અમારો પ્રેમ

(ગઝલ)

અમારા પ્રેમની ઝોળી સદા ખાલી રહ્યા કરતી,
ભિખારી ભીખ માગે છે, છતાં ક્યાંયેથી ના મળતી.

ભીખ્યો તે પ્રેમ ના મળશે અરે ! શીદ તું ચહ્યાં કરતો !
ચાહ્યાં કરવા વિશે હૃદય મૂક્યો રસ છે પ્રભુએ શો !

અમારે ચાહી ચાહીને રહેવાનું બધાંમાં છે,
અમારી ચાહવા કેરી બધાંને, રીત ન્યારી છે.

અમારો પ્રેમ ન્યારો છે, બધાં સાથે જુદો જુદો,
છતાંયે એકસરખો છે, જુદો લાગે છતાં ભેળો.

અમારે તો બધાંનેયે સમજી સમજી વળગવું છે,
રહ્યા કરીએ હૃદય વળગી-ન અમને કોઈ વળગે છે !

વળગવા તો જતાં કોને મૂકે તરછોડી આઘે તે,
જતાં કરવા હૃદયપ્રેમ સ્વજન ગણના કરે ના તે.

અમે રાચી રહ્યા સહુમાં, સહુ રાચે જ નિજ નિજમાં,
અમારે તો પડી સહુની, પડી અમ ના સ્વજન દિલમાં.

જતાં કરવા સ્વજન કેરું ભલું, અમને નકારે છે,
સ્વજન એવાં દીધાં પ્રભુએ કૃપા કરીને જ કસવાને.

કસી જોજો, કસી જોજો, જરા ના રાખશો બાકી,
નહિતર તો ભૂમિકા સૌ જણાશે શી રીતે પાકી ?

જીવન વિકસાવવા દઢ શાં સ્વજન દીધાં પ્રભુએ તો,
બધી રીતે હૃદય મુજને તમોમાં રાખજો પૂરો.

કુંભકોણમ્

તા. ૨૭/૨૮-૧૨-૧૯૪૭

યુગ્મભાવના

પ્રિય લાલાજી,

સાબરમતી આશ્રમ,

તા. ૨૯-૪-૧૯૪૩

હિંદુ ધર્મની યુગ્મભાવના એના શુદ્ધ અર્થ, હેતુ અને મહત્વના દષ્ટિબિંદુથી હિંદુ સમાજ ભાગ્યે જ સમજી શક્યો હશે. બે જુદા જણાતા જીવોના યુગ્મની ભાવના અવિચ્છિન્ન છે. બે જીવોનું જોડાણ અહેતુકપણે કદી પણ થવું શક્ય નથી. તે બે જીવોનો સંબંધ અનેક જન્મજન્માંતરોમાં કોઈ ને કોઈ રીતે ચાલુ રહ્યા કરેલો જ હોય છે, અને એવા સંબંધોમાં જેટલી હૃદયની નિકટતા શુદ્ધ ભાવનાથી કેળવાતી જાય તેટલા પ્રમાણમાં બંનેનો સંબંધ પણ વિશુદ્ધ થતો જવાનો. સર્વ કંઈ નીપજતું જે તે કંઈ દેખાયા કરે છે, તે સંબંધથી જ હોય છે. સંબંધ વિના કશું થવું શક્ય હોતું નથી. એટલે એક વખત લગ્નથી જોડાયેલા બે જીવનો સંબંધ કદી પણ છૂટી શક્યો હોતો નથી. તે સંબંધ કોઈ ને કોઈ રૂપે એકબીજા સાથે રહ્યા જ કરે છે, અને તે લગ્નસંબંધ પણ તે તે જીવ સાથેની તેટલા પ્રમાણની કોઈ ને કોઈ આમ કે તેમ અથડામણનું જ પરિણામ હોય છે. જગતમાં મુશ્કેલી વિના કશું પામી શકાતું હોય છે ? વ્યાપારમાં કહો, રાજ્યક્ષેત્રમાં કહો કે જીવનના કોઈ પણ ક્ષેત્રમાં મુશ્કેલી વિના કશું પમાયું હોય એવું જણાતું જ નથી. તો પછી જીવનનું તત્ત્વ પામવાને માટે મુશ્કેલી વેઠવાનું માનવીને આકરું કેમ લાગતું હશે ? જીવનો જીવસ્વભાવ તો નીચાણમાં જવાનું સમજ્યા કરવાનો છે. એને તો જેટલી દોરી

તે બાજુની આપ્યા કરીશું તેટલી દોરી (પવનના જોશમાં જેમ પતંગ દોરી ખાધાં કરે છે તેમ) ખાધાં જ કરવાનો છે. તેમ છતાં માનવીને જીવદશા પ્રાપ્ત થઈ છે તેથી જ અનેક અથડામણોમાં પસાર થઈને આખરે તો ઉપર આવવાપણું એને રહેલું જ છે. જીવન આદર્શની સિદ્ધિ માટે યુગ્મની ભાવના એ જરૂરી ભાવના છે. એ ભાવનામાં સમાજનો અને વ્યક્તિનો, બંનેનો, વિકાસ થવાનું સર્જાયેલું છે, લગ્નભાવના માત્ર એકલા ભોગવિલાસ માટે નથી. એ તો તપશ્ચર્યા માટે છે. સમાજનું, દેશનું, પિતૃઓનું, ઋષિઓનું અને દેવનું ઋણ અદા કરવા માટેનું એ ભવ્ય, દિવ્ય સાધન છે. સમાજની ઉત્તમમાં ઉત્તમ સેવા યુગ્મ દ્વારા જ માનવી સાધી શકે છે. હૃદયથી શુદ્ધ સાત્ત્વિક ભાવના કેળવીને, આત્માના સ્વરૂપમાં એકબીજાંને ઓળખીને, જે જેટલું જગતને ચરણે એકાદ બુદ્ધ ભગવાન, એકાદ ઈશુ ભગવાન, એકાદ શંકરાચાર્ય પ્રભુ, એકાદ રમણ મહર્ષિ, એકાદ પૂર્ણયોગી શ્રીઅરવિંદ, એકાદ રામદાસસ્વામી કે એકાદ ભવ્ય દિવ્ય આત્મા કે એકાદ મહાત્મા ગાંધીને ભેટ ધરશે, તે જગતની ભારેમાં ભારે સેવા કરી શકવાનું છે. લગ્ન એવી પ્રજોત્પત્તિ માટે છે. આપણાથી ન બની શકે માટે આપણે જીવસ્વભાવમાં તણાયા કરવું તે આપણી પોતાની નબળાઈ છે, અને એ નબળાઈને નબળાઈ તરીકે જાણીને એમાં જેટલી જીવથી શક્ય હોય તેટલી મથામણ ઊંચે જવા માટે કરવી, તે આપણો ધર્મ છે. ભગવાને સમજ અને શક્તિ આપ્યાં હોવા છતાં, તેવું સમજાયા કરતું હોવા છતાં, ‘ના, ભાઈ, આપણાથી તે બધું થવું શક્ય નથી’ એમ માનવું તે માનવીને શોભતું

નથી. માનવીને તો પ્રત્યેક પરિસ્થિતિમાં મથતા જ રહ્યા કરવું ઘટે. ભલેને પછી પ્રત્યેક જીવ પોતાની શક્તિ અનુસાર મંથન કરે, પણ એ મંથન કરવાની વૃત્તિમાં સૌ કોઈને પ્રોત્સાહન, પ્રેરણા, બળ, હિંમત, સહાનુભૂતિ, સાથ અને હૂંફ આપ્યાં કરવાં એ સમજૂ અને જ્ઞાનવાન માનવીનો ધર્મ પણ છે. સમજૂથી જીવસ્વભાવમાં કોઈને દોરવી લઈ જઈ શકાય નહિ, જે કોઈ એવું કરે છે તે વિવેક ચૂકે છે. માત્ર તાત્કાલિક લાભનો જ જીવ ત્યાં વિચાર કરતો હોય છે.

બે જીવોના લગ્નસંબંધથી આપણે સમાજના જીવન સાથે ભાગ લઈ રહેલા છીએ. માનવીના સંબંધો અને ભાવના એ લગ્નજીવનમાંથી કેળવાતી જતી સ્થિતિ ઉપરથી જ બંધાતાં જતાં હોય છે. એવું આદર્શ, સુખી, આનંદી જોડું જગતમાં કેટલાંયને સુખપ્રદ, આનંદપ્રેરક બન્યા કરતું હશે અને તૃપ્ત બનેલાંને શાંતિ આપ્યા કરતું હશે ! એ તો જેને એવો અનુભવ થયો હોય તે જ જાણી શકે. જીવનને આપીને જ આપણે જગતમાં જે તે કશું મેળવતા હોઈએ છીએ. શું પૈસો કે શું ધનદોલત, માન, મોભો, કીર્તિ, માલમિલકત ગમે તે હોય, પણ તે મેળવવા માટે જીવન આપવું જ પડતું હોય છે, પણ તે બધું જીવસ્વભાવને ગમતું હોવાથી ત્યાં ‘જીવન આપીએ છીએ, આ બધાં પાછળ જીવન અપાયાં કરાય છે,’ એવું જાગૃત ભાન માનવીને રહેતું નથી. તો પછી સાચું જીવન મેળવવા માટે માનવીને જીવન આપતાં કેમ ખૂંચતું હશે ? કારણ કે તેમાં એને જીવસ્વભાવથી ઊલટી ગંગાએ વહેવાનું હોય છે, પરંતુ સાચો પુરુષાર્થ તો તેમાં જ રહેલો છે. આપણાથી

તેવો પુરુષાર્થ ન થતો હોય તો કોઈ એવો પુરુષાર્થ કરતો હોય તો એને સહાનુભૂતિ દેવી, હૂંફ આપવી, પ્રેરણા આપવી. તે જીવ પ્રત્યે અત્યંત પ્રેમભાવના રાખ્યા કરવી. એટલું પણ જે જીવ રાખ્યા કરે, એનામાં સદ્ભાવના તો જરૂર કેળવાતી જવાની જ. એવા જીવને દિનપ્રતિદિન પોતાની નબળાઈનું ભાન વધારે ને વધારે થતું જવાનું અને એવા તીવ્રતર ભાનમાંથી જ માનવીની શક્તિ એક દિવસ પ્રગટવાની છે, પણ જે જીવ એટલુંયે નથી કરી શકતો અને પોતાના જીવસ્વભાવમાં રાખ્યા કરે છે અને જીવસ્વભાવની પ્રવૃત્તિમાં મશગૂલ રહ્યા કરે છે, એવો જીવ મનથી કદી પણ નિરાંતવાળી શાંતિ અનુભવી શકવાનો તો નથી જ. એવાંને કર્મે તો અશાંતિ જ લખાયેલી છે, રહેવાની છે. જગતમાં બધાં સુખસાધનો પાસે હોવા છતાં તે એને સુખનાં સાધનો થઈ શકવાનાં નથી, અને સુખ અને શાંતિ મેળવવા એવો માનવી જીવનમાં માત્ર આમથી તેમ અથડાયા જ કરવાનો છે. એટલે યુગ્મની ભાવના પોતાની પ્રકૃતિની પાછળ સત્તાધીશ કે પ્રકૃતિનાં સર્વ કર્મ પાછળ મહોર મારનાર પુરુષને સમજવા, જાણવા, અનુભવવા અને એનાથી પર પણ જે કંઈ હકીકતરૂપે સત્ય રહેલું છે એનો સાક્ષાત્કાર કરવા માટેની છે. બે જીવોના એક થવાપણાથી જ સૃષ્ટિનો સમાજ રહેલો છે. એવા સમાજને ઉચ્ચતર ભૂમિકાએ લઈ જવા માટે લગ્નની ભાવના છે. પોતાની સાથે જોડાયેલા જીવની અવગણના જે કોઈ જીવ કરે છે, તે સમાજની પણ અવગણના જ કરી રહેલો છે. એવા જીવોનાં લાખોનાં દાનધર્માદા વૃથા છે. એમનું એવું બધું તો ખાલી આળપંપાળ છે, એમાં કશો

દમ નથી. એવાં દાનથી સમાજની ભાવના કદી પણ ખીલી શકવાની નથી. ભલે કદાચ સ્થૂળ દષ્ટિએ સમાજનું કંઈક ચાલતું રહે, પણ સર્વથી શ્રેષ્ઠ દાનનો ભાવ તો લગ્નની ભાવનામાંથી જ કેળવાયે જાય છે. ઊંચી સંસ્કૃતિ કે સંસાર તો એવું જીવ્યાથી મળ્યા કરવાનાં છે. જમીનમાં વૃક્ષનાં બીજનું લગ્ન (જોડાવું) થાય છે, અને કૃપારૂપી જળ એના ઉપર પડતાં તેમાંથી જીવન સાંપડે છે. તેમ લગ્ન એ એકબીજાની સાથે રહીને, જીવીને ભાવના કેળવવા માટેની તથા એકરાગ, એકભાવમય અને એકમય થવાની સ્થિતિ છે. ભલેને તે બે જીવ એકસરખી કક્ષાના ન હોય, તો તેથી શું ? શું એણે પોતાની હાર કબૂલ કરવી ? એમ કરવા જતાં તો તે વધારે નબળાઈ વહોરી લેવાનો છે. નબળાઈનો સામનો નબળાઈ વધારીને થઈ શકવાનો નથી, પણ વધારે સબળા થઈને થઈ શકવાનો છે. માનવીએ જો જીવનનો વિકાસ સાધવો હોય તો એણે પ્રત્યેક પરિસ્થિતિ ઉપર જીત મેળવવી જ ઘટે, અને એમાંથી જીવંત શક્તિ પ્રગટાવવી ઘટે. શક્તિ પણ એના સંબંધ વિના પ્રગટી જાણી નથી. એવી શક્તિ માનવી એકલે હાથે પણ મેળવી તો શકે છે, કિંતુ એવાને પણ કશાકની સાથે તો તે શક્તિને પેદા કરવા માટે લગ્ન (જોડાણ) કરવું જ પડે છે. લગ્ન વિના કશું જ શક્ય નથી. એવી લગ્નની ઉત્તમ ભાવનાનો વિચ્છેદ થવો કદી પણ શક્ય નથી. એની પાછળ તો કર્મસંબંધ રહેલો છે. જગતમાં જે કોઈ શક્તિ જ્યાં જ્યાં વ્યક્તપણે દેખાય છે, તે તે લગ્નથી જન્મેલી હોય છે. એટલે જીવ સાથેનો લગ્નસંબંધવાળો ભાવ કોઈ ને કોઈ રૂપે મળ્યા જ કરવાનો છે, તો તેવી ભાવનાને

જીવસ્વભાવથી દોરવાયા જઈને અયોગ્યપણે વહી જવા દેવી, એ, જેનામાં બુદ્ધિ છે, સમજ છે, ધર્મની કંઈક ભાવના છે, એવા માનવીનું કામ નથી. એવી રીતે દોરવાયા જવામાં પણ જીવને મંથન થવાનું જ નથી એમ તો નથી. અને એ દોરવાયા જવામાં દેખીતું ભલેને પહેલાં તે સુખરસ માને, પણ અંતે તો એ વિશ જેવું જ તેને લાગવાનું છે. પ્રત્યેક જીવમાં શિવ થવાપણાની શક્તિ રહેલી જ છે. પ્રત્યેક જીવ શિવ થઈ શકે છે. એવો દૃઢ આત્મવિશ્વાસ આપણામાં જાગવા દો. એવું શિવપણું જો પ્રત્યેક જીવમાં ન હોત, તો તે જીવકોટિમાં અવતરી જ ન શક્યો હોત. કોઈ જીવ શિવ ક્યારે થઈ શકશે તેના સમયની મર્યાદા ન આંકી શકાય, પણ તેથી કરીને તે જીવ પોતાનો જીવસ્વભાવ બદલી શકવાનો જ નથી એમ માની લેવું તે પણ યથાર્થ નથી. એની અવધિની કોને ખબર છે ? કાલે પણ બદલાય. અજામિલ, ગીધ, વ્યાધ, સુરદાસ (બિલ્વમંગળ) વગેરેની દેખીતી પ્રકૃતિની પાછળ કોઈ ગૂઢ અગમ્ય દૈવી સંસ્કારો રહેલા હતા જ. એવા સંસ્કાર કોઈ જીવમાં ક્યારે ઊગી નીકળશે, ઓચિંતો ક્યારે ફૂટી નીકળશે, એમ એની મુદત કોણ બાંધી શકે ? એથી જ કોઈ પણ જીવની જીવપ્રકૃતિને સાધકે ખ્યાલમાં આણવી તે નિરર્થક છે, એટલું જ નહિ પણ સાધકને માટે ભાવનાના વિકાસમાં તે બાધકરૂપ છે. પ્રત્યેક જીવનાં સૂક્ષ્મ વલણોને કોણ સમજી શકે ? એટલે જ સમજી માણસે જે કોઈ જીવના સંબંધમાં તે હોય ત્યાં એણે એવા જીવ સાથે સંબંધમાં આવતાં એ એના જીવસ્વભાવથી જાય છે કે તણાય છે એવી વૃત્તિ દિલમાં ન રાખ્યા કરવી, કે

એ આધારે એની પ્રત્યે ન જોવું ઘટે, એટલી સાવચેતી તે જીવનો તેવો ખ્યાલ રાખીને તે રાખે જ રાખે. જે બે જીવો આ જન્મમાં લગ્નરૂપે (સંબંધથી) સંકળાયેલા છે, તે બે જીવો જો આ જન્મમાં હૃદયની ભાવનાથી શુદ્ધ સાત્ત્વિકતા કેળવી કેળવીને એકરૂપ થયા કરશે તો તેવા જીવો લગ્નભાવે એક જ થયા જવાના છે, તે પણ નક્કી છે. પ્રત્યેક જીવ પાસેથી એવા લગ્નજીવન-ભાવ આદર્શની આશા ભલે ન રાખીએ પણ એને એવા પુરુષાર્થ પ્રત્યે જ્ઞાન, ભાન થવા દેવા સમજૂતી, પ્રેરણા વગેરે આપવાં અને પોતે તેવા થતા રહ્યા કરવું એ પ્રત્યેક સમજુ વિચારશીલ જીવનું કર્તવ્ય છે. લગ્નથી જોડાયેલા જીવ સાથે હૃદયથી હમદર્દી, સહાનુભૂતિ, પ્રેમભાવના અને એની સાથેના જીવનનાં સર્વ ક્ષેત્રોમાં તટસ્થતાપૂર્વક રસ લેવો અને એવા જીવ તરફ સહાનુભૂતિ ધરાવીને તેના જીવનને ઉન્નતગામી કરવાનું તો ત્યારે જ બનશે કે જ્યારે પેલો બીજો જીવ એવું ઉન્નતગામી જીવન જીવતો હશે અથવા એવી જાતની ઉન્મુખી ભાવના હૃદયથી ધરાવતો હશે.

જાણે અજાણે પુરુષ જીવને સ્ત્રી જીવ જ દોરી રહેલો હોય છે, પણ એનું જીવતુંજાગતું ભાન પુરુષ જીવને હોતું નથી. પુરુષ જીવ માને છે કે પોતે જ બધું ચલાવી રહ્યો હોય છે. કિંતુ ગમે તે કોઈ પુરુષ જીવનું જીવતું દૃષ્ટાંત નજર સામે લાવી જુઓ. કાં તો તે માની દોરવણીથી ચાલતો હશે, કે કાં તો બહેનની દોરવણીથી કે કાં તો પત્નીની કે કોઈ ઉપપત્નીની, કે કોઈ એવી બીજી સ્ત્રી જીવની દોરવણીથી. પુરુષ જીવના જીવનમાં સ્ત્રી જીવ મહત્વનો ભાગ ભજવે છે, અને એમાં

પુરુષ અને સ્ત્રી એવા બે જીવોના સંબંધથી જ સમગ્ર જીવન ઘડાતું હોય છે. તેવી રીતે પ્રત્યેક સ્ત્રી જીવના જીવનમાં પણ કોઈક ને કોઈક પુરુષ જીવની પ્રતિભા કે છાયા કામ કરી રહેલી હોય છે જ. અને આમ આપણને જીવનમાં થતો પ્રત્યેક જીવનો સંબંધ હેતુ વિનાનો હોતો નથી. માત્ર એનો હકીકતપણે જીવતો ખ્યાલ આપણને હોતો નથી, અને જો આ વિચારસરણીમાં જરાક ઊંડા ઊતરીએ તો એમ પણ કહેવાય કે પ્રત્યેક જીવનો સંબંધ જો કર્મના હેતુરૂપે હોય અને કર્મને જો આપણે બંધનરૂપે નવાં થવા દેવાં ન હોય તો તે તે સર્વ સંબંધમાં આપણે ભગવાનની ભાવનાનો અથવા તો આપણા જીવનવિકાસની ભાવનાનો જીવંત ખ્યાલ, હેતુ રાખીશું તો તે જીવોના સંબંધ કર્મબંધનરૂપે આપણને થવાના નથી. અને એવાં લગ્નથી (લગ્નનો અર્થ અહીં પરણેતર નહિ પણ આત્મસંબંધ) આપણો વિકાસ જ થતો રહેવાનો છે, પણ એ તો જ બને કે જ્યારે એ બધું તેવાના સંબંધના વહેવારમાં હૃદયમાં ઊંડો ઊંડો જાગૃત ભાવ રાખ્યા કરીએ તો. એટલે જ જે જે આપણા સંબંધમાં છે, તે તે સાથે તે તે પ્રકારની ભાવનાના સ્વરૂપમાં, જીવનના ઉચ્ચતમ કોટિના ભાવથી જ વર્ત્યાં કરીએ તો જીવનનો ત્યાં ત્યાંથી વિકાસ જ થયા કરવાનો છે. આ બધું જીવસ્વભાવને આકરું તો લાગે છે, પણ નદી, પહાડો કોતરી કોતરીને બહાર મેદાનમાં આવે છે, ત્યારે જ એનું વહેવું સરળ બને છે. એક વખત સ્વભાવને જીતી લેવાની સીમા સુધી આવી ગયા પછીથી આ બધું કશું અઘરું નથી. જીવસ્વભાવ પ્રમાણે વર્તાયા ન જવાય, પણ જીવનઆદર્શની ભાવનાના

હેતુ-માપથી દરેક પ્રસંગે વર્ત્યા જવાય, એટલું જ આપણે
 ખ્યાલમાં રાખવાનું છે. માનવીનું ખરું સત્ત્વ અથડામણમાંથી
 પ્રગટે છે, ઝનૂન કે ધૂન ત્યારે જ પ્રગટે છે અને અંતરૂદ્ધિની
 જ્યોત તે વેળા જલતી રાખી શકાય તો એવી અથડામણમાંથી
 જ સાચું જ્ઞાન મળતું જાય છે. અને આમ લગ્નની ભાવનામાંથી
 પ્રવૃત્તિ જન્મે છે. પછી તો જીવ ભાવનાને ભૂલીને પ્રવૃત્તિમાં
 જ રમ્યા કરે છે. અને એમ આખરે તો લગ્નના હેતુનું ભાન
 પણ તે જીવ ભૂલી જાય છે. સાધકને મન લગ્ન (સંબંધ) એ
 પવિત્ર ભાવના છે. એ ભાવના એટલે તો પુરુષપ્રકૃતિનો હૃદયથી
 સુમેળ સાધીને પરમ ચેતનને જાણવું, સમજવું અને અનુભવવું
 તે. પ્રભુ આપણને આપણા જીવનમાં એવાં લગ્નના આદર્શની
 ભાવનામાં હૃદયથી જીવંત ખ્યાલ રખાવી એને ફલિત કરાવો
 એ જ પ્રાર્થના.

જીવનદૃષ્ટિ

પ્રિય ભાઈ,

કુંભકોણમ્,

તા. ૧૦-૧૨-૧૯૪૪

તમારો તા. ૯-૧૨-૧૯૪૪નો કાગળ મળ્યો છે...એ, બાળકમાં તમારી Stubbornness-આગ્રહીપણું અને હઠીલાઈ છે, અને બહેન...ની જડતા-બે ઉમેરાયાં છે. એટલે તે કેટલી બળવત્તર હોય ! એ ઘણી વખત જાણી જોઈને આપણને ચીડવવાનું જાણે ના કરતો હોય, આપણને હરાવવાને જાણે કશું અવળચંડું ના કરતો હોય, એવું પણ એનામાં દર્શન થતું અનુભવાય છે. એ આપણને હરાવી ના જાય, એટલી જાગૃતિ-ચેતનાશક્તિ જગાડવાના-કેળવવાના એક મૂર્તિમંત પ્રતીકરૂપે એને આપણે અવલોકીએ તો એની પાસેથી ઘણું પામી શકીએ. સાથે સાથે જે કોઈ નકારાત્મક લાગણી કે વૃત્તિ એનામાં છે, તે રૂપાંતર પામતી રહે એનું ચેતતું ભાન એનામાં આપણે રાખતા રહેવું પડશે. એની ભયની લાગણી સર્વ પ્રકારે એનામાંથી નીકળી જાય એવું આપણે વિચારી વિચારી એ બાબતમાં અનેક અવનવા પ્રયોગો કરતા જ રહેવું પડશે.

મદદ પ્રત્યેક માનવી પોતે પોતાની જાતને કરી શકતો હોય છે. હું પણ ભગવાનની ચેતનાશક્તિનું એક માટીનું ભાંગ્યુંતૂટ્યું રમકડું જ છુંને ? મદદ આપી, આપી શકાતી નથી. આપવાની તો કેટકેટલીય ઈચ્છા આતુરપણે હોય છે ! તેવી વેળા એની અધીરાઈનો આંક કયું માનવી માપી શકવાનું છે ? પ્રત્યેક પળ જીવંત ચેતનાશક્તિથી ભગવાનની પ્રેમભાવયુક્ત

સ્મૃતિમાં, સર્વ કર્મમાં, એના ભાવ ખાતર આપણે બધા પ્રવર્તતા રહેવાનો અભ્યાસ જીવતો કેળવ્યા કરીએ તો એની મદદ છે જ. રોજના વહેવારમાં, જેને આપણે ગુરુ માનીએ છીએ, એની ચેતનાશક્તિને કેટલો વખત આપણાં આધારમાં, વહેવારમાં, સંબંધમાં, વિચારમાં, ભાવનામાં, કર્મમાં મૂર્તિમંત કરતાં હોઈશું ? હું તો કહું છું કે ભલા ! હૃદયની શુદ્ધ નિર્મળતમ ભાવનાથી એનો પૂરો પ્રયોગ તો કરો ! એને તમારા આધારમાં કામ કરવા દેવાની અનુકૂળતા કરી આપો. એને સર્વ પ્રકારની સગવડ આપો. તમારું ભરેલું ખાલી કરીને એને જ જ્યાં ત્યાં બધે જગા આપો. અને પછી જુઓ ! મદદ ઊભી છે જ કે નહિ ?

આપણે બધાં જીવનનો પ્રયોગ કરવા બેઠાં છીએ, હાંસીખેલની આ વાતો નથી. જીવનનું મહત્ત્વ આપણને હજી સાચે સાચું ઊગી ગયું નથી. હજી આપણે માત્ર (trifles) ક્ષુલ્લકપણામાં જ બૂડ્યા કરીએ છીએ. એ બધું ભલે કરીએ-એ ક્ષુલ્લકપણું (trifles) પણ નકામું નથી. એમાં પણ એ જ ચેતનાશક્તિ રમી રહેલી છે, એ પણ એનું જ સ્વરૂપ છે, પણ એમાં પણ આપણો ભાવ તો એ ચૈતન્યભાવનો જ રમ્યા કરે તો એ trifles એ trifles ત્યારે નથી. એટલે સંસાર એનો છે એવો ભાવનાત્મક અભ્યાસ આપણે કેળવતા રહીશું અને એ રીતે સંસારમાં એની ખાતર વર્તીશું તો જ સંસાર એ ‘સંસાર’ રહેવાનો નથી. સંસારની કોઈ પણ વૃત્તિ કે ભાવના અધોગામી નથી. એને અધોગામી બનાવે છે, આપણાં મન, ચિત્ત, પ્રાણ, બુદ્ધિ, અહમ્. માનવીહૃદયની, માનવીજીવનની

સર્વ કોઈ વૃત્તિ એ તો એ પરમ મંગળમય પ્રભુની
 ચેતનાશક્તિના આવિર્ભાવનાં જુદાં જુદાં પાસાં છે. આપણે
 સ્વભાવ વડે કરીને એનામાં અન્યથા આરોપણ કરીને એની
 ભાવનાને જુદો મરોડ દીધાં કરીએ છીએ, અને તેથી એના
 કલ્યાણકારી સ્વરૂપને વિકૃતપણે જોઈએ છીએ. બાકી એ તો
 સર્વ કંઈમાં ચેતનરૂપે જ છે. આપણાં કરણો-મન, ચિત્ત, બુદ્ધિ,
 પ્રાણ, અહમ્ એટલે કે સ્વભાવ-એ ચેતનાશક્તિને એમની
 એમની રીતે જ સમજવા, ગ્રહવા માગે છે. એટલે એનું સાચું
 સ્વરૂપ કેમ કરીને માનવી પામી શકવાનો છે ? એક બાજુથી
 તે તે કરણોની પાર્થિવ ભૂમિકા આપણે છોડવી જ પડશે. અને
 બીજી બાજુથી તે ચેતનાશક્તિની ભાવના આપણાં વહેવારમાં,
 સંબંધમાં, વિચારમાં, વૃત્તિમાં, ભાવનામાં, કર્મમાં ઉતાર્યા
 કરવાનો જ્ઞાનભક્તિપૂર્વકના યોગનો અભ્યાસ આપણે કેળવતા
 રહેવું જ પડશે, જગતમાં કશું નકામું નથી. જેને માનવી તદ્દન
 ખરાબ ગણે છે તે પણ નકામું નથી. એ ખરાબ દેખાય છે કે
 ગણાય છે એનું કારણ આપણે એને એ રીતે ગણતાં, દેખતાં,
 માનતાં, વાપરતાં આવ્યાં કર્યાં છીએ, તે છે. બાકી, કશું જ
 ખરાબ નથી. બધું જ ભગવાનમય છે અને એ રીતે જ આપણે
 ભાવનાનો અભ્યાસ, આપણા સર્વ જીવનવહેવારમાં કેળવવાનો
 દૃઢ રંગભર્યો અભ્યાસ રાખવો જ પડશે. પ્રભુની કૃપામદદની
 પ્રાર્થના હૃદયના આર્ત, આર્દ્ર પોકારથી આપણે કરીશું, કરતા
 રહીશું અને તેવી તેવી આપણા જીવનના આંતરબાહ્ય
 વહેવારમાં એકતારતા, એકરાગતા, એકસામ્ય જામતાં જશે
 તેમ તેમ પ્રભુની કૃપાનાં દર્શન થયાં વિના આપણને રહેવાનાં

નથી. આપણા માનસિક વિચારોનું યોગ્ય પૃથક્કરણ તટસ્થ રીતે હજી આપણે કરી શકતા નથી, અને ત્યાં જે જે યોગ્યપણે નથી એને પ્રેમભાવે સમજીને-સમજાવીને એ ફરી ન ઉદ્ભવી શકે એવો જીવતોજાગતો પ્રયાસ કહો કે દર્શન કહો કે કળા કહો, તે બધું એના યોગ્યપણામાં, યોગ્ય પ્રમાણમાં થયા કરતું નથી. જે યોગ્યપણે, ભાવનાત્મકપણે ગ્રહાવાનું બનવું ઘટે તે થઈ શકતું નથી, તે માટે આપણે હવે તો સાવધ બનવું જ પડશે. માટે કૃપા કરો.

(અનુષ્ટુપ)

મારા પ્રભુ વસેલા જે તમારા જીવને ઊંડા, એને છતો થવા દેવા આપો સૂઝાય તમે સદા. તમારો મેલ લેવાની, એને જીરવવાતણી, પ્રભુકૃપાથી તાકાત એણે તો આપી છે ઘણી. મેલ શાને ભરી રાખો અંતરે એકઠો કરી, જે જે તરે, સ્ફુરે ઊંધું, એને ના સ્થાન દો જરી. ઊઠતાં એવું એવું કેં અયથાર્થપણું બધું, એને નકારીને શુદ્ધ આધાર આપણો કરો. પ્રભુને કામમાં જે તે જીવતો રાખવા હદે, અભ્યાસ પ્રાણવાળો સૌ ઊંડો કેળવવો ઘટે. જીવતાજાગતા એવા વિના અભ્યાસ કોઈને, પ્રભુકૃપાતણો લાભ એમ ને એમ ના મળે. ભાવ કેળવવા ઊંડો જીવતોજાગતો હદે, મળેલું ગુણ સામર્થ્ય વાપર્યાં કરવું ઘટે.

સર્વ પ્રકારની શક્તિ જીવને જે મળેલ છે,
 એને અભ્યાસમાં રોકી તે ફંટાવા ન દો બીજે.
 કૃપા માગું, કૃપા માગું જીવને જીવવા ચહું,
 તમારામાં બધી રીતે, તો કૃપા કરજો, પ્રભુ !
 પ્રેમનો ભાવ તો જ્યાં જ્યાં એનો યોગ થતો હશે,
 ત્યાં એના જેવું શું રૂપ હશે લેતો અનેરું તે !
 એવાં એનાં અનોખાં શાં એકએકથી રૂપ છે !
 જેવો જીવ તહીં તેવો પ્રેમ આકાર લે હદે.
 પ્રેમનું એકલું ત્યારે તેવું રૂપ પિછાનવા,
 જે કોઈ અંતરે ચિંત્વે, પડે તે ભ્રમમાં સદા.
 પ્રેમ તો સર્વ સંગાથે ખેલશે, રમશે હદે,
 તે છતાં રૂપ પોતાનું અનોખું ઓર રાખશે.
 પ્રેમની એવી માયાને માપવા કોણ પૂહોંચશે !
 પ્રેમને માપવું તેથી આપણે છોડવું ઘટે.
 પ્રેમને પામવા તેથી પ્રયત્નો સર્વ આદરી,
 જીવને પ્રેમનો ભાવ ઉતાર્યા કરવો ચહી.
 એવો અભ્યાસ એ જેનું એકલું એક કર્મ છે,
 એવો તે વીરલો કોક હદે ભાવ પિછાનશે.

જીવનધંધો

(ગઝલ)

પ્રિય નીલકંઠ,

અરેરે! આમ તો શાને અમોને રગરગાવો છો ?
વિસારે પાડી કાં અમને ગળે ફાંસો લગાવો છો ?
હૃદય વહાલાં સ્વજનને તો ભુલાયે કેમ, શી રીતે ?
ભુલાતાં તો હૃદય સમજો, ‘સ્વજન સાચું થયું ના તે’.

હૃદયના ભાવની મુજને ભયંકર ભૂખ લાગી છે,
ન મળતાં શી બૂમો પાડી બધાંને સંભળાવે તે !

તમારી સાથ જીવનને પૂરેપૂરું જ રંગાવા,
હૃદયમાં ચાહના મુજને-સ્વજન કિંતુ મદદમાં ના !

‘તમારામાં ભળી ભાવે, તમારાથી જીવન કેરું,
કૃપાથી કામ લેવું છે’- જીવન અમ એ જ દાવાનું.

‘સ્વજન સંભારી જીવવાનું’ જીવનચારી અમારી તે,
‘વિચારે કોણ તે અમને !’ વખા એવા અમારા છે.

જીવન-લગની સ્વજન-હૃદયે ન ચેતે જ્યાં લગી પૂરી,
ઉદાસી ત્યાં લગી અમને છવાયેલી રહેવાની.

‘સ્વજન-હૃદય હૃદયની ધા, કૃપાથી કોક દિવસેયે,
પ્રભુ સંભળાવશે નિશ્ચે’ ભરોસો ઉર વસેલો તે.

સ્વજનનામાં રહેવાને અમારું દિલ તલસે છે,
હૃદયનો ભાવ હૈયાથી ઝિલાવાને હૃદય ઝંખે.

હૃદયની ઝંખના જેને કદરથી લાગતાં હૃદયે,
સ્વજનની ધારણા મૂર્તિ થતાં સૌ કર્મમાં ઊગે.

‘જગતને ચાહવા કેરો કૃપાથી તો દીધો અમને,
જીવનધંધો’ ફળવવાનો અમારે શો રહ્યો છે તે !

કૃપા કરજો, કૃપા કરજો, સ્વજન વહાલાં ! કૃપા કરજો,
પડેલું પાલવે એને કૃપાથી ઉર પાલવજો.

સાયલા

તા. ૨૪-૯-૧૯૪૭

સલામત સ્થિતિ

બાહ્ય સંજોગોમાં સલામત સ્થિતિ એટલે સ્થિતિયુક્તતા, અને એ સ્થિતિયુક્તતા એટલે જ્યાં જેમ હોઈએ એમાં જ સંતોષ તથા પરિણામે વિકાસની રુકાવટ અને અંતે પતન. આથી, સાધકને ક્યાંયે પોતાની સલામત સ્થિતિ કરી દેવી પાલવી શકે નહિ. જ્યાં કોઈ પણ પગથિયે સંતોષ લેવાયો કે પતનનાં મૂળ એમાં રહ્યાં જ સમજવાં, આ નિયમ વ્યક્તિ તેમ જ સમષ્ટિ ઉભયને એકસરખી રીતે લાગુ પડે છે.

સાધનાના લાંબા અને અવિરત પરિશ્રમના ગાળા દરમિયાન ક્યાંયે સંતોષ માનીને સ્થિર બેસી રહેવાનું સાધકને હોઈ જ ના શકે. પ્રત્યેક સ્થિતિ આપણી અપૂર્ણતાની સૂચક હોઈ તેનું જીવંત સ્પષ્ટ ભાન આપણને રહે, તથા એક પ્રકારની દૈવી અસંતોષની પ્રચંડ જવાળા અંતરમાં સતત ભભૂકતી રહેવા સાથે ખૂબ ધીરજ પણ હોવી જોઈશે. આમ, વિકાસની અદમ્ય, તીવ્ર, સક્રિય ઝંખના અને અપાર ધીરજનો સુંદર સુમેળ સાધકે સાધવાનો રહે છે.

જીવનના પ્રત્યેક પાસા (phase)માં આપણે સલામતીની સ્થિતિ અનુભવવાનું રાખવાનું નથી-એ બધું જ ચલ છે - અચલ તો એક સનાતન પ્રભુ જ છે, એવું હંમેશાં લક્ષમાં રાખવું જોઈએ. જીવનમાં પસાર થતા કે સ્થિર થતા પરિણામના પ્રત્યેક પાસામાં સલામતીની લાગણી (sense) આપણે અનુભવવાની નથી, પણ તે એક ક્ષણજીવી પાસું છે, એમ જ જ્ઞાનપૂર્વક સમજવાનું છે. મન જ્યાં સલામતીની લાગણી

ક્યાંયે, કશામાંયે, રાખવાનું કરે કે અનુભવે, ત્યાં તુર્ત તેનો સામનો કરીને તેવા મનઃપ્રવાહને રોકવો ઘટે. સલામતીની સ્થિતિમાં જ રહેવાની ટેવ પડી જવાથી પ્રકૃતિનું ત્રિગુણાત્મક જોર આપણા ઉપર ચઢી બેસે છે. પ્રકૃતિના એવા જડ જોરને ઘટાડવાને કે નિર્મૂળ કરવાને પણ કશામાંયે આપણી સ્થિતિ સલામત રાખવા દઈએ નહિ. તો જ જૂના સ્વભાવને પલટાવવા માટે-દિવ્ય રૂપાંતર થવા માટે-આપણને સરળતા અને વેગ મળી શકે છે. સલામત સ્થિતિમાં તો સ્વભાવને પલટાવવાને ક્યાંયે અવકાશ રહેલો નથી. એટલું જ નહિ પણ ઊલટું તે સ્થિતિમાં પડ્યા રહેવાથી એ જૂનો સ્વભાવ વધારે દઢ થતો જાય છે.

મનની વૃત્તિઓનાં સ્વરૂપ જેમ અસંખ્ય છે, તેમ તેની ચાલ પણ અનંત અને અનેકમુખી છે, એવું જ સત્ય વિશે પણ કહી શકાય. સત્યનાં શરીર યા સ્વરૂપ પણ અનંત છે. એક સ્થિતિમાં જે સત્ય જણાય, એને પકડી રહીએ તો એનાથી પરનું સત્ય બાકી રહી જાય છે, અને અધૂરા કે એક જ બાજુના સત્યને વળગી રહેવાનું બન્યા ન કરે, માટે પણ કશામાંયે આપણી સલામત સ્થિતિ આપણે રાખવા દેવાની નથી. તો જ આપણાથી એકમાંથી બીજામાં અને બીજામાંથી ત્રીજામાં જવાશે. એકમાંથી બીજામાં જવા માટે પણ ક્યાંયે આપણે સલામત સ્થિતિ રાખીએ નહિ. સલામતીભરી સ્થિતિ ભોગવતાં ભોગવતાં એક પ્રકારનો જડ સંતોષ આપણને રહ્યા જ કરવાનો, અને એને લીધે તેવી સ્થિતિમાંથી કોઈ અજ્ઞાત (Unknown) સ્થિતિમાં ભૂસકા મારવાનાં સાહસ, હિંમત, બળ, જોશ, ઉત્સાહ, ઉન્માદક નશો, કશું એવું પણ આપણામાં

નહિ આવી શકે, સાહસિકતાને તે ઉત્તેજ નહિ શકે, અને અંતે સલામતીભરી સ્થિતિની મનોદશાને લીધે જ્યાં જેવા પડ્યા છીએ, ત્યાં જ તેવા ઠીક છીએ એમ માની લેવાને કે મનાવી લેવાને તે આપણને મથાવ્યા કરશે, નવી સ્થિતિમાં જવાને માટે તે આપણને ખંચકાવ્યા કરશે, અનેક અથડામણો ઊભી કરાવશે, અને માનસિક દુઃખોની પરંપરા ઠાલવશે. આવું ન થાય-થતું ન રહે-માટે સાધકે સલામત સ્થિતિ ક્યાંયે થવા દેવી નહિ. આથી જ કદાચ ‘સાધુ તો ચલતા ભલા’ એમ કહેવાયું હશે. ‘ચલતા’નો અર્થ સ્થૂળ ચાલવાનો ન કરતાં સતત વિકાસ સાધ્યા કરવો જોઈએ, એવો કરવાનો છે. સાધકની સ્થિતિ પણ એવી જ હોવી ઘટે. મથામણ વિના અમૃત કદી પણ સાંપડવાનું નથી. મથામણ સાધકના જીવન વિકાસાર્થે જરૂરી છે. મથામણ પોતાની અંદર જ માત્ર નહિ, પણ બહારના સંયોગો સાથે પણ જરૂરી છે. કંઈક ને કંઈક નવું શીખવા માટે તે આપણને સાંપડેલી તક હોય છે. જો તેવી સ્થિતિ રાખી શકાય, ભગવાનનો હેતુ સમજી શકાય અને તેની સાથે સાથે સાધનાને યોગ્ય વેગ તથા જીવનમાં જોશ આણી શકાય તો આપણું કલ્યાણ થયા વિના રહી શકે જ નહિ. આવી આંતરબાહ્ય મથામણોનાં ઇતિહાસ, વૃત્તાંત, આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિથી કોઈ સાધકે લખ્યાનું જાણમાં નથી, પણ જો તે સમદૃષ્ટિએ લખાયાં હોય તો જગતને અમૂલ્ય લાભ તથા વિના રહે નહિ. જગતનાં યુદ્ધો કરતાં એવાં યુદ્ધોની કિંમત અનેકગણી ચઢિયાતી છે. આપણું દિવ્ય રૂપાંતર થવાની દૃષ્ટિએ તો એવાં આંતરિક યુદ્ધોના ઇતિહાસનો અભ્યાસ અનિવાર્ય અને આવશ્યક છે.

યાદ-ઊર્મિ : શક્તિ-સ્વરૂપ

પ્રિય સ્વજનોને :-

(ગઝલ)

હૃદયથી વહાલસોયાં જે, હૃદયમાં યાદ જગવે તે,
જીવનમાં ભાવ પ્રેરવવા સ્મૃતિ તે કામ *આવે છે.

હૃદય તલસે, હૃદય ઝંખે, 'ઊડી જાણે જઉં પાસે
અને લઉં ભેટી હૈયાથી, કદીક તે ઊર્મિ જાગે છે.'

સ્વજનની યાદ ઊર્મિ જે હૃદય અમ શક્તિરૂપે છે,
સ્વજનને મૂર્તિમાં ઘડવા હૃદય-આધાર એક જ તે.

સ્વજનને ભાવનારૂપે સમાયે ભાવમાં જ્યાં તે,
શરીર બે સ્થૂળ છો જુદાં ભળે શાં એકરસ ભાવે.

પરસ્પર તો ઠરે છે જ્યાં હૃદય રસ ભાવ એકાગ્રે,
પૂરો કેંદ્રિત તે કરતાં ઉભય શાં એક લાગે છે !

સાયલા

તા. ૨૦-૯-૧૯૪૭

* આપે છે.

એક કાગળ

ઘણાં વહાલાં મા, સૌ. બહેન,

ત્રિચિ,

તા. ૨૧-૯-૧૯૪૨

તમે જે અનુભવની વાત લખો છો તેવા અનુભવો જેને થાય તેને ભગવાનમાં જ નિરંતર મન રાખ્યા કરવાનું આપોઆપ બની જવું જોઈએ. જો એવા દૈવી અનુભવો આપણને થાય અને આપણું મન અને જીવન જો તેવું દૈવી બની ન જાય, અથવા તો સતત તેવી અદમ્ય પ્રેરણા જીવનમાં બળતી ન રહ્યા કરે, તો કાં તો અનુભવ થયાની વાતમાં કંઈ ગડભાંજ હોય, અથવા તો તે અનુભવ સાચો હોય તો આપણી આધારભૂમિકા પૂરેપૂરી શુદ્ધ અને પાકી થયેલી ના હોવા સંભવ હોય. એ બેમાંથી એક વસ્તુ હોવી જોઈએ.

સર્વ કંઈ ઈશ્વર કરાવે છે એ વાત તત્ત્વજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ સોએ સો ટકા સાચી છે, પરંતુ એ આપણે ત્યારે જ કહી શકીએ કે જ્યારે આપણે પળેપળ ભગવાનના જ ભાવમાં રહ્યા કરતાં હોઈએ, અને એને જ વશ વર્તીને જીવનમાં પ્રેરાયા કરતાં હોઈએ. આપણાં મનને, ચિત્તને, બુદ્ધિને, પ્રાણને અને અહંના અનેક પ્રકારના વળાંકોને આપણે જો પૂરેપૂરું સમજી શક્યાં ન હોઈએ, તો આપણે તેને પૂરેપૂરું સમજવું ઘટે. જગતમાં સર્વત્ર પ્રભુની ચેતનાશક્તિ જળસ્થળ બધાંમાં બધે પ્રસરેલી છે એ વાત સાચી છે, પરંતુ જે, ભગવાનને શરણે રહીને જીવનને સંપૂર્ણપણે, સર્વ ભાવે, આત્મસમર્પણ કરીને સર્વાંશે તેના ચંત્રરૂપે પોતાને બનાવવા ઈચ્છે છે, તેને

પોતાની બાબતમાં, પોતાની જાતનું, પોતાની આગળ-પાછળના વાતાવરણનું તથા જેના જેના સંબંધમાં આવ્યા કરીએ તેમનું દર્શન સ્પષ્ટપણે થતું રહેવું જોઈએ. આપણે જે કંઈ કરવાનું છે, તે સમજપૂર્વક અને જ્ઞાનપૂર્વક, ભક્તિ-ભાવપૂર્વક કરવાનું છે. કોઈ પણ પ્રકારની માન્યતા કે ધૂનના વાતાવરણમાં ઘેરાઈ જવાનું નથી. પ્રભુ જ બધું કરાવે છે એ વાત જોકે ખોટી નથી. તોપણ સાધકને એવું કહ્યે પાલવે એમ નથી. આપણા મનમાં પસાર થતા અનેક વિચારો, આપણામાં ઉદ્ભવતી વૃત્તિઓ, આપણું જેની તેની સાથેનું યદ્વાતદ્વા વર્તન અને આપણા ચિત્તના સંસ્કારો, આપણા આગ્રહો, ટેવ, માન્યતા વગેરે બધું જ્યાં લગી મનમાં ડોકાયાં કરતું હોય, ત્યાં લગી આપણાથી કદી પણ એમ ન કહેવાય કે એ બધું ભગવાન કરાવે છે. એથી તો આપણે ભ્રમણામાં પડી જઈશું. જ્યાં સુધી હજી ભગવાનના ભાવમાં સર્વ ભાવે દૃઢ થયાં નથી, તેવી સ્થિતિમાં આપણે એવું માનવામાં પડી જઈએ તો આપણને સાચી વસ્તુસ્થિતિનું ભાન નહિ જાગે. આપણે સો ગાઉ ચાલવાના હોય અને પાંચ ગાઉ ચાલ્યા હોઈએ, ત્યાં આપણે નેવું ગાઉ ચાલ્યા છીએ એમ જો માન્યા કરીશું તો તેથી કંઈ નેવું ગાઉ કપાઈ ગયેલા છે, તેવું હકીકતમાં થોડું જ બનવાનું છે ?

જીવન સંભાળતાં રે'જો

(ગઝલ)

સ્વજન મીઠાં વચન બોલી મને શાં ફોસલાવે છે !
કહ્યું પાળી ન બતલાવે, હૃદયમાં ઘા પડાવે છે.
જીવનનું સુખ લેવાને, જીવનનું દુઃખ દેવાને,
ઉમળકાભેર તૈયાર ન જોતાં દિલ ભાંગે છે.
અરે ! કોઈ ન બુઝાવો હૃદયના પ્રેમદીપકને,
અમારી એક આશા તે જગતમાં જીવવા કાજે.
જીવનની સાથ ભળવામાં જીવન ઉપયોગ કરવાને,
સ્વજનથી રાગયે કરવા અમારું દિલ ઝંખે છે.
જીવનથી એક બનવાને, જીવન કાજે ખરું રળવા,
હૃદયનું પ્રાણપંખેરું તડપતું ને તલપતું હા !
અમારે ભાગ લેવો છે સ્વજન કેરા જીવનમાંહે,
પરંતુ કોઈ ના અમને હૃદયથી આવકારે છે.
'તમારા તો અમે છીએ' સ્વજન એવું મુખે વદતાં,
ન આવે તે હૃદય પાસે, નિરર્થક ખાલી શાં બકવાં !
હૃદય વિશ્વાસ પ્રેરવવા જીવન-વર્તન ન તેવું જો,
થતું કેવું હશે અમને ! વિચારે કોણ એવું સૌ ?
અમારી દુર્દશા કરવા સ્વજન જીવ્યાં કરે, એવું,
અમારે જોઈ જોઈને હૃદયમાં ભાંગતાં રે'વું.
જીવનના પ્રેમ ને રંગ બીજા જીવને ચઢવવાને,
અમારો ભેખ ન્યારો જે, ચઢાવેલો પ્રભુએ છે.
પ્રભુ જોનાર બેઠો છે, પ્રભુ સંભાળનારો છે,
જીવન સંભાળતાં રે'જો સ્વજનને પ્રાર્થના મુજ તે.

મદ્રાસ

તા. ૨-૯-૧૯૪૭

આઘાત અને પ્રત્યાઘાત

સાબરમતી આશ્રમ,
તા. ૨૪-૬-૧૯૪૩

પ્રિય ભાઈ,

(ઉપજાતિ)

‘આઘાત થાય મનને અથડામણોથી,
ના સ્પર્શવા પણ ઘટે મનને કશેથી’,
એવું સદા મનને કેળવવું ઘટે તે,
તે ટેવથી મન અલિપ્ત બધાંથી રે’શે.

જેમ જેમ આપણે વધારે ને વધારે આત્મચિંતનથી આપણા પોતાનામાં ઊંડા ને ઊંડા પ્રવેશતા જઈએ છીએ તેમ તેમ આપણને અનુભવ થતો જાય છે કે સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મમાં તાત્વિક ભેદ કશો નથી. એ તો અંધકાર અને પ્રકાશની માત્રાઓની માફક એક ઉત્તરોત્તર વિકસતી અને ચઢતા દરજ્જાની થતી હારમાળા છે-Series and gradation છે. આઘાત અને પ્રત્યાઘાતની બાબતમાં પણ આ જ નિયમ લાગુ પડે છે. ‘જેવો આઘાત તેવો જ પ્રત્યાઘાત’ એ જડ વસ્તુઓમાં પ્રચલિત નિયમ છે. ભીંત ઉપર હાથ પછાડીએ તો જેટલા જોરથી પછાડ્યો હોય તેટલા જોરથી આપણને વાગે. રૂની બાબતમાં તેવું થતું નથી, પણ ત્યાં પણ જેટલા જોરથી રૂ દબાવીશું તેટલું તે સંકોચાશે. ઈચ્છાપૂર્વકનો પ્રત્યાઘાત કરવો એ જડ વસ્તુનો સ્વભાવ કે ગુણ નથી.

પણ જેમ એક દષ્ટિએ જોતાં સૃષ્ટિમાં ‘જડ’ જેવું કશું જ નથી, બધું જ ઓછાવતા પ્રમાણમાં ચૈતન્યમય છે, તેવી જ

રીતે આઘાત પ્રત્યાઘાત સંબંધમાં પણ વિકાસ, ચૈતન્યના વિકાસના પ્રમાણમાં થતો જાય છે. પશુઓમાં ખાસ કરીને નર નહિ પણ નારી જાતિમાં, અજાણમાં થયેલા કે રમતમાં કરેલા પોતાનાં બચ્ચાંનાં દુઃખ દેનારા આઘાતો મા પ્રેમથી સહી લે છે, પણ એ જ મા બીજાંના આઘાતો પ્રત્યે ઊલટા વિશેષ જોરથી પ્રત્યાઘાત કરે છે. પશુઓમાં જે વેરવૃત્તિ સાધારણ રીતે જોવામાં આવે છે, તે પણ આઘાત પ્રત્યાઘાતના ભૌતિક સિદ્ધાંતનું સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ છે. માનવીમાં પણ વેરવૃત્તિ છે અને તેટલે અંશે તે પશુ છે. માનવીમાં પણ જેમ નીચી કોટી તેમ, આઘાત જેવો જ પ્રત્યાઘાત અને શક્તિ હોય અને કઠતો આઘાત હોય તો વધારે દુઃખ દેનારો પ્રત્યાઘાત એવો નિયમ પ્રવર્તતો હોય છે. ભલું કરનારનું પણ ભૂંડું કરનારના કિસ્સા માનવીમાં બને છે, કેમ કે માનવીમાં છેક હલકી જાતથી છેક ઊંચી જાત સુધીના થરોની શક્યતા છે. વળી, એવા ભૂંડું કરનારા ઉપર સંસ્કાર, પ્રારબ્ધ, ઈતર જનોનાં કર્મો વગેરેના એવા આઘાતો પડેલા હોય છે કે તેના પ્રત્યાઘાત તરીકે જ તે વ્યક્તિ-વ્યક્તિમાં ફેર જોતો નથી અને સ્વભાવવશ સદાય રહીને, ઉપકારનો બદલો અપકાર વડે આપે છે, પણ એકંદરે માનવી, પશુ કરતાં આઘાત પ્રત્યાઘાતના નિયમને ઓછો વશ હોય છે. પોતાની વેરવૃત્તિ શાંત કરવા અને આઘાતથી થતા દુઃખને ખમાવવા માનવીએ અનેક જાતનાં બીજાં બળો ઉત્પન્ન કર્યાં છે. રૂઢિ, પોતાનો જ જાગૃત પ્રયત્ન, સંસ્કારાદિથી માનવી પેલા નિયમથી થોડોઘણો પણ મુક્ત રહી શક્યો છે.

આવાં જ કારણોસર માનવી જીવનું પણ જેમ જેમ ઊર્ધ્વગમન થતું જાય છે, તેમ તેમ આઘાતની સાથેના એના પ્રત્યાઘાતોમાં ફેર પડતો જાય છે. દુઃખદ આઘાતની સામે તરત જ વેર જેવો પ્રત્યાઘાત એ એની પ્રકૃતિની પ્રેરણા છે, પણ એ જ પ્રકૃતિમાં સ્વવિકાસનો ગુણ રહેલો હોવાથી માનવીનું એવું નિર્માણ (Destiny) હોવાથી, તેનામાં બીજી સામી પણ પ્રેરણા રહેલી હોય છે અને તેના બળ વડે પેલા નિયમને માનવી પોતાને વશ રાખવામાં ઉત્તરોત્તર વિશેષ શક્તિમાન થતો જાય છે. ઘણી વાર મનમાં અત્યંત તિરસ્કાર અને દ્વેષ હોય પણ બહારથી મીઠાશથી વર્તતા માનવીઓ આપણે જોઈએ છીએ. તેઓ તેવું વર્તન રાખી શકે છે, કેમ કે તેમનામાં બુદ્ધિએ સમજણનું એક નવું બળ આપ્યું છે, અને તેથી તેઓ જાણે છે કે મીઠાશભર્યું વર્તન ન રાખવાથી તેમને પોતાને જ હાનિ થશે. આ થયું કેવળ વિચારને લીધે આઘાત પ્રત્યાઘાતના નિયમનું નિયમન. આગળ જતાં માનવી બુદ્ધિ અને હૃદય બંનેનાં બળોનો એટલો જમાવ કે વિકાસ કરતો થાય છે કે આઘાત અને પ્રત્યાઘાત વચ્ચે તેથી અંતર્પટો વધારે ને વધારે ગાઢ થતાં જાય છે અને છેવટે આઘાત અને પ્રત્યાઘાત એ બે ક્રિયાઓ જુદી જ પડી જાય છે. આમાં પણ વધતું જતું પ્રમાણ (Gradation) છે. શરૂઆતમાં આઘાતની સામે વેરવૃત્તિ ઊપજે પણ વર્તનમાં તે અંકુશમાં આવે, તે પછી વાણીમાં પણ અંકુશમાં આવે તે પછી મનમાં પણ એટલા પ્રમાણમાં અંકુશમાં આવે, કે વેરવૃત્તિ ઊપજે તો નહિ જેવી જ, પણ

એવા આઘાતોથી દુઃખ ઘણું થાય. ઘણી વાર આ દુઃખ વાણીમાં વ્યક્ત થઈ જાય છે, અથવા ઊંડો રોષ કોઈ બીજા ઉપર ઠલવાઈ જાય છે. એકના ઉપરનો રોષ બીજા ઉપર કઢાય છે, તેમાં સમજણ, લાગણી વગેરેનો થોડોક સંયમ જ કારણભૂત છે. સંયમે રચેલો એ અંતર્પટ એટલો ગાઢ થતો જાય છે કે છેવટે કોઈ પણ આઘાત થાય ત્યારે તેનો બદલો કેમ વાળવો, તેના પરિણામે મનમાં પણ કેવી વૃત્તિ ઊઠવા દેવી, કેવો ભાવ થવા દેવો એ બધું પોતાના હસ્તકની, પોતાના કાબૂની વાત છે, એવો સાધકને અનુભવ થાય છે. અલબત્ત, આની પાછળ ઘણો પુરુષાર્થ, એકાગ્ર ચિંતન અને કુશળ વર્તન, પ્રભુકૃપા ઈત્યાદિ અનેક સાધનોની આવશ્યકતા છે, તેમ છતાં એ શક્ય છે અને સાધ્ય છે. શરૂઆતમાં જે આઘાતોથી ઘણું દુઃખ લાગે તેવા જ પ્રકારના આઘાતોથી ઓછું ને ઓછું દુઃખ લાગતું જાય અને છેવટે તો બિલકુલ દુઃખ ન લાગે એવી મનોદશા જરૂર કેળવી શકાય છે, પણ આ સ્થિતિ અને જેને નહોર માનવી કહેવાય છે એવાની મનોદશા, એ બેમાં ઘણો ફેર છે. માનવીમાં ગમે તે રીતે આનંદ મેળવવાની અથવા દુઃખને હળવું કરવાની કુદરતી પ્રેરણા હોવાથી કેવળ એવી સ્વભાવની પ્રેરણાને જ વશ થઈને કેટલાક માણસો અમુક જાતના આઘાત તરફ જડ-બુદ્ધા-નહોર થઈ જાય છે. અમુક જાતની અમુક માણસો પાસેથી કઠોર વાણી સાંભળવાની તેઓને એવી ટેવ પડી જાય છે કે પછી તેમને તે બાબત દુઃખ નથી લાગતું, પણ આ તો કાયબો જેમ પોતાનાં અંગો પોતાની ઢાલની

અંદર સંકેલી લે છે તેના જેવું છે. એ કંઈ આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ ઉચ્ચ માનસનું લક્ષણ નથી, પણ જ્યારે જ્ઞાનપૂર્વક સહનશીલતા કેળવાય છે ત્યારે ઉદ્વેગ તો ક્યાંયે જતો રહે છે. એટલું જ નહિ પણ પ્રસન્નતા ઘણી વધારે રહે છે, તે સાથે પોતાનું શ્રેય કેવી રીતે, કેવી જાતના વર્તનથી થશે તેની સૂઝ તેને પડતી જાય છે, અને કોઈ પણ આઘાતનો જવાબ તે નીચલા થરના માનવી કરતાં જુદી જ રીતે વાળે છે. પછી તો જ્ઞાનપૂર્વક યોગ્ય રીતે આઘાતનો પ્રત્યાઘાત કરવાની એને એટલી સહજ જ્ઞાનયુક્ત ટેવ પડી જાય છે કે તે જ એનો સ્વભાવ થઈ જાય છે અને આઘાત આપનાર વ્યક્તિ પ્રત્યે પ્રેમ રાખીને તેનું કલ્યાણ જ થાય તેવી રીતે તે વર્તી શકે છે. આમ, આઘાત પ્રત્યાઘાત વચ્ચે શુભ હેતુનું અને આંતર્શુદ્ધિનું પટ આવી જાય છે. આવો સંતાત્મા આઘાત કરનાર વ્યક્તિ પ્રત્યે પ્રત્યાઘાત તરીકે ગુસ્સે ન જ થાય અને એને નિર્દય-કઠોર લાગે એવું વર્તન ન જ કરે એવું કંઈ નથી. સંતાત્મા અમુક આઘાત પ્રત્યે કેવી જાતનું વર્તન રાખશે એ અગાઉથી કહેવું અશક્ય છે. એ તો પરિસ્થિતિને યોગ્ય અને સામાનું કલ્યાણ થાય એવું વર્તશે. પછી જગતની નજરે ભલે એ વર્તન યોગ્ય ન દેખાય. એનો એવો ગુસ્સો થવાનો કે કઠોર રીતે વર્તવાનો પ્રત્યાઘાત પણ સહેતુક-ભાનપૂર્વક હશે. એ ક્રોધ સ્વભાવવશ નહિ હોય, પ્રકૃતિજન્ય નહિ હોય, પણ સામાનું કલ્યાણ થાય એવી રીતે જ, એટલા પ્રમાણમાં જ તે વ્યક્ત થતો હશે અને તેથી સંપૂર્ણ ભાન અને જાગૃતિપૂર્વક કરાયેલો ક્રોધ હશે.

અલબત્ત, આવી જાતનું વર્તન પારખવું સહેલું નથી, પણ જેમ જેમ સાધક આંતર્યુદ્ધિ મેળવતો જાય છે, તેમ તેમ એને પ્રકૃતિવશ પ્રત્યાઘાત અને સંતના સહેતુક કલ્યાણકારી પણ પ્રકૃતિવશ જેવા જ દેખાતા પ્રત્યાઘાત વચ્ચે રહેલો ઊંડો ભેદ સમજાતો જાય છે. અને અમુક પ્રસંગે કોનો કેવી જાતનો પ્રત્યાઘાત છે તેની પણ સમજણ પડતી જાય છે. સામાન્ય રીતે તો માનવીનું વર્તન એટલું બધું પ્રકૃતિવશ હોય છે કે ‘આઘાત શબ્દનો રૂઢ અર્થ તો ‘દુઃખ’ કે મારવું તે’ છે, પણ આઘાત એટલે કશાનું કશા સાથે અથડાવું. સંપર્કમાં કે સંબંધમાં આવવું તેવો અર્થ પણ સંતાત્માને વિશે થઈ શકે છે. સદાય પ્રસન્નાત્મા હોવાથી, સમુદ્રનાં મોજાં ખડકની સાથે પછડાઈને જાતે જ ‘પ્રત્યાઘાત’ પામીને વેરવિખેર થઈ જાય છે, તેમ એવા જગતની દૃષ્ટિએ દુઃખ દેનારા આઘાતો તેવા સંત સાથે અથડાતાં પાછા ફરે છે અને આઘાત કરનારમાં જ તેનો પ્રત્યાઘાત થાય છે. સંતની સામે વેર રાખનારની વેરવૃત્તિ આવી જ રીતે પાછી ફરીને વેરીને જ નુકસાન કરે છે. પેલા સંતને શારીરિક હેરાનગતિ જરૂર થાય, પણ દેહથી પર હોવાથી તેને તે ‘હેરાનગતિ’ લાગતી નથી, અને લાગે તોપણ એમાં તે પોતાનું પ્રારબ્ધ જ ભોગવી લે છે એમ સમજીને સ્વસ્થ રહે છે અને મનથી જરા પણ દુઃખી થતો નથી. બાળક કડવી દવા પીતાં રહે છે, પણ ઉંમર વધતાં તેને સાધારણ રીતે તેનું દુઃખ જરા પણ લાગતું નથી તથા કેટલાક તો ટેવ પાડીને પોતાનું મોં પણ વિકૃત થવા દેતા નથી, તેના જેવું જ આ છે.

આમ, આઘાત પ્રત્યાઘાતનો નિયમ સાર્વત્રિક હોવા છતાં તેની ઉપર જવું શક્ય છે એટલું જ નહિ પણ પ્રકૃતિમાં જ એવો એક બીજો ગુણ છે કે જેની મદદ વડે એ નિયમની પર થઈ શકાય છે. આઘાતનો બદલો ગુસ્સામાં ન આપવો, પણ તેથી દુઃખી થવું એ આઘાત પ્રત્યાઘાતના નિયમને હળવા પ્રકારે વશ થવાપણું છે અને એટલી એ ક્યાશ જ બતાવે છે. એથી પણ પર થવું કંઈ સુસાધ્ય નથી તેમ અસાધ્ય પણ નથી.

સ્વજનને પોકાર

(ગઝલ)

સ્વજનને યાદ કરવાનો જીવન લહાવો અનેરો છે,
અને એ યાદમાં કેવા પ્રસંગોયે વણાયા છે !
કરી કરી યાદ વહાલાંને રહ્યું છું જીવવું હૈયે,
સ્વજન સામીય ના ફેંકે નજર સરખીય મુજ સામે !
હૃદય ઝૂરતું, હૃદય ઝૂરતું હૃદય ઝંખી મરે તોયે,
સ્વજન પોતે રહે કેવાં અરે ! અતડાં હૃદયમાંહે !
નથી ફરિયાદ કરવાની અમારે કોઈની પાસે,
અમારું એકલું જિગર અહા ! સર્જાયું સહેવાને.
દયા ના કોઈને જાગે, સ્વજન નિષ્કુર કેવાં છે !
મળેલાં કોઈ ના 'મારો' કહી પોકારતાં મુજને.
અમારે ચાહી ચાહીને બધાંનો પ્રેમ લેવો છે,
અરેરે ! પ્રેમને બદલે સ્વજન અવહેલના દે છે.
નકારે છે સ્વજન અમને, કરે છે દૂર સ્વજન અમને,
અમારે તોય વળગીને રહેવાનું રહ્યું હૃદયે.

કુંભકોશમ્

તા. ૨૩-૮-૧૯૪૭

સ્વપ્નમાં ચિત્તના સંસ્કારોનો ક્ષય

સાચલા,

તા. ૧૭-૧૨-૧૯૪૩

પ્રિય ભાઈ,

જ્યારે આપણે ઊંઘમાં હોઈએ છીએ ત્યારે મન સિવાયની સ્થૂળ દસેય ઈંદ્રિયો પોતપોતાના કામમાં જાગૃતપણે રહેલી હોતી નથી, પરંતુ તેથી કાંઈ તે તે ઈંદ્રિયોમાંથી સૂક્ષ્મપણે રસ લેવાની કે ભોગવવાની વૃત્તિ ઊંઘમાં ચાલી ગઈ હોતી નથી. ઊલટું ઈંદ્રિયોનું સ્થૂળપણું નીકળી ગયેલું હોવાથી ચિત્તમાંથી ઊઠેલા સંસ્કારો, વૃત્તિઓ અને તેમાં રહેલો રસ, આપણી દિવસની પ્રવૃત્તિમાન દશા કરતાં ઘણા બળવત્તર પ્રમાણમાં ભોગવાતાં રહે છે. આવી સ્થિતિમાં જે સંસ્કારો ઊઠ્યા હોય તેમાં કાળ અને સ્થળનો પણ લય થઈ જતો હોય છે, અને ઈંદ્રિયોથી એકાકારપણે તેમાં આપણે સવિશેષ પ્રવૃત્ત રહ્યા કરીએ છીએ. તેથી, દિવસની પ્રવૃત્તિમાં થતાં કર્મોના કરતાં પણ સ્વપ્નમાં જાગતા સંસ્કારોના ઉદયમાં વધારે બંધનમાં જકડાયા કરતા હોઈએ છીએ. દિવસના પ્રવૃત્તિનાં કર્મોમાં જે કંઈ વિચાર કે વૃત્તિ થાય, તે તે તાત્કાલિક ફળવામાં અનેક અંતરાયો તેમાં રહે છે. જીવ તેથી તે તે વિચાર કે વૃત્તિને પૂરું ભોગવી શકતો હોતો નથી. જ્યારે ઊંઘમાં સ્વપ્નની અંદર જે વિચાર કે વૃત્તિ ઊઠે, તે તો એકદમ આકાર લઈ લેતાં હોય છે, તેમાં માનવીનું મન પૂરેપૂરું ભોગ ભોગવતું હોય છે.

પરંતુ જેમ 'જાગૃત' દશામાં આપણને ઊઠતા વિચારોની આસક્તિમાં આપણે ન રહીએ, અને તેને પરિણામે ઊઠેલા

વિચારોમાં આપણું મન ન પરોવીએ અને રસ લેતા બંધ થઈએ, તો જ ધ્યાનમાં ઊઠતા એક એક વિચાર સાથે તેના આનુષંગિક બીજા વિચારને સંકળાવા દેતા અટકાવી શકીએ છીએ. તેવું જ ઊંઘમાં સ્વપ્નદશાનું પણ છે. સાધક જેમ જેમ ભગવાનની કૃપાથી જાગૃત દશામાં નિરાસક્ત બનતો જાય છે, નિરાગ્રહી બનતો જાય છે, તેમ તેમ તેના વિચારોની સાંકળ મનમાં જોડાતી બંધ થવાનું બન્યા કરે છે. જે સંપૂર્ણ નિરાસક્ત બને છે, તેને વિચારો ક્યાં પછી કર્મોમાં પેસવાનું બનતું નથી, તે તો આપમેળે જ, સહજપણે, સરળપણે પોતાનાં કાર્યો કરતો હોય છે. તેમ છતાં એવાને પણ પ્રારબ્ધ રહેલું હોય છે. એવો સાધક ઉચ્ચાત્મા ચિત્તમાં પડી રહેલા પ્રારબ્ધના સંસ્કારોને સ્વપ્નમાં પણ સ્ફુરાવી સ્ફુરાવીને અથવા એ સંસ્કારોને પોતાના સ્વભાવ પ્રમાણે સ્વપ્નમાં ઊઠે ત્યારે સ્વપ્નમાં પણ તે પ્રતિ જાગૃતપણે તટસ્થ રહીને, તેમાં રસ ન લઈને તે સંસ્કારોને આપોઆપ વહેતા જતા અને તેમના પટ પ્રમાણેનો આકાર લેતા અટકાવે છે. એવી રીતે આપોઆપ સ્વપ્નમાં જે સંસ્કારો ઊઠે છે, તેના વલણ કે વહેણમાં પોતે જાગૃતિભર્યો તટસ્થભાવ રાખ્યા કરતો હોવાથી તે સંસ્કારો તેનામાં નવું કર્મબંધન ઊભું કરતા નથી. આમ, જ્યારે જ્યારે વિચારો કે સંસ્કારો આપણને સ્પર્શ કર્યા વિના, આપણને લેપ લગાડ્યા વિના, આપોઆપ વહી જતા હોય, ત્યારે ત્યારે આપણે તેટલા પ્રમાણમાં ખાલી થતા જઈશું. ઉપર જણાવેલી સ્થિતિનો સાધક એવી રીતે ચિત્તમાં પડેલા બધા સંસ્કારોને ખાલી કરી નાખે છે. પોતાના પ્રારબ્ધને ભોગવી

નાખવાનો આ પણ એક રસ્તો છે, પણ આ એક જ રસ્તો છે એમ માનવાનું નથી.

આ ઉપરથી સમજાય છે કે દિવસની પ્રવૃત્તિમય દશામાં ઊઠતા વિચારોની સાથે જો આપણે સાંકળો જોડાવા ન દઈએ તો આપોઆપ આપણામાં તટસ્થતા કેળવાતી જશે, અને તે તટસ્થતાનો ભાવ પ્રત્યક્ષપણે, પ્રત્યેક કર્મ કરતી પળે તેના અંતરમાં જો જીવતો થયેલો હશે, તો તેવો તટસ્થતાનો ભાવ સ્વપ્નની બાબતમાં પણ ઉપયોગી થઈ પડશે. તેમ થતાં આપણી આસક્તિ પણ ઘટશે. વિચારોની સાથે સાંકળ ન જોડાવા દેવી એ સાધનાનું એક મુખ્ય અંગ છે. તેથી, અવારનવાર એ બાબતમાં જ્યારે જ્યારે તેવી માનસિક સ્થિતિ (સાંકળ જોડાઈ જવાની દશામાં) આવી પડે ત્યારે સાધકે જાગૃતિ રાખ્યા કરવી, પરંતુ તે તરફ જ ભાર એણે આપ્યા ન કરવો ઘટે. સહજપણે ભાર તો એનાથી સાધનામાં જ આપ્યા કરવાનો બનવો જોઈએ. સાધનાના જોશમાં કે જોશને લીધે જ અથવા સાધનાથી નીપજતા પરિણામને લીધે જ આપોઆપ તેની તેવી સ્થિતિ થતી જવાની છે એમ તેણે જાણવું. આવું થતાં પહેલાં પણ જ્યારે જ્યારે વિચારોની સાંકળોમાં પરોવાતા હોઈએ ત્યારે તેનો તુરત જ આપણને ખ્યાલ જાગવો ઘટે અને ખ્યાલ જાગીને જો ચેતી જવાનું બને તો જ તે સાંકળો જોડવાનું કાર્ય અટકી શકે. આવી રીતે પ્રત્યેક વિચારની સાથે સાંકળ ન જોડવાનું ભાન જેને જાગે છે અને એવી જીવતી ચેતનાપૂર્વકની જાગૃતિ જેનામાં જાગી છે, તે જ સાચો સાધક છે.

પરંતુ જેણે જીવનની સાધનાની શરૂઆત કરી છે, એવા સાધકોથી તો ઊંઘમાં ઊઠતા સંસ્કારોમાં પોતાનું મન ન જાય એવી હૃદયની જાગૃતિ રાખી શકાતી નથી. તેથી, સાધક દિવસના સર્વ વહેવારમાં કાળજીપૂર્વક અભ્યાસથી તે તે બધું કરતો હોવા છતાં તેમાં આસક્તિ રાખ્યા વિના, ના ભેળાવાનો ચેતનાયુક્ત જાગૃતિભર્યો પ્રયાસ કર્યા કરશે. એટલે કે તે તે કર્મમાં શ્રીપ્રભુની ભાવના અને ધારણા રાખીને પ્રવર્તવા મથ્યા કરશે. અને તેમાં તે જેટલો સફળ થશે તેટલે અંશે તેના આધારે રાતના ઊંઘમાંનાં સ્વપ્નમાં, તેમ જ તે સમયના સંસ્કારોમાં અલગપણે રહી શકવાને તે સમર્થ નીવડી શકશે. વળી, ઊંઘની જરૂર શરીરને જ છે, પણ ‘પ્રાણ’ અથવા તો એવું જે સૂક્ષ્મ તત્ત્વ અંદર પડેલું છે અને જેને આપણે કર્મનું પ્રેરક તત્ત્વ કહીએ છીએ, તે તો ઊંઘતું હોતું નથી. એટલે ઊંઘમાં આપણને આપણું ભાન રહે, આપણે સાવચેત રહીએ, એવી ઊંઘની સ્થિતિ સાધકની થઈ જાય તો જ એની સાધના થતી રહે છે એમ જાણી શકાય. એવું થવું ઘણું જરૂરનું પણ છે. એની મહત્તા વધારે ને વધારે જ્યારે હૃદયમાં સાધકને સમજાશે ત્યારે તે એને મેળવ્યા વિના રહેવાનો નથી. આને માટે તે સૂતાં પહેલાં અને દિવસ દરમિયાન પણ ખૂબ ઉત્કટ ઝંખનાપૂર્વક ભાવનાથી હૃદયના ઊંડાણમાંથી પ્રેરાઈને એક ભાવે પ્રાર્થના કરશે, અને એક પણ દિવસ તેની પ્રાર્થના કર્યા વિના તેને ચેન નહિ પડે. એમ તો પ્રત્યેક કર્મના અંતરમાં એના હૃદયનો પ્રાર્થનાભાવ આગળ જતાં તો પ્રત્યક્ષ જીવતો બન્યા કરવાનો છે. એવું થતાં સાધક કર્મનાં નવાં બંધનોમાંથી ઊગરી જવાની શક્યતા ઉપર આવી ઊભે છે.

એવા સાધકને દિવસમાં જેટલી જાગૃતિ હોય છે, તેના કરતાં વધારે જાગૃતિ તે રાત્રે રાખી શકશે, અને આમ રાત્રે ચેતનાભરી જાગૃતિથી મેળવેલું બળ તેના દિવસના વહેવારમાં તટસ્થતા જાળવવા માટે ઉપયોગનું થઈ પડે છે. આમ, સાધક જ્યારે ઊંઘમાં, રાત્રિના વખતમાં, સ્વપ્નની દશામાં, અંતરમાં અંતરથી જાગૃતિ અનુભવ્યા કરતો હોય છે ત્યારે ચિત્તમાંના ઊઠતા સંસ્કારો, કે જે સ્વપ્ન વાટે અથવા બીજી રીતે વ્યક્ત થતા હોય છે, તેને રસથી ભોગવવામાં કદાપિ મંડ્યો રહી શકશે નહિ, પરંતુ તે તેનાથી અલગ રહેવાને સતત પ્રયત્નશીલ રહેશે. આવી ચેતનાભરી જાગૃત અલગતા ત્યારે જ શક્ય છે કે જ્યારે સાધક પોતાનાં બધાં જ કર્મો પોતાની સાધનાની દૃષ્ટિએ જ કર્યા કરશે. કર્મના આદિ, મધ્ય અને અંતમાં શ્રીભગવાનની ભાવના અને ધારણા સાથે સંકળાઈને જ તે બધું કર્યા કરશે. તેથી, તેનામાં પોતાનું અહમ્ તથા આસક્તિ અને આગ્રહો ઘટવાનો પૂરો સંભવ રહે છે. જે જીવને કર્મના આદિ, મધ્ય અને અંતમાં ઝાઝા વિચારો ઊઠે છે, તે જીવે સાધનાનું પહેલું પગથિયું પણ માંડ્યું નથી એમ જાણવું અને માનવું. સ્વપ્નમાં જે જીવ ચેતનાભરી જાગૃતિ રાખી સ્વપ્નને વહી જવા દે છે અથવા તેની સાથે ચેતનાયુક્ત સમતા ધારણ કરી શકે છે, તેવો જીવ જ પોતાના કર્મપ્રારબ્ધને પોતાનામાં અસર કરતું અટકાવી શકે છે.

સ્મરણ વેદના

(હરિગીત)

વહાલાં જનોનું સ્મરણ એ મુજ હૃદયનો આધાર છે,
વહાલાં જનોનાં સ્મરણમાં મુજ ભાવનાનો દેશ છે,
વહાલાં જનોનું સ્મરણ એ જીવન પ્રવેશની પળ મળે,
વહાલાં જનોનાં સ્મરણમાં કંઈ ચિત્રપટ ઊગે, મરે.

વહાલાં જનોનાં સ્મરણમાં હૈયું રસીલું ન્હાય છે,
ન્હાતાં છતાંયે ના ધરાયે સ્મરણ કારમું, પ્રિય તે,
સુમેળ જીવનની મજા કો ભાગ્યશાળી પામતાં,
એવાં સ્વજન ! તમને હૃદયમાં ઈચ્છું ભોગવતાં સદા.

રાખો કૃપા, રાખો દયા, પાલવ પડ્યો પામર હું તો,
'તમ જીવન સુખની વાંછના'-એ સુખ મારું-આપજો,
હૈયે મને મૂંઝવણ થતી કો કો તમારા સ્મરણમાં,
હું શું લખું ? ને સમજશે કો ગૂઢ મુજ એ વેદના ?

કુંભકોશમ્

તા. ૧૭-૮-૧૯૪૭

પ્રેમનું અદ્વૈત

(શાદ્દલવિકીરિત)

આજે એક બન્યાં તમે જીવનમાં ‘પત્ની’ ‘પતિ’ ભાવથી, એને વર્ષ વીત્યાં કંઈ કરતાં, ના એક તોયે હજી, છે આ વિશ્વ સમસ્ત એક બનવા એ કાજ સંસાર છે, એ હેતુતણું જ્ઞાન, ભાન જીવતું રાખી જીવો જીવને.

સાચા પ્રેમતાણો થતાં ઉદય જ્યાં તૂટે દીવાલો બધી, પામો જીવન એકતા સકળમાં રે’ જોવું તે ભાવથી, સદ્ભાવે કરી જીવતાં જીવનનો લ્હાવો કંઈ ઓર છે ! એવું જીવન ગાળતાં જગતમાં તે ધન્ય જીવો ખરે.

એ પ્રાણાર્પણ તો થવું સહજ છે, કિંતુ પૂરું ભાવથી, હૈયાથી મન એકમેક જીવવું એ દોહ્યલું કર્મથી, સર્વે અંતરના પટો હઠી જઈ એકાત્મભાવે થવું, એ તો કેવળ સાધના થકી બને એ જીવવું દોહ્યલું.

સૌ સામાન્ય પથે બધાં જગજનો ચાલ્યા કરે તે મહીં, શો પુરુષાર્થ રહ્યો મહા ? રસ કશો તે જીવને શો વળી ? જેમાં મૌલિકતા નથી જીવન તે મિથ્યા જીવ્યું જાણવું, જેમાં છે બલિદાન, યજ્ઞ-તપ છે એ જીવ્યું, જીવ્યું ભલું.

સાચું એક જ તે સમર્પણ થયું, જેના વડે જીવને, શક્તિ ઉદ્ભવતી અનુભવી શકો, એ માપ એનું હૃદયે, ‘જેણે જીવનસાધના પથ વિશે છે ઝંપલાવ્યું ખરે, એનાં આવરણો થતાં અલગ રે’ જાગે અનુભૂતિ એ.

એવાં લક્ષણ, માપથી, સમજથી જે જે જીવે, સાર્થ તે,
ભુલાવાપણું ના રહે કંઈ કશે એ જીવને આખરે,
એવું જે જીવતો રહે સમજને ના ભોળવાવાપણું
એને ક્યાંય, વિકાસ કાજ સઘળું તે તો કરે *ભાવ શું.

જે જે સર્વ કર્યા કરે સઘળું તે પોતાની કાજે કરે,
પોતાનો જ વિકાસ ભાવ ધરીને એ કર્મ જે તે કરે,
તે જે જે કરતો રહે પ્રભુપદે ભાવ ધર્યા શો કરે !
એવા યજ્ઞ સમર્પણે રસ થતાં, તે જીવવું સત્ય છે.

કાલે જે ન હતાં કશું સમજતાં તે ખ્યાલ આજે ચગે,
જે ખ્યાલે ચઢતું હતું કદીય ના તે ભાવ આજે ઊગે,
એયે જીવનમાપ છે જીવનનું તે ખ્યાલ ધારી સદા,
હૈયા ભાવથી તો હળીમળી સદા જીવો ભલાં ! તાનમાં.

બંને એકબીજાની કાજ જીવને હોમાવું ચ્હાજો ભલું,
બંને એકબીજાની સાથ રહીને પંથે ધપો વેગીલું,
બંને એકબીજા વિશે હૃદયમાં એકાત્મભાવે ચહી,
એવી સર્વ કમાણી જે કંઈ કરો, અર્પો પ્રભુપાદશ્રી.

એવી શી રચના જગે વિધિતણી ! કોઈય ના જોડલું,
ભાવે ભાવથી યુક્ત ક્યાંય દીસતું કે બંધ જે બેસતું,
કોઈમાં ગુણ એક તો અવરમાં લીલા બીજી લાગતી,
જે છે એક વિશે, ન અવરમાં, એવી ભરી શી ખૂબી !

* ભાવ સાથે.

એવી ગૂઢ રહસ્ય યુગ્મ રચના ના વ્યર્થ, ખાલી દીસે,
 એનો હેતુ પરસ્પરે જીવનને મેળે ઘડાવા ખરે,
 જ્યાં ના છે સરખાપણું જરૂર ત્યાં સંઘર્ષણો થાય છે,
 એ સંઘર્ષણ જીવ ને ઉભયને પંથે ઊંચે પ્રેરશે.

એવી સૌ અથડામણો ઉભયથી જ્યાં જ્યાં થતી ભાળશો,
 ત્યાં હેતુતણું જ્ઞાન જાગૃત હૃદયે પામી શકાતાં, રળો,
 ને મેળાપ થવો પરસ્પર જગે બે જીવનો વ્યર્થ ના,
 ‘એ તો સર્વ વિકાસ યોગ્ય રચના’, એ જાણી મૂઢાણો કૃપા.

બંને જીવન ધ્યેયમાં રત થઈ એ પંથમાં જીવતાં,
 રહેવાનું કંઈ આવતાં તપ ગણી તે તે સ્વીકારો સદા,
 કોઈ કોઈથી ઊંચું નીચું નવ છે, જે જે મળે સર્વ તે,
 પોતાના જ વિકાસ કાજ મળિયું, તે તે ગ્રહો જીવને.

જે જે સર્વ થયા કરે જીવનનો જો હેતુ ત્યાં ભાળશો,
 તો મિથ્યા નવ તે જશે, પણ નવું તે જીવને પામશો,
 ને આભાર પ્રભુતણો હૃદયથી તે કાજ શો માનશો !
 શા ભાવે કૃતકૃત્ય આપ થઈ ત્યાં એને ઊંડું ચિંતવશો !

જે જે સર્વ થયા કરે પ્રભુતણો જે હાથ ત્યાં નીરખે,
 એને તે સહુ પ્રેરણાત્મક બને ને જીવને તે વધે,
 જ્યાં જ્યાં વિઘ્ન, કૃપા ત્યહીં પ્રભુતણી માની સદા જીવતાં,
 આપોઆપ થયા જશે જીવનનું કલ્યાણ ત્યારે, ભલાં !

(ગઝલ)

‘જીવન એ તો તપશ્ચર્યા’ જીવનની એ સમજ જેને,
 જીવનની, દુઃખથી, એને સમસ્યા ગૂઢ ઊકલે છે.

(શાર્દૂલવિકીરિત)

એવું જીવન હર્ષથી પ્રભુપદે જે જે સમર્પ્યા કરે,
એને જીવનમાં પડે રસ ખરો, ભાવે જીવ્યામાં હૃદે,
'એવું જીવન તો થવા ઉભયનું' તે ભેટ આજે ચહું,
એવા જીવનનું સમર્પણ કરી બંને જીવો એક* શું !

(અનુષ્ટુપ)

જીવને નિત્ય ને નિત્ય ત્યાગ-યજ્ઞ-સમર્પણ,
સ્વભાવે, પ્રકૃતિથી, શા કરે આપ્યાં બધા જીવ.

વિકાસ પ્રકૃતિજન્ય એમ સૌનો થયા કરે,
વિકાસ પ્રકૃતિજન્ય થકી ના જ્ઞાન ઉદ્ભવે.

ભાવના જ્ઞાન છે જેનાં ત્યાગ-યજ્ઞ-સમર્પણે,
હેતુ જીવનનો તેમાં લાગે, તે બદલાય છે.

જીવને આપતાં રે'જો ત્યાગ-યજ્ઞ-સમર્પણો,
ભાવના જ્ઞાનથી યુક્ત, તો રૂપાંતર પામશો.

સાયલા

તા. ૧૭-૪-૧૯૪૬

* એકની જેમ

અનુષ્ઠાનનું મહત્વ

ત્રિચિ,

તા. ૯-૨-૧૯૪૩

કોઈ પણ વિષય કે કાર્યક્ષેત્રમાં કોઈ સારો અને સહૃદયી શીખવનાર પ્રત્યક્ષપણે મળી જાય તો તે વિષય કે કાર્યક્ષેત્રમાં કુશળતા મેળવવી શીખનારને ઘણી સહેલી થઈ પડે છે. પોતાના કુટુંબની જ કોઈ વ્યક્તિને વેપાર શીખવવાનો હોય છે, તો વેપારી તેને એકની એક ઘરેડમાં રાખી મૂકતો નથી. નવું નવું કામ શીખવાને જે તકો અને પ્રસંગો એવા અંગત સંબંધીને વેપારી આપે છે, તેવી તકો અને પ્રસંગો ઘણાં વર્ષથી કામ કરતા ગુમાસ્તાઓને પણ તે નથી આપતો. ગુમાસ્તાઓ કેટલીક વાર પેલા અંગત સંબંધી કરતાં બુદ્ધિ અને અનુભવમાં ચઢિયાતા હોય છે, તોપણ તેમને તેવી આગળ જવાની સુગમતા મળતી હોતી નથી, કેમ કે ગુમાસ્તાઓને હેતુપૂર્વક શિખવાડનાર મળેલો હોતો નથી. તેવી જ રીતે વિદ્યાર્થીને શિક્ષક પ્રત્યક્ષપણે શીખવે છે, અને બાળકને માબાપ. સંસારમાં જ્યાં જ્યાં નજર નાખીશું ત્યાં માલૂમ પડશે કે દરેક વ્યક્તિ કોઈ ને કોઈ શીખવનાર પાસેથી પોતાને જોઈતું શીખી લે છે. તે તે બાબત શીખવાના ક્રમમાંથી શીખવનારને પસાર થવું જ પડે છે, પરંતુ તેવા વિષયો શીખવામાં માનવીનો દેખીતો સ્વાર્થ રહ્યા કરતો હોવાથી તે શીખતાં, થતા કડવામીઠા અનુભવોને તે બહુ ખ્યાલમાં લેતો નથી.

જે હકીકત સંસારવહેવારમાં પ્રવર્તે છે, તે જ આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રમાં પણ રહેલી છે. જે કોઈને વિશે આપણાં મન, બુદ્ધિ,

ચિત્તમાં શ્રદ્ધા અને વિશ્વાસ બેઠાં હોય-પછી ભલેને શરૂઆતમાં તે ઘણાં થોડા અંશે બેઠાં હોય, તેની સાથે આપણા જીવનનો સંબંધ, સંપર્ક વધાર્યા કરવાથી આપણું દષ્ટિબિંદુ, પ્રવૃત્તિ અને વલણ જરૂર રૂપાંતર પામતાં જાય છે. નવું નવું શીખવાનું મળે છે. જેમ પેઢીના સંચાલક સાથેના સંબંધને લીધે પેલા આત્મીયજનને વેપારની ઝીણામાં ઝીણી બાબતથી તેને લાખો રૂપિયાનો વેપાર કરવાની કળા શીખવાની તક સાંપડે છે, તેમ જિજ્ઞાસુને પણ પોતાનું જીવન કોઈ સંતપુરુષ સાથે સાંકળી દેવાથી અને તેના હૃદય સાથે પોતાના હૃદયનો તાંતણો મેળવી લેવાથી આ ક્ષેત્રમાં પણ આગળ વધવાની ઘણી તક મળે છે, અને પરિણામે ઝટ આગળ વધાય છે.

એમાં સંતના હૃદય સાથે આપણા હૃદયનો મેળ મેળવવાની પ્રાથમિક શરૂઆત, એનું નામ અનુષ્ઠાન.

અનુષ્ઠાનથી પેલો સંત, સાધકના જીવનમાં પ્રવેશ કરવાનું પગરણ કરે છે. તેમ થયા વિના પેલા સંતનો લાભ આપણને પૂરતો મળી શકતો નથી. જ્યાં સુધી એક જ વેપારીની પેઢીમાં રહીને શીખવાનું ન કરીએ ત્યાં સુધી જેમ તે વેપારની કળા શીખી શકાતી નથી, તેવું આમાં છે. એકની એક જાતનું વેપારનું સૂક્ષ્મ તત્ત્વ વધારે સમજવાને કોઈક વખત પેઢીનો સંચાલક તેના શિખાઉ સ્વજનને કોઈ બીજી પેઢીએ પણ વધારે અનુભવ લેવા મોકલે પણ છે, પરંતુ એવા થોડા સમય માટેનો ફેરફાર સંચાલક પોતે જ કરે છે, એટલું જ નહિ પણ તે બીજી પેઢીના સંચાલકને પોતાના શિખાઉ સ્વજનના ગુણદોષો પણ અગાઉથી છાની રીતે જણાવે છે અને કઈ બાબતમાં તેને

ખાસ કેળવવાનો છે, તે પણ સૂચવે છે. જેમ આવો અસાધારણ લાભ સંચાલકના અંગત માણસોને જ મળે છે, તેમ સંતપુરુષની સાથે આવું આપણા જીવનનું અંગતપણું કેળવવાની શરૂઆત કરવી એનું નામ જ અનુષ્ઠાન છે. જેમ જેમ એ આત્મીય ભાવ વધતો જાય છે તેમ તેમ સાધકનો વિકાસ ઝડપી થતો જાય છે. સંતના જીવનની સાથે અનુષ્ઠાન થયા વિના આવો લાભ મળી શકતો નથી. એ અનુષ્ઠાન દ્વારા પેલો સંતપુરુષ આપણામાં પ્રવેશે છે અને આપણી પ્રકૃતિ-સ્વભાવ, આપણા જીવનનાં નીચલા થરનાં વહેણો, આપણું પ્રારબ્ધ તથા આપણે શેમાં શેમાં ભરાઈ પડેલા હોઈએ છીએ એ બધાનો ખ્યાલ કરવાની તક તેને મળે છે. ગમે તેના જીવનમાં વિના કારણે તે કદી પ્રવેશતો નથી. એને એવી કોઈ જાતની ગરજ પણ હોતી નથી. સાથે સાથે એ પણ ખરું જ છે કે સંતના પોતાના જીવનના, સાધકના જીવનના, ગૂઢ પ્રારબ્ધ કર્મસંજોગે જો કોઈ સાધક તેની પ્રત્યે આકર્ષાઈને તેની સાથે જોડાવા માગે છે તો પછી સાધકની યોગ્યાયોગ્યતા વિશે તે કશું જાતો નથી. સાધકનો જીવનવિકાસ કરવાનું કાર્ય પણ તે પોતે જ પોતા માટે કરતો હોય છે, કેમ કે એને મન સાધકમાં પોતાની જાત સંકળાયેલી જણાયેલી હોય છે. આમ હોવાથી એ સંત, સંતપણાની કોટિમાં આવ્યા પહેલાં તે સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવાને માટે પોતાની જાત પ્રત્યે જેવો નિષ્ઠુર બન્યા કરેલો હોય છે, તેવો જ નિર્દય તે સાધક પ્રત્યે પણ વખત આવ્યે જરૂર થશે. દરેકની સાથે તે નિષ્ઠુરતાથી જ વર્તશે એવું પણ નથી, પરંતુ કયા સાધકના પોતાની સાથેના કર્મપ્રારબ્ધના સંજોગો કેવા

છે, તેની તેને જાણ હોવાથી યોગ્ય વ્યક્તિ સાથે યોગ્ય સમયે તે વ્યક્તિના કલ્યાણ અર્થે જ તે આવું વર્તન કરશે. શરૂઆતમાં સાધક પેલા સંતનું આવું વર્તન સમજી શકતો નથી, અને તેથી તેના પ્રત્યે તે ક્રોધે પણ ભરાય કે મનમાં અન્યથાપણે તે વિચારે, પરંતુ તેથી સાધકને પોતાને જ નુકસાન થાય છે. તે વિચારે અને સમજે તો તેને ખબર પડે કે એથી તો તે પોતાનું જ કલ્યાણ દૂર ધકેલ્યા કરે છે, અને કંઈ કંઈ નિવાર્ય ઉપાધિઓ પોતાને માથે વહોરી લે છે. આ ઉપાધિઓ એક જ જાતની હોતી નથી, પણ અનેક જાતની હોય છે. જેમ માટીનું વાસણ ટપેર્યા વિના ઘડી શકાતું નથી, વેપારીનો છોકરો પણ અનેક વખત છક્કડ ખાધા વિના વેપાર શીખી શકતો નથી, અને બાળક પણ માબાપનું જે તે સહન કર્યા વિના શીખી શકતું નથી, તેવું જ આ બાબતમાં છે. આપણી ગમે તેવી સમજણથી કે આપણા કોઈ સ્વાર્થની ગણતરીને લીધે પણ જો કદી એક વાર સંતપુરુષ સાથે આપણી સંમતિથી અનુષ્ઠાન થયું તો સંતપુરુષ આપણને કદી છોડશે નહિ. સાધકને ગમે તેવું દુઃખ અને કષ્ટ થાય તોપણ જે કંઈ યોગ્ય કરવાનું હશે તે કરતાં સંત અચકાશે નહિ. જ્યાં સુધી એવી ઘડાવાની ક્રિયાને સાધક દુઃખ અને કષ્ટ ગણ્યાં કરશે ત્યાં સુધી તેને સંતાપ અને ક્લેશ રહ્યા કરશે. જે શક્તિનો ઉપયોગ જે રીતે સાધકના જીવનમાં કરાવવા સંત પ્રેરાયા કરતો હોય છે, તેનો દુરુપયોગ થતો જોઈને પણ તે હાથપગ વાળી બેસી રહેશે નહિ. ભલેને સાધકનું માનસ ગમે તેવું હોય તોપણ તેની તેવી શક્તિ કોઈ ને કોઈ પ્રકારે સાધકને અસર કરશે જ. વેપારી તો ભાવના

ઉછાળાનો લાભ લેવા જેટલું સાહસ તેનામાં ન હોય તો એ વધારે મળવાનો લાભ જ માત્ર ગુમાવે છે, તેની પોતાની મૂડીમાંથી કશું ઓછું થતું નથી, પણ સાધકને તો વિશેષ ગેરલાભ સંતના સંપર્કનો લાભ ન લેવાથી થાય છે. પોતાના ઘડાવાની ક્રિયામાં સાધક જો અનુકૂળ માનસ ન રાખ્યા કરે અને એ રીતે ગુરુનો સૂક્ષ્મ વિરોધ કર્યા કરે તો તેને વેપારીના કરતાં ઘણા વધારે ખત્તા ખાવાના આવે. આવા પ્રસંગોએ એ તૂટી પણ પડે. આવી નિરાશા કોઈ કોઈ સાધક સહન કરી શકતો નથી. પેલા સંતપુરુષને જે ભોગવવાનું થાય તે તો, સાધકની સાથે પોતાનું કર્મપ્રારબ્ધ જે રીતે સંકળાયેલું હોય તે રીતે જીવન કલ્યાણના હેતુ અર્થે, તે ભોગવી લેતો હોય છે, તે તે રીતે સાધકના સ્વભાવનું, ચિત્તનું, મનનું, સંસ્કારોનું વગેરેનું રૂપાંતર કરવાને માટે જ તે અનેક રીતે પ્રયત્ન કરતો હોય છે. એટલે એ, એ બધાથી નિર્લેપ પણ રહે છે. તેથી, સંતપુરુષ સાથે એક વાર સાધકનું જીવન સંકળાયું તો તે પછી તેના પ્રતિ જેટલે અંશે સાનુકૂળ, શરણભાવવાળો અને સર્વ પ્રકારનું સમર્પણ કર્યા કરનારો, ભાવનાવાળો, હૃદયના ઉમળકાથી ગતિ કર્યા કરનારો, સાધક રહ્યા કરશે તેટલે અંશે તેના જીવનનો સાત્ત્વિક વિકાસ ઝપાટાભેર થયા કરશે. સાધકના સંત સાથેના અનુષ્ઠાનની આવી અનેરી મહત્તા છે.

કોઈને કદાચ એવો પ્રશ્ન ઊઠે કે જો કોઈ જીવાત્માનું રૂપાંતર આવા કોઈ પુણ્યપુરુષના સંસર્ગથી પણ ન થાય તો શું એને માટે આવો સંતસમાગમ એળે જ જવાનો ? પણ સંતસમાગમ એમ છોક જ એળે જતો નથી. જેમ જીવનના બીજા સંસ્કારો-

સંસારવહેવારના ક્ષેત્રમાં થયેલાં કર્મોના સંસ્કારો-દરેકના ચિત્તમાં પડ્યા જ કરે છે, તેમ સંતપુરુષ સાથેના સંપર્કના સંસ્કારો પણ તેના ચિત્તમાં જરૂર પડવાના જ. એવા સંસ્કારોનો ઉદય કોઈક વેળા તો જરૂર થવાનો જ.* પરંતુ પેલા જીવાત્માના હાલના જીવનના તબક્કે એના કર્મપ્રારબ્ધના ઉદયવર્તમાન સંસ્કારોનું જોર ઘણું હોય છે. અને પોતે એમાં અજ્ઞાનપણે દોરવાયા કરે છે. એટલે સંતપુરુષના જીવન સાથેના પડેલા સંસ્કારો એમ ને એમ એના ચિત્તમાં પડી રહેલા છે. જેવી રીતે ભગવાનનો ભાવ સચરાચરમાં સર્વત્ર પડી રહેલો હોય છે, પણ તેની અસર આપણને લાગતી નથી, તેમ સંતસમાગમના સંસ્કારો એમ ને એમ પડી રહે છે, પણ આપણે જો જીવંત પુરુષાર્થ કરવા લાગીએ-અને તે પણ જાગૃતિપૂર્વક અને જ્ઞાનપૂર્વક કરીએ-તો પેલા સંતના પડી રહેલા સંસ્કારો આપણને જરૂર પ્રેરક તત્ત્વરૂપે મદદ કર્યા કરશે. કર્મપ્રારબ્ધના વહેણમાં ગમે તેટલો તણાઈ જતો માણસ પણ સંતસમાગમથી જરૂરથી કૈંક ને કૈંક તો પામવાનો છે જ. તેની સમજણશક્તિ આ જીવનમાં પણ ઊંચી જરૂર થાય છે, અને માનવીની ઉચ્ચનીચ કોટિનો ભેદ-વિવેક તેની બુદ્ધિમાં તો પ્રગટ થવાનો જ. એ પ્રમાણે વર્તન ન કરી શકે તોપણ બીજા જન્મમાં, ચિત્તમાં પડી રહેલા આવા સંસ્કારોનો ઉદય થવાની સરળતા તેને સાંપડ્યા કરશે. આમ, સંતપુરુષના સમાગમની અસર કોઈ ને કોઈ રીતે લાભદાયી થવાની જ. તે અસરનો લાભ કેવી રીતે અને ક્યારે લેવો તે આપણા પોતાના હાથની વાત છે.

* વાંચો 'સત્સંગનો સ્પર્શ.' આ પુસ્તકમાં પૃષ્ઠ ૪૨ ઉપરનો લેખ

બીજો પ્રશ્ન એવો સંભવે છે કે આ ચાલુ જીવનમાં કર્મપ્રારબ્ધને કારણે એવો જીવાત્મા તો ઘસડાયા કરતો હોય છે, એટલે નવા ને નવા સંસ્કારો તેનામાં દઢ થયા કરવાના અને એવા સંસારી સંસ્કારોનું જોર વધ્યા જ કરે. તો પછી સંતસમાગમ એને કેવી રીતે ફળી શકે ? આ પ્રશ્ન પરત્વે વધારે ઊંડા ઊતરતાં માલૂમ પડે છે કે એવો જીવાત્મા પણ કોઈ સાચા સંતના સમાગમમાં આવ્યો હોય તો તે પણ તેના યોગાનુયોગ કર્મનું જ પરિણામ છે. એટલે એણે કોઈ ગૂઢ રીતે પણ એ સમાગમની થોડીઘણી લાયકાત તો મેળવી જ છે. આમ, પૂર્વના અનુકૂળ સંસ્કારોને પરિણામે એને સંતના સમાગમનું ફળ મળ્યું તો એ સમાગમ એને વિશેષ ફળદાયી જરૂર થાય. એવો માણસ ભલેને દેખીતી રીતે જૂની ઘરેડમાં જ ચાલ્યા કરતો દેખાય તોપણ તેના મનના ઊંડા થરોમાં આછી આછી પણ, થોડીઘણી પણ, હિલચાલ આવા સંપર્કને લીધે થયા જ કરશે. વળી, ગમે તેવો નીચલા થરનો જીવ હોય તોપણ તે તેના જીવનમાં કંઈ પણ પુરુષાર્થ કરતો જ નથી કે વિકાસ કરતો જ નથી એમ માનવું એ પણ અયોગ્ય છે. તે ઉપરાંત, જો તે કેવળ કર્મપ્રારબ્ધના સંયોગે કરીને સંસ્કારોને વશ પૂરેપૂરી રીતે રહીને જીવન વિતાવતો હોય તોપણ એ જ રીતે આ નવા ઊર્ધ્વગામી સંસ્કારોને વશ રહીને પણ તે ઓછેવત્તે અંશે વર્તશે જ, અને જો અનુષ્ઠાનને કારણે સંતથી એનામાં વિશેષ રહેવાનું બને તો એવા સંસ્કાર વધારે ને વધારે પડવાના જ. જેમ કોઈ જાતના સંસ્કારો તેનામાં પડ્યા વિના રહેતા નથી તેમ જ આ જાતના પડશે, અને તે

પેલા સંસ્કારોની જેમ જ નકામા જવાના નથી. આમ, પરસ્પર વિરોધી બે જાતના સંસ્કારો એના ઉપર પડે છે, પણ સંસારી માનવીના ચિત્તમાં પડેલા કે પડતા બીજી જાતના સંસ્કારો ભલેને ગમે તેટલા બળવાન હોય તોપણ એ સંસ્કારોના બળ કરતાં સંતપુરુષથી પડેલા સંસ્કારો વધારે બળવાન હોય જ છે. આ કંઈ કલ્પના સૃષ્ટિમાંથી ઉપજાવેલી મનોહારી અવાસ્તવિક કથા નથી, એ તો સત્ય ઘટના છે, અને એ ઘટનાને બુદ્ધિના પ્રમાણનો પણ ટેકો મળી શકે છે. સંસારી સંસ્કારો રાગદ્વેષયુક્ત કામક્રોધાદિથી ભરેલા હોય છે. એટલે તેમાં આસક્તિ હોય છે, પણ ગમે તેવી આસક્તિથી ભરેલો સંસારી માનવી ગમે તેવા આસક્તિના પ્રયોજને પેલા સંત તરફ આકર્ષાય તોપણ સંત જાતે આસક્તિ રહિત હોવાથી સંતથી એનામાં પડતા સંસ્કારો આસક્તિ વગરના જ હોય છે. સંતનું પોતાનું જીવન એટલું તો મહાન, પ્રખર, તેજસ્વિતા અને ઓજસથી ભરેલું, ભગવાનની શક્તિથી ભરેલું હોય છે કે સંસારી માનવીનું તેના પ્રતિ આકર્ષણ થતાં પેલો સંત તેની સંસાર તરફની આસક્તિનું જોર પણ ખેંચી લેશે, અને સમય આવતાં પોતાના સંસ્કારોનો ઉદય તેનામાં કરાવશે.

આમ, અનુષ્ઠાનની ગાથા એ કેવળ અનુભવનો વિષય છે.

સ્વજન જીવન

(ગઝલ)

હૃદયની એકતામાં જે જીવનનું સુખ સાચું તે,
હૃદયમાંને હૃદય મળતાં જીવન જુદું ન લાગે છે.

સ્વજન વહાલું હૃદયમાં તે થતાં જીવતું પરોવાયે,
સ્વજનનામાં ઊંડી રીતે જિગર કેવું વણેલું છે !

હૃદયને વહાલું જે કોઈ હૃદય રે' ઝંખતું એને,
ઊંડી તે ઝંખના પ્રેરે સ્વજનમાં ચિત્તને, મનને.

સ્વજનની સર્વ દુનિયાને ખડી કેવી કરી દે તે !
સ્વજન મેળાપ આનંદ હૃદયમાં શો હૃદય વ્યાપે ?

સ્વજનના દુઃખમાં દુઃખ સ્વજનના પ્રેમમાં પ્રેમ,
હૃદય કેવો પડાવે છે પૂરેપૂરો તહીં ભાગ !

છતાં ન્યારું રહે પોતે અને જો ભોગવે તોયે,
નથી એમાં લપેટાતું અરે ! એમાંય મન ક્યાંયે !

અનોખી એની દુનિયા છે, અનોખી એની મસ્તી છે,
અનોખામાં રહેવાનું છતાં જુદો ન તે રે' છે.

રહે છે તે સ્વજન સાથે, સ્વજન એને નિહાળે જે,
હૃદયથી પ્રેમભાવે શો, અનુભવતું રહેશે તે.

સ્વજન પૂરું ન જે ઝંખે હૃદયના નિજ સ્વજનને તે,
છતાં શાને હૃદય વહાલાં સ્વજન એવાં મને લાગે ?

સ્વજનના પ્રેમભાવેથી સદા ન્હાયાં પૂરું કરવું,
 હૃદય તે એકલું વાંછે અમીરસપાન તે પ્યારું.
 અરે ! વહાલાં, તમે શાને જગતરસમાં પરોવાઓ ?
 હૃદયના પ્રેમઅમૃતનો મધુરો સ્વાદ કાં ભૂલો ?
 જગત-રસ-સ્વાદમાં એવું બળ્યું તે શું હશે, વહાલાં !
 તમારું ચિત્ત, મન, પ્રાણ દડ્યાં કેવું કરે રે ત્યાં !
 પ્રભુ તો આપણું સાચું જગતમાં એક વહાલું છે,
 પ્રભુ વિના બીજું કોઈ નથી સાચું સગું ક્યાંયે.
 ‘પ્રભુને ભૂલીને ક્યાંયે ન કોઈનાય સગપણને,
 હૃદયથી રાખવાનું છે’, હૃદયમાં ખ્યાલ ધરજો તે.
 પ્રભુને ભૂલીને જ્યાં જે જગત વહેવારમાં પડશે,
 પૂરા ખત્તા તહીં ખાશે પછી પસ્તાવું મન પડશે.
 પ્રભુને જીવતો રાખી હૃદય, મન, પ્રાણ, મતિ, ચિત્તે,
 જગતમાં તે પ્રભુ સમજી કરો વહેવાર તે ભાવે.
 તમારાથી હૃદય ધક્કા મને લાગે હૃદય કેવા !
 સ્વજનની તે પ્રસાદી છે કૃપા ભાવે મળેલી ત્યાં.
 ઉપાધિ એકલી વળગી ન કોઈને જગે ક્યાંયે,
 ઉપાધિમાં પરોવે મન ઉપાધિ લાગતી તેને.
 ઉપાધિમાં પ્રભુનાં જે કરે દર્શન હૃદયભાવે,
 ઉપાધિ ના ઉપાધિ છે કૃપા એને પ્રભુની તે.

શરીરે વ્યાધિ છો હોય છતાં આવી પડેલું જે,
પ્રભુના ભાવથી કરશે પ્રભુ એને નવાજે છે.

કશું 'સારું' અને 'નરસું' ન એવી વૃત્તિથી પેખો,
પ્રભુ સારા અને નરસા વિશેયે તે રહ્યો કેવો !

હૃદયથી જે પ્રભુ પેખે વિશે સારા અને નરસા,
વરેલો તે પ્રભુને છે જીવનથી જાણશો જ્યાં ત્યાં.

જગતના સૌ પ્રસંગોમાં જગતનું સારું નરસું જે,
જુએ, તે સર્વ તે રીતે પ્રભુ પામી નહિ શકશે.

વખા શાને પડાવો છો જિગરને જીવવામાં તે ?
જીવનના ભાવ વિહોણું જિવાવું શૂળ પ્રેરે છે.

ત્રિચિનાપલ્લી

તા. ૧૦-૧૧-૧૯૪૫

ગુરુનું કાર્યક્ષેત્ર અને શિષ્યનું કર્તવ્ય

હિંદુ વિશ્વવિદ્યાલય, બનારસ,

તા. ૨૧-૩-૧૯૪૪

સાધકના જીવનનું બધું વિચારવાનું કોઈ ગુરુ માથે લઈ લે તો સાધકનું જીવન કદી પણ ફળી શકે જ નહિ. જીવનના ધ્યેયને પોષક એવા નિર્ણયો જાતે-પોતે જ કરવાની કળા સાધકે પોતાનામાં ઉગાડવી અને વિકસાવવી જ પડશે, તે વિના તેનો આરો નથી. જાતે પાણીમાં પડ્યા વિના તરતાં કદી આવડી શકવાનું નથી. હજુ પાણીમાં તો આપોઆપ તરી શકાય એવાં સાધનો સાથે શરીરને જકડાવી દેવાથી પાણીમાં પડ્યા રહી શકાય, પણ આમાં તો તેવું ચાલશે જ નહિ.

ગુરુ, જીવનની દૃષ્ટિ આપે એટલું બસ નથી, એ એને દોરે, પ્રેરે એટલું પણ બસ નથી, જીવનમાં ચેતના પ્રગટાવવાના માર્ગ પણ બતાવે એટલું પણ બસ નથી. ગુરુએ તો એથીયે વધારે કરવાનું રહે છે.

જેમ દક્ષિણમાં બનતી વાંસની પટીની પેટીઓમાં મોટીની અંદર નાની, અને તેની અંદર તેથી નાની, એમ નાની નાની થતી જુદી જુદી ચઢ ઊતર પેટીઓ રહ્યાં જ કરે છે, તેમ સાધકના જીવનના અનેક અંગનાં આગ્રહો-મત, સમજણ, ગણતરી, ટેવો, પસંદગી અને અણગમા, પૂર્વગ્રહો અને પક્ષપાત વગેરે પણ ગુરુએ તોડતા રહ્યા કરવાનું છે. તે પણ કોરી સમજણ અથવા ખાલી સમજણથી નહિ બની શકે. પ્રત્યક્ષપણે અનુભવથી તેમ કરાવવું પડે છે. જેટલો સાધક ગ્રહણાત્મક ચેતનાશક્તિવાળો, હૃદયથી જાગૃતિવાળો, તેટલું

એનું જીવન ઊંચે આવવાપણામાં તેથી પ્રેરણાત્મક બનતું રહે છે, પણ તેટલાથીયે ગુરુનું કામ અટકતું નથી. તેનું કામ, સાધકના જીવનની સળંગ સમજ, વેધક, કેંદ્રિત સાધના સાથે જોકે સંકળાયેલું અને અવલંબેલું રહ્યા કરતું હોય છે તેમ છતાં એનાથી અતિરિક્તપણે પણ સાથે સાથે તે કામ કરતું જ હોય છે. પણ તેવા તેવા ગુરુના કામ સાથેના તેવા સંબંધનું કશું નિશ્ચયાત્મકપણું આંકી શકાતું નથી. સાધક જેટલો જાગૃત, વિવેકી, ઝંખનાવાળો હશે તેના ઉપર જ ઘણો તો આધાર રહ્યા કરે છે. જાગૃતિ, વિવેક એ એના એવા જીવનની પાંખો છે, હૃદયસ્થ ભાવ એ એનું પ્રાણ-હૃદય છે, બધાંમાં ભળવા છતાં પાછું તટસ્થ રહ્યા કરાય તેવું એણે શીખવું જ પડશે. જે સ્થિતિ ભગવાન વિશેની સમજણમાં છે તે તે સમજણ જીવનના પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં પ્રત્યક્ષપણે તેવા તેવા ભાવે કામ કરતી રહે એવો જીવંત અભ્યાસ સાધકે કેળવવો જ રહ્યો. તે કંઈ તેવું એમ ને એમ બનવાનું નથી, તેવું બની શકે એમ નથી. તેથી, સાધકે જીવનનો વિચાર એકાંગીપણે કરવાનો ભલે હોય તેમ છતાં એનું સમગ્રપણું જો એનાથી ના કળાતું હોય, તો એનામાં જીવનદષ્ટિ હજી ઊઘડી નથી.

જીવનમાં જે માનવી એકાંગી કેંદ્રિતપણે ફળતો જાય તે સમગ્રપણામાં પણ પરિણત થતો જ જવો જોઈએ, તો તે યથાર્થ ગણાય.

સ્વજન ભાવ

(ગઝલ)

સ્વજનનો પ્રેમ હૈયાનો રહે હૈયા વિશે ન્યારો,
સ્વજનને ખોળિયું ના છે પરંતુ ભાવમૂર્તિ શો !

સ્વજનને દિલ મળવામાં શરીર તો સ્થૂળરૂપે છે,
પરંતુ તાર હૈયાના મિલવવા ભાવરૂપે તે.

‘સ્વજન’ તો દિલનો ભાવ બઢવવાને દઢવવાને,
જીવનમાંના જીવન કાજે પ્રસાદીરૂપ મળિયું છે.

સ્વજનના ભાવને હૈયું ભર્યા ભાવે સદા ઝંખે,
સ્વજનને એ રીતે હૈયે પરોવાયેલ તે રાખે.

સ્વજનનું ખોળિયું દૂર, હૃદયની ભાવનાએ જે,
જરાયે તે નથી દૂર, હૃદયમાં એ વસેલું છે.

ભલે ભાગે ભલે ભાગે સ્વજન છો પાસ ના રે’તું,
અમારા દિલના ભાવે સ્વજન પ્રગટાવતાં રે’શું.

સ્વજન તે ના ‘સ્વજન’ અમને, પરંતુ ભાવ પ્રત્યક્ષ,
સચેતન રાખવા કાજે, મળ્યાં શું ચાખવા કાજે !

સ્વજનના દિલની સાથે મહોબત, ઓર આનંદ,
કરંતાં શું જીવન જન્મે રસીલાં જાણતાં કોક.

તમારામાં અમારે તો જીવનના ભાવથી નાહવા,
મળેલો પ્રેમ સથવારો, જીવનના એ ખરા લહાવા.
સ્વજનને દિલથી ઊંડી અમારી આરજૂઓ કે,
અમોને ઝંખતાં રે'જો પૂરાં ચેતાવવા હૃદયે.

સાયલા

તા. ૨૫-૯-૧૯૪૫

શ્રદ્ધા

કરાંચી,

તા. ૦૦-૪-૧૯૪૦

શ્રદ્ધા એટલે આસ્થા. જેના મંડાણ વિના આગળ કશું સંભવે જ નહિ. આપણી જીવન ઈમારતના ચણતરનો એ મૂળ પાયો છે. વેપારીના વેપારની એ મૂડી છે. ખેડૂતનાં એ હળબળદ છે. કારીગરની એ કળા છે. લુહારની એ ધમણ છે. ચિત્તની એ પ્રસન્નતા છે. પ્રાણનું એ ચૈતન્ય છે. મનની એ સ્થિરતા છે. હૃદયનો એ સ્થાયી ભાવ છે. આત્માનું એ ઓજસ છે.

પુરુષાર્થનું એ ચેતનમૂળ છે. સ્ફૂર્તિ એનો તનમનાટ છે. આનંદ એની છાયા છે. (અહીં આનંદ સ્થૂળ, સહજ અર્થમાં છે, આત્માનો આનંદ નહિ.) પ્રેમનું એ મૂળ સ્થાન છે. રસ એનું પરિણામ છે, સતત ચિંતવન એનું અંગ છે. યજ્ઞનો એ અધિષ્ઠાતા દેવ છે અને એમાંથી નીકળતી પ્રચંડ જવાળા એ એનું પ્રગટ સ્વરૂપ છે. હૃદયની ઊંડી ઊંડી જિજ્ઞાસા અને તમન્નાનાં એ દિવ્ય ચક્ષુ છે. હૈયાને વલોવી નાખે એવી મુશ્કેલીઓ અને ગૂંચોની પેલી પાર દર્શન કરાવનારી એ પરમ શક્તિ છે. પતિતપાવની ગંગામૈયાનો પુનિત ભાવપ્રવાહ આપણામાં સતત વહેતો રાખનાર-કરનાર-એ પાવની શક્તિ છે. ચેતનશક્તિની એ માતા છે. પુરુષાર્થની મૂળ ઊર્મિ અને તેને ગતિ આપનાર એ શ્રદ્ધામાતા પોતે જ છે. ભાંગતા જતાની એ હિંમત અને સાથી છે. જીવનપથનું એ ભાથું છે. શ્રદ્ધા એ જીવનનો ધ્રુવ તારો છે, જેના વડે આપણા જીવનનું ધ્યેય

સતત એ જ તરફ રહ્યા કરે છે. એ આપણને કદી ચલિત થવા દેતી નથી. પ્રેરણા એની સહજ પાંખો છે. એનું ઉડ્યન ખાલી ગગન વિહારી હોતું નથી, પરંતુ અંતર વિહારી હોય છે અને ઊંડું ઊંડું અને વિસ્તરતું જતું હોય છે. જીવનપથમાં એ ઉત્સાહ, ચેતન, રસ, જોશ, વેગ, સાથ અને ખંત અર્પે છે. સાધનામાં એ જકડી રખાવનાર છે. જેમ લોઢાને લોહચુંબક ખેંચ્યા કરી, પોતાની પાસે જ આકર્ષ્યા કરે છે, તેમ સાધનામાં મંદતા આવતાં, એ પ્રિય સ્વજનના સ્મરણની પેઠે આપણને મીઠી ટકોર કરી ચેતનમય પુનર્જીવન બક્ષે છે. સાધનામાં સતત રત રાખે છે. એટલું જ નહિ પરંતુ એમાં આપણને પ્રવેશ કરાવડાવી, એમાં નવી નવી દૃષ્ટિ, શક્તિ અને સમજ અપાવે છે. જીવનમાં ચિરસ્થાયી અનુભવોની ચિનગારીઓ પ્રગટાવતી જાય છે, આપણા જીવનપથમાં નાનકડી અનેરી પગલીઓ એ પાડતી જાય છે, અને એ રીતે આપણને નવી નવી રીતે આશાપ્રેરિત કરતી રાખે છે. જીવનને એ ઉત્સવ તરીકે ઉજવાવે છે. જીવન એ માત્ર વૈભવવિલાસની ભોગ્ય વસ્તુ નથી. કિંતુ એ તો એક પવિત્ર સમર્પણ યજ્ઞ છે. એનું સ્પષ્ટ ભાન કરાવનારી એ પ્રચંડ સૂર્ય સમી ચેતન દીપિકા છે.

શ્રદ્ધા તો માતા છે. એ તો પોતાનું અમૃતમય દૂધ પિવડાવી પિવડાવી આપણને જીવનમાં જીવનથી સદાય પુષ્ટ કરે છે. પ્રભુની પડખે બેસાડનારી અથવા વધારે સાચી રીતે કહીએ તો પ્રભુના ખોળામાં જ બેસાડનારી એ જીવનસખી છે. એના (શ્રદ્ધાના) પ્રેમભાવે તો આપણી કલ્યાણમય ભાવના અને

આનંદ સ્વરૂપની જ્યોત પ્રગટ્યા કરે છે, આપણી બહેનની પેઠે એ આપણને શુદ્ધ ભાવે હૃદયથી ઊંડી ઊંડી સદા ચાહનારી છે અને પ્રેમ કરનારી છે, વહાલસોયી છે, અમીભરી છે. આપણા જીવનનું એ અમૃત છે. એના સગપણનો ભાવ કોઈ અનેરો અને અમૂલ્ય છે. એનાથી રંગાતાં-એનાથી ઓતપ્રોત થવાતાં, જીવનમાં જે સુવાસ-પમરાટ-પ્રગટે છે, એનાથી આપણું જીવન તો ધન્ય થાય છે જ, એટલું જ નહિ પણ, જાણેઅજાણે આપોઆપ સ્વભાવતઃ એની સુવાસથી બીજાંને પણ એ ઉલ્લાસ અર્પે છે.

શ્રદ્ધા આપણને-આપણા સત્ત્વને-સંપૂર્ણપણે જાગૃત કરી, એને પરિપૂર્ણ સ્થિતિમાં પ્રાપ્ત કરાવી, દિવ્ય જ્ઞાનજ્યોતનાં દર્શન કરાવે છે. શ્રદ્ધા આપણી જીવનસાધના-પુરુષાર્થના સ્વાધ્યાયમાં નડતી મુશ્કેલીઓમાં જીવનને ટકાવી રાખે છે. એટલું જ નહિ પણ તે તે સમયે આપણી સામે ધ્રુવ તારાની જેમ સામે ને સામે જ રહ્યા કરે છે. આપણા લક્ષ્યથી કદી આપણને તે ચલિત થવા દેતી નથી, એની ધારણામાં તે હરહંમેશ આપણને સ્થિર રાખે છે. તે હંમેશાં પરગજુ છે. આપણા જ ભલામાં (શ્રેયમાં) પોતાનું ચિંતવન એ રખાવ્યા કરે છે. તેમ છતાં એ આપણી નોકરડી નથી. આપણે એની પ્રેમભરી બરદાસ (ભક્તિ) કરવાની પણ હોય છે, એનું અંતરના ઊંડાણથી સેવન કરવાનું હોય છે, તો જ એ આપણને આત્મલક્ષી રખાવ્યા કરે છે.

અંતમાં જીવનનૌકાનું એ સુકાન છે. જ્ઞાનદીપકની એ પરમ

જયોત છે. ભાવ સરિતાનું એ મૂળ છે. જીવનના ઊર્ધ્વારોહણના ઉન્નતગિરિની એ મૂળ તળેટી હોવા છતાં પ્રત્યેક ઊર્ધ્વારોહણની શ્રેણીમાં તેનાં પગલાં અંકિત થયેલાં રહે છે જ અને આમ જેવી અને જેટલા પ્રકારની શ્રદ્ધા, તેવું ને તેવી જાતનું જીવન માનવીનું બને છે, અને અંતે શ્રદ્ધા એ જ જીવન છે.

પ્રિય વહાલાં સ્વજનોને

(ગઝલ)

હૃદય યાહ્યાં અને યાહ્યાં સદા કરવામહીં ઊંડું,
મળે ના સુખ જો પૂરું, અહા ! તે સુખ તો કેવું !
સદા યાહ્યાં કરો તોય વધુ ત્યાં યાહવા દિલ
થયા કરતું સતત લાગે, હૃદય શો પ્રેમનો મર્મ !
હૃદયને યાહવામાં શું હૃદયમાં દુઃખ લાગે છે !
છતાં તે દુઃખથી એને હૃદયમાં ભાવ જાગે છે.
અને એ ભાવથી હૈયું ટકી, હૈયા વિશે રે' છે,
સદા જોડાયેલું રે'વા હૃદય પ્રેર્યા કરે છે તે.
ઊભી છે ભેદની ભીંતો, ન તૂટે કે ન તોડાવે,
અભેદાનંદની મસ્તીતણું શું ભાન ચુકાવે ?
હૃદય આનંદ તૈયાર હૃદય કાજે ઊભો શો તે !
ઝુકાવો કાં ન, દિલબરને તપાવ્યાં ત્યાં કરો શાને ?
તમારામાં સમાવું છે, તમારામાં પુરાવું છે,
તમારામાં થઈ મારું તમારામાંહી મરવું છે.
જીવે છે વિશ્વ આનંદે, હૃદય આનંદ તો કેમ
હૃદય ના ઝંખતું પૂરું ? ઊભાં ખાલી રહ્યાં કેમ ?
અરે ! સંભાળતાં રો'છો તમે હૃદને બધી રીતે,
રહો છો ત્યાં જ અટવાઈ રમંતાં હૃદ વિશે જે તે.

મળે આનંદ બે હૃદનો કદીયે હૃદ વિશે ના તે,
 ન આવે કલ્પના ખ્યાલે પૂરો આનંદ એવો તે.
 છતાં હૃદમાં રહી, બેહૃદતણા આનંદ આદર્શો,
 ઝુકાવ્યા જે હૃદય રાખે, જશે તે કોક દી પારે.
 હૃદય હૃદના રિવાજોને જવા બેહૃદતણા ભાવે,
 વટાવે પ્રેમના જ્ઞાને, પ્રવેશે બે હૃદે તે તે.
 કૃપા કરજો, દયા કરજો, થતાં સૌ કર્મની અંતર,
 પ્રભુભાવે ભીંજાયેલું નિરંતર રાખજો અંતર.
 પનારે હું પડેલો છું બૂડવજો કે તરવજો, ને
 તમોને જે ગમે સારું, ભલે એનું કરો તે તે.

સાયલા

તા. ૩૧-૮-૧૯૪૫

આત્મવિશ્વાસ

કરાંચી,

તા. ૦૦-૪-૧૯૪૦

સાધક સારુ આત્મવિશ્વાસ અતિ અગત્યનો છે. જેનામાં આત્મવિશ્વાસ પ્રગટેલો છે, તેને ક્યાંયે કદીયે પાછા પડવાનું રહેતું નથી. એવો વિશ્વાસ એ મિથ્યાભિમાનની લાગણી નથી, પણ એ તો આગળ ને આગળ ધપાવનારી, ધ્યેય પ્રતિ પહોંચાડનારી આવશ્યક ભાવના છે. જેનામાં આ વિશ્વાસની ભાવના જવલંતપણે પ્રગટેલી છે, તે પોતાના નિશ્ચયમાંથી મરણાંતેયે ડગવાનો નથી. નિરાશા એના વેગને ધીમો પાડી શકતી નથી. એનો જુસ્સો તો એના અંતરમાંથી પ્રગટેલો હોય છે. આત્મવિશ્વાસની ભાવના એ તો એના પ્રાણનાં સુવાસ-પમરાટ છે. એની પાંખ એ એનામાં પ્રગટતું થનગનતું ચેતન છે. એનું હૃદય શ્રદ્ધા છે. એનું મૂળ નમ્રતા છે અને એનો પરમ પુનિત ગંગાજનો પ્રવાહ એ એનો સતત થતો રહેતો પુરુષાર્થ છે. વિશ્વાસ એના જીવનનું પાથેય છે. બાળકની એ ચાલણગાડી છે, યુવાનનું એ ધસમસતું જોશ છે, આંધળાની એ લાકડી છે અને ઘડપણનો એ એકલવાયો આધારસ્તંભ છે.

વિશ્વાસ એ જીવનપંથનો સાચો સાથી છે. પ્રેરણાનું મૂળ છે. ઉત્સાહ તથા ઉલ્લાસનું એ પિયેર છે. ભવાટવીની ભુલભુલામણીમાં એ સૂક્ષ્મ પગથી છે. અટવાયેલાંનું એ આશ્વાસન છે. આંખોનું એ નૂર છે. હિંમત અને સાહસની વૃત્તિ એ એના હાથપગ છે. જેમ જેમ આપણે સાધનામાં

રત થતા જઈએ છીએ તેમ તેમ એ વિશ્વાસ જ્યોતિથી નવા
 નવા અનુભવો થતા જાય છે, એની મજા વધતી જાય છે અને
 એના પ્રકાશ વડે કરીને આપણને નવા પ્રાણ મળ્યા કરે છે.
 આત્મવિશ્વાસ આપણને સતત આપણા કામમાં જોડી રાખે છે.
 આપણી સાધનાના પુરુષાર્થને કઠી પણ મંદ પડી જવા દેતો
 નથી. એ તો બસ, આગળ વધવાનું જ જાણે છે. એને મન
 કઠી પણ પીછેહઠ છે જ નહિ. વિશ્વાસની ભાવના, આપણે
 શું કરવાનું છે, ક્યાં જવાનું છે એ બાજુ સતત આપણી દૃષ્ટિ
 રખાવ્યા કરે છે. એને મન કશી આંટીઘૂંટી નથી. એને મન
 ક્યાંયે ગૂંચ કે મુશ્કેલી છે જ નહિ. સ્વપ્નમાં પણ એ
 ઉડ્યનગામી જ રહેતો-બનેલો હોય છે. એ જેમ જેમ આગળ
 જતો જશે તેમ તેમ તે વધારે વિશ્વાસ સંપાદન કરતો જશે. એ
 વિશ્વાસની દૃઢતર થતી જતી ભાવના જે ધ્યેય એણે નક્કી કર્યું
 હશે, તે ધ્યેયને પહોંચવા માટે નવાં નવાં પગથિયાં કે સાધન
 એને બતાવ્યા કરશે. અનુભવ એ એની સીડી છે. એમાંથી એ
 બળ મેળવે છે અને પોતે એના વડે જ પુષ્ટ થતો જાય છે.
 વિશ્વાસની ભાવનાને કશું કોઈ કામ મુશ્કેલ નથી તેમ જ કશું
 કોઈ કામ અસાધ્ય નથી. એના નિશ્ચયને કોઈ બ્રહ્મા પણ
 ચળાવી શકે તેમ નથી, એવી ભાવનાને લીધે આપણાં
 આવરણોથી ક્યાં ક્યાં અને કેવાં કેવાં વિઘ્નો-અડચણો-નડતરો
 રહેલાં છે અથવા આવવાનાં છે એનું એને સ્પષ્ટ ભાન રહે છે
 અને તે પોતાની ગરમીના બળથી એમને દૂર કરી નાખે છે.
 રસ્તામાં આવતાં બધાં કાંટા-ઝાંખરાંને એ બાળી મૂકે છે, અને
 કેડી કે પગથીનાં સ્વચ્છ, સુંદર, શિવ, મંગલ, સુલભ દર્શન

કરાવે છે, અને એ રસ્તે દોર્યા કરે છે. ભૂલવાપણું કે મુશ્કેલી આવતાં એ ભેરુ આપણી પડખે જાણે ઊભો જ છે, એ નિત્યનો જીવનસાથી છે. એટલું જ નહિ પણ સંકટ સમયના સાથીની ગરજ પ્રત્યક્ષપણે આપણા જીવનમાં સારે છે. એવી એની ભાવના બીજાની શિથિલતાને પણ ઉરાડી દેશે, બીજાને નવાંકુરિત બનાવશે, નવપલ્લવિત કરશે. એવી આત્મવિશ્વાસની ભાવના જેને મળી, એના ઉપર ભગવાનની પરમ કૃપા ઊતરી જ સમજવી.

પૂરું ઝુકાવજો વહાલાં !

ઘણાં વહાલાં પૂજ્ય બા,

(ગઝલ)

હૃદય જેને શમવવું છે પ્રભુનામાં પૂરી રીતે,
જગત સંસારમાં ભાવ પ્રભુનો પેખવો પડશે.

પ્રભુ વિના બીજું કાંઈ ન જોશો કે ન વિચારો,
પ્રભુનો ખ્યાલ જ્યાં ત્યાંએ બધામાં યુક્ત, તે ધારો.

કરો વહેવાર માનીને હૃદયમાં ધારણા પ્રભુની,
પ્રભુનો સાથ કરતાં હો, રમો એવી રીતે રસથી.

પિતા પ્રભુ ને પ્રભુ માતા, પ્રભુ બાળક, સગાંયે તે,
જણસ, વેપાર પણ તે છે, બધે ખેલો જ એ રીતે.

નિમિત્તે જે મળેલું હો તહીં જે ધર્મ તે પ્રત્યે,
દઢાવી ભાવ પ્રત્યક્ષ પ્રભુનો, આચરો તે તે.

કશું સંસારની રીતે નથી વિચારવાનું ને,
પ્રભુને ત્યાં કરી ઊભો કરો એને ગમે જે, તે.

પ્રભુ વિના કશું ભાન કશા વિશે ન કેં રાખો,
પ્રભુની સાથ વહેવાર કરતાં ભાવમાં રાચો.

સગાં વહાલાં મળેલાં છે વળી સંસાર સારોયે,
પ્રભુ પ્રગટાવવા હૈયે વિના તે અર્થ ના કો છે.

સગાં વહાલાં, પ્રભુ કેરાં-પ્રભુ કાજે- પ્રણયરસને,
હૃદય પ્રગટાવનારાં શાં મળ્યાં નિમિત્ત રૂડાં તે.

બધે વહાલો પ્રભુ રાયે, બધે એ તો વિલાસે છે,
 થતાં અંતરમુખી દષ્ટિ તહીં સંસાર જુદો છે.
 જુદી જુદી અનેરી જે રહેલી કામના મનમાં,
 પ્રભુની સાથ રમવામાં રમકડાં રૂપ ધારો ત્યાં.
 રહી છે માનવી જીવની બધીયે વૃત્તિઓ જે જે,
 પ્રભુનો ભાવ શૃંગાર, કરો ઉપયોગ સજવા તે.
 હૃદય આરોગવા પ્રભુને રૂડાં શાં પ્રેમ ભોજનિયાં,
 રીઝવવા વહાલમાને તે કરો ઉત્તમ રીતે સારાં.
 રીઝે વહાલો બધી રીતે જીવનમાં વર્તજો તેવું,
 પ્રભુને દુઃખ કો રીતે કશું ના લાગવા દેવું.
 ન ઈચ્છા આપણી કોઈ કશા વિશે ન સંઘરવી,
 પ્રભુ જેવી રીતે રાખે રહેવું તે રીતે રીઝી.
 સદા સંતોષ આંનદે રહેવું નિર્મળે ચિત્તે,
 પ્રભુના પ્રેમની મસ્તી અનુભવતાં રહેવું તે.
 કદી ગ્લાનિ કશા વિશે ઊપજતાં જાગવું હૈયે,
 ‘અરે ! કાં જીવભાવે તું રમે’ એ ખ્યાલ ચેતવજે.
 કદી કોનાં વચનથી કેં દુભાતાં ચિત્ત, ત્યાં ચેતી,
 પ્રભુના ભાનમાં હૈયું પ્રગટવાનું કરો ચાહી.
 કશી વૃત્તિ નઠારી જે, ‘પ્રભુભાવે રમે એને
 ન ભજવે ભાગ જીવનમાં’ સમજજો તે રૂડી રીતે.

ચઢે જો ક્રોધ મનમાં તો પ્રભુ પર પ્રેમભાવેથી,
 ઠલવતાં તે પૂરો રે'જો પ્રભુને તેમ સંબોધી.
 સકળ વૃત્તિતણો એવો, હૃદયમાં જીવતો કરીને,
 પ્રભુને પૂર્ણ રીતેથી, કરો ઉપયોગ તે જ્ઞાને.
 પૂરી ભક્તિ પ્રભુ પર તે હૃદય પ્રગટ્યા વિના ઊંડી,
 પ્રભુ તે ના પ્રગટવાનો, કરો ચાહ્યાં પ્રભુ તેથી.
 બધે જેમાં અને તેમાં પ્રભુ ભાવેથી જે રે'શે,
 હૃદયમાં ભક્તિ વહાલાની ઝરણ-પેરે ફૂટી વહેશે.
 પ્રભુ તો ભાવથી રીઝે, અનેરા ભાવ જીવનમાં,
 પ્રગટવા વિશ્વ સરજેલું, વસે કેવો છૂપો તે ત્યાં !
 થતું તેથી જીવનમાં જે રહે તે તે પ્રભુ કેરું,
 મળેલું જાણીને હર્ષે સ્વીકારી તેમ ચિંતવવું.
 ન સારું કે નઠારું ના, બધુંયે તે પ્રભુ કેરો,
 રસીલો ભાવ હૈયામાં ધરી, એને જ રીઝવવો.
 ગણે છે માનવી જેને ન ગમતું દુઃખ તેયે તે,
 પ્રભુમાં ચિત્ત પ્રેરવવા કૃપા કરી તે તમોને દે.
 પરંતુ જીવ અજ્ઞાની ન એને એ રીતે પેખે,
 ડૂબી સંસારના ભાવે પ્રભુને ત્યાં ન તે નીરખે.
 સદાયે દુઃખ ને સુખમાં પ્રભુનો ભાવ રાખે છે,
 ન તેને તે અડે મનમાં, પ્રભુમાં મસ્ત તે રે' છે.

‘અમે તો માનવી જીવો અમોથી તે બને કેમ ?’
 વિચારે એમ જે જીવો ચઢી તેવા શકે કેમ ?
 બધાનામાંય તો વહાલો વસેલો છે પૂરો જાણો,
 બધાનામાંય તે શક્તિ વસેલી તે હૃદય પ્રીછો.
 જીવનનો ધર્મ જે જે છે બધો તે તે પ્રભુભાવે,
 રહેવું વર્તતાં, તેમાં ઊણપ રસ રે’ ન તે જોજે.
 રહેલી શક્તિ વહાલાની હૃદયમાં જે વિરાજેલી,
 કરે છે જે છતી કર્મે, છતા એને બને શ્રીજી.
 જવા માતાની પછવાડે મથે છે બાળ અંતરથી,
 ન લેતાં તે રડે કેવું ! ચહો તેવું જ વહાલપથી.
 હૃદયના પ્રીછવા ભાવો પ્રભુએ તો રમત માંડી,
 રમત જે પેખતાં વહાલો રમે, એને રીઝે શ્રીજી.
 રમત રમતાં ભુલવણીથી ભુલાવી, તે છુપાઈને,
 શી સંતાકૂકડી ખેલે ! લીલા નિજ રૂપ જોવાને.
 ન જોવાતાં પ્રભુ વહાલો રમતના જીવને જેને,
 ન હૈયે જંપ કે ચેન, પ્રભુ એને *નિહાળે છે.
 પ્રભુથી વેગળું બનતાં જરી પણ, ત્યાં પ્રભુને જે
 પુકારે આર્ત ને આર્દ્ર ત્યાં સાદ તે દે છે.
 પ્રભુને પ્રેમનો ભાવ ભર્યા તલસાટ હૈયાનો
 -ગમે, તેથી જ પોતાના રમાડે ભક્તને તે શો !

★ નવાજે છે.

ગમે તેવું ભલે બનતાં ભૂલે બહાલો કદી ના જે,
 ન ભૂલે છે પ્રભુ વહાલો, કદી એને જીવન વિશે.
 પ્રભુને જે રહે વહાલું, પ્રભુને એ જ વહાલું છે,
 જુદા સૌ ભાવથી એ તો રમાડ્યાં શો કરે ઊંડે !
 કૃપા રાખી, પ્રભુનામાં પૂરું સૌ ચિત્ત પોરવજો,
 હૃદયના ઝંખતા ભાવે પ્રભુને ખોળતાં રે'જો.
 જતાં ખોવાઈ કંઈ કીમતી પડે શો ધ્રાસકો હૈયે,
 પ્રભુને ખોળતાં જેને પડે તે ધ્રાસકો, પામે.
 તરંતો ભાવ વહાલાને રીઝવવા જે જગત વિશે
 હૃદય રાખ્યા કરે જીવતો, પ્રભુ રીઝવતો એને.
 પ્રભુને તો હૃદય કોડ રીઝવવા ભક્તને કેવા !
 થવાતાં ભક્ત વહાલમના, હૃદય સમજાય મેળે ત્યાં.
 ગમે તેવી સ્થિતિ છોને પડે આવી છતાં તેમાં,
 પ્રભુનું જે સ્મરણ કરશે, રહે એને હૃદય શાતા.
 કશી વાતે કશી એને રહેવા દે ન તે ગૂંચ,
 પ્રભુનું જે બને વહાલું સહજ તે રે'જ ઉન્મુખ.
 પ્રભુ વિનાની કોઈ તે જીવનમાં કલ્પના એને
 કશા વિશે ન ઊઠે છે, પ્રભુને તે મળે મેળે.
 જીવનનો ધર્મ આચરતાં પ્રભુ સત્સંગ કેળવજો,
 પ્રભુ સત્સંગ મન ધરજો, પ્રભુ સત્સંગ દિલ કરજો.

જગતથી તે ન અળગો છે, જગતમાં શો રહ્યો ભેળો !
 મુકાયેલાં છીએ ત્યાંથી રીઝવતાં એહને પેખો.
 થતાં વિહ્વળ હૃદય ઊંડો ભર્યો તલસાટ જ્યાં ભાવ,
 પ્રભુમાં એકધારો, ત્યાં બને છે આપ પ્રત્યક્ષ.
 પછી અધીરાઈ શાને છે ? બની એનાં જઈ પૂરાં,
 પ્રભુ પ્રત્યક્ષ કરવામાં પરોવી ચિત્ત દો વહાલાં !
 સ્વજન વહાલાં, પ્રભુ મારાં, પ્રભુ પ્રગટાવવા કેરાં
 નિમિત્તે તે મળ્યાં મુજને, થજો અંતર્મુખી પૂરાં.
 ‘પ્રભુ પૂંઠળ ઊભો નિત્યે’ હૃદય વિશ્વાસ ધારી તે,
 પૂરું ઝુકાવજો વહાલાં ! પ્રભુને પામવા કાજે.

સાયલા

તા. ૩૦-૮-૧૯૪૫

ઉદાર માનસ

કરાંચી,

તા. ૦૦-૪-૧૯૪૦

જેમ પ્રભુને અને માનવીને જોડનાર સૂક્ષ્મ દોરી પ્રભુકૃપા છે, તેમ માનવી માનવીને સાંકળનાર એટલી જ અને એવી સૂક્ષ્મ દોરી ઉદાર માનસ છે. પ્રભુકૃપા અને ઉદાર માનસ એ બંને એક જ સિક્કાનાં બે પાસાં છે. ઈશ્વર, મનુષ્ય અને વિશ્વ એ બધાંમાં વ્યાપી રહેનાર પ્રેમનાં જ આ બંને સ્વરૂપો છે.

પ્રેમ દુન્યવી જીવનમાં ઉદાર માનસના સ્વરૂપમાં અવતરે છે. એક વ્યક્તિને બીજી વ્યક્તિ પ્રત્યે ત્યારે જ પ્રેમ હોઈ શકે કે જ્યારે પહેલી વ્યક્તિ બીજી વ્યક્તિની તમામ વિશિષ્ટતાઓ, વિચિત્રતાઓ, અરે ! એટલું જ નહિ પણ ઘૃણા ઉપજાવે એવી વિકૃતિઓ પણ પ્રેમથી સહન કરી લેવા તૈયાર રહે. એટલે કે બીજી વ્યક્તિ પ્રત્યે તેનું માનસ ઉદારભાવ ધરાવતું હોય, તેવી જ રીતે ઉદાર માનસ પણ પ્રેમ ન હોય તો અશક્ય છે. આમ, પ્રેમ અને ઉદાર માનસ પરસ્પર અવલંબી છે. પ્રેમ શું તે સમજવા માટે, જાણવા માટે તેનો અનુભવ કરવા માટે, તેનાથી હૃદયને તરબોળ કરવા માટે, અને છેવટે પ્રેમસ્વરૂપ થઈ જવા માટે જો કશાની પણ અનિવાર્ય આવશ્યકતા હોય તો તે હાર્દિક માનસિક ઉદારતાની. પ્રેમપાત્રનું સર્વ કંઈ સહી લેવાની તત્પરતાની, જેમ જેમ આ સહનશક્તિ વધતી જાય છે, તેની અનિવાર્યતાની સમજણ પડતી જાય છે, તેને અનુસાર વર્તનની સૂઝ પડતી જાય છે, તેમ તેમ આપણાં જ્ઞાનચક્ષુ

ખુલ્લાં થતાં જાય છે અને નવી નવી સૃષ્ટિઓ, નવાં નવાં ભવ્ય દૃશ્યો આપણી તે નજર આગળ ખડાં થતાં જાય છે અને આપણે એક નવો જ જન્મ ધારણ કર્યો હોય, તાત્વિક અર્થમાં દ્વિજ બન્યા હોઈએ એવો અનુભવ આપણને થાય છે. આમ, માનસિક ઉદારતા કે સહિષ્ણુતાનો અભ્યાસ આપણા સમસ્ત સૂક્ષ્મ શરીરમાં નવજીવનનો સંચાર કરે છે અને આપણામાંના જડતત્વને હઠાવવા માંડે છે. આપણામાં જે જે જાતની સંકુચિત મનોદશા રહેલી હોય, સ્વાર્થવૃત્તિ રહી હોય, ‘મમત્વ’ રહ્યા કરતું હોય, તે બધાંને તે આપણા મનપ્રદેશમાંથી હાંકી કાઢવા માંડે છે અને આપણા જીવનને સાર્થક તથા આનંદમય કરે છે. આપણામાં લાગણીને લીધે આવી જતા આવેગોને ધીરા કરી દેવા માંડે છે અને આ રીતે આપણી સ્થૂળ તેમ જ સૂક્ષ્મ નાડીઓમાં વહેતા લોહીનું યોગ્ય નિયંત્રણ કરે છે. તે ઉપરાંત, જે જે જાતની કલ્યાણકારી આનંદપ્રદ અસરો તે આપણામાં ઉપજાવે છે, તેવી જ જાતની અસર થોડાવત્તા પ્રમાણમાં તે આપણા સંબંધમાં આવતાં સર્વ કોઈમાં પણ ઉપજાવે છે. આવી રીતે આપણી સહિષ્ણુતા દ્વારા આનંદ, શાંતિ, સુખ પ્રસારનાર હિમરશ્મિ (ચંદ્ર) બની શકીએ છીએ અને જેટલે અંશે આપણે સહિષ્ણુ થઈએ છીએ તેટલે અંશે આપણે ભગવાનના યંત્ર બનીને તેના દિવ્ય હેતુના સાધન બનીએ છીએ.

જીવનના કોઈ પણ ક્ષેત્રમાં માનવી માનવી વચ્ચે સહકાર અને સંમિલન વગર કોઈને ચાલી શકતું નથી. હાર્દિક ઉદારતા વગર આ સહકાર અને સંમિલન અશક્ય છે. પતિપત્ની વચ્ચે સ્વભાવના, દૃષ્ટિકોણના, બુદ્ધિના કે એવા ગમે તે જાતના

વિભાજક ભેદો હોય તોપણ જો બેમાંથી એકમાં પણ આવો હાર્દિક ઉદારતાનો ગુણ કેળવાયો હશે તો છેવટે તો તેઓ એકબીજામાં ભળી જ જાય છે અને પૃથ્વી ઉપર સ્વર્ગ ઉતારી શકે છે. દુનિયા આપણી જ રાહે ચાલે, આપણા જ વિચારોને અનુસરે, આપણાં જ મૂલ્યાંકનો સ્વીકારે, આપણી જ રહેણીકરણીને અપનાવે અને આપણી જ લાગણીને માન આપે એવી એવી આશાઓ સેવ્યા કરવાથી આપણે જ દુઃખી થઈએ છીએ અને આપણે મૃગજળની પાછળ દોડતા હતા એવો કડવો અનુભવ છેવટે આપણને થયા વગર રહેતો નથી. દુનિયા તો શું પણ આપણાં સ્વજનો પાસેથી પણ એવી આશા રાખવી વ્યર્થ છે. અને તેથી જ આપણે કેવળ પોતાના ભલા સારુ પણ ઉદાર માનસ રાખવાની જરૂર છે.

કદાચ કોઈને લાગે કે સંસારત્યાગ કરનાર સંન્યાસીઓને એવી સહિષ્ણુતાની કે ઉદાર માનસની જરૂર રહેતી નથી, પણ એ પણ સત્ય નથી. આપણે હિમાલયની ટોચે જઈ ચઢીએ કે ગાઢ અરણ્યમાં કે સમુદ્રના તળિયે જઈ વસીએ તોપણ આપણો આ દેહ પાર્થિવ હોવાથી આ પૃથ્વી અને તેના માણસોના કોઈ ને કોઈ જાતના સમાગમમાં-સ્થૂળ કે સૂક્ષ્મ સમાગમમાં-તો આપણે રહેવાના જ. એ સત્યનો ઈન્કાર કરવાથી કંઈ એ સત્ય અસત્ય થઈ જતું નથી. કેવળ આપણને જ એવો ઈન્કાર નુકસાન કરે છે. આમ, જો સમષ્ટિની અસર વ્યષ્ટિ ઉપર થાય જ છે, તો પછી દરેક વ્યક્તિએ-તે યોગી હો કે ભોગી હો પણ દરેક વ્યક્તિએ-પોતાનું જીવનનાવ એવી રીતે હંકારવું જોઈએ કે જેથી પોતે પણ સુખી આનંદમય બને અને બીજાને પણ

થોડેઘણે અંશે સુખી અને આનંદમય કરે. આ રીત તે બીજી કોઈ નહિ પણ હાર્દિક ઉદારતા અથવા આવી રીતોમાંની એક તો હાર્દિક ઉદારતા છે જ.

હાર્દિક ઉદારતા એટલે જ જીવમાત્ર પ્રત્યે મૈત્રીભાવ. આનાથી જ આપણે વિશ્વબંધુત્વના સર્વોચ્ચ શિખરે પહોંચી શકીશું અને ‘સર્વ’ ને ‘સ્વ’ તરીકે ઓળખતા તથા અનુભવતા થઈ શકીશું. આ સૃષ્ટિમાં માનવીનું સમૂહજીવન એક મહાન સારંગી જેવું છે, તેને ઓછીવત્તી અગણિત લંબાઈના એક અસંખ્ય જાતના ધ્વનિ ઉપજાવનાર તાર છે. જેમ સારંગીમાંના તાર બરાબર મેળવ્યા હોય અને વગાડનારમાં ગજને ફેરવવાની કુશળતા હોય તો સુંદર સંગીત જન્મે છે, તેમ આપણે પણ આપણા સંપર્કમાં આવેલાં સંબંધીઓએ ઉપજાવેલા સંજોગોમાં હાર્દિક ઉદારતારૂપી ગજના કુશળ ઉપયોગથી મધુર, આહ્લાદક, હૃદયંગમ જીવનસંગીત જન્માવી શકીએ છીએ.

આ સૃષ્ટિની રચના જ એવી છે કે દરેક વ્યક્તિમાં કંઈક ને કંઈક વિશિષ્ટતા તો હોય જ અને તેથી બીજી વ્યક્તિથી ભિન્નતા રહે જ, પણ આપણામાં જો ઉદાર ભાવ કે સૌજન્ય હોય તો આપણને સ્પર્શતા સર્વ જીવનપ્રવાહોને આપણે પ્રભુસાગર તરફ વહેતી આપણી જીવનસરણીમાં વાળી શકીએ છીએ અને તેમ કરીને આપણી આધ્યાત્મિક ઉત્ક્રાંતિમાં વેગ આણી શકીએ છીએ.

બીજી ઉચ્ચ ભાવનાઓ ઝીલી શકવાની અને તે આપણામાં ભેળવી દેવાની શક્તિ પણ આપણામાં આ ભાવ કેટલે અંશે છે, તેના ઉપર આધાર રાખે છે. આપણાં સ્વજનોને કે

વિરોધીઓને આપણે જો સમજી શકતા ન હોઈએ તો તેનું કારણ પણ આ ભાવ આપણામાં નથી તે જ છે. જેનામાં આ ભાવનો અંશ ઘણો ઓછો હોય છે, તેનો તેના વાતાવરણ સાથેનો સંબંધ યોગ્ય રહી શકતો નથી અને તે માણસ ભ્રમજાળમાં અને દુઃખમાં અટવાયા કરે છે, પણ જો આ સંયોગી તંતુ મજબૂત હોય તો આ સંસારમાં આપણું સ્થાન ક્યાં છે, આપણને પ્રાપ્ત થતા સંજોગો શા હેતુથી મળ્યા છે, આપણા જીવનનો ઉદ્દેશ શો છે, આપણી આસપાસ બનતા પ્રસંગો અને આપણા સંપર્કમાં આવતી વ્યક્તિઓના સ્વભાવનું રહસ્ય શું છે, તે બધું આપણને સમજાય છે. પ્રત્યેકની સાથે કુશળ કર્મયોગને અનુસરતું વર્તન કરવાની સૂઝ આપણને સાંપડે છે અને આમ પ્રભુના મહાન વિશ્વસંગીતમાં આપણે આપણા જીવનના સૂરનો સુમેળ સાધી શકીએ છીએ. પ્રભુસેવામાં જ માનવસેવા સમાઈ જાય છે, એટલે કે તે આપોઆપ થઈ જ જાય છે, એ સત્ય પણ આપણને આ ભાવના અભ્યાસથી સમજાય છે.

અન્યના સ્વભાવને, વાણીને, જીવનદૃષ્ટિને, માનસને, લાગણીને, વૃત્તિને, જીવનવ્યાપારને, ટૂંકમાં અન્યના સમગ્ર વ્યક્તિત્વને સન્માન આપવું એનું નામ જ હૃદયસૌજન્ય અથવા માનસિક ઉદારતા, પણ એનો અર્થ એમ નથી કે તેમ કરવા જતાં-યોગ્ય રીતે કરવા જતાં-આપણે બીજાઓના દોષો પણ અપનાવી લઈએ છીએ. અનિષ્ટ પ્રત્યે ઉદાર મન એટલે એની ઉપેક્ષા, પણ જો બીજાઓ આપણા પોતાના ક્ષેત્ર ઉપર હુમલો કરે, આપણા જીવનવિકાસની આડે આવી ઊભા રહે તો એમને

નમી પડવું, એમને વશ થઈ જવું, ઘેટાં જેવાં થઈ જઈને એમનાં આક્રમણોથી આપણો તેજોવધ થવા દેવો કે પરાસ્ત થઈ જવું એ કંઈ ઉદાર માનસનું લક્ષણ નથી. તેવે વખતે તો આત્મશ્રદ્ધાપૂર્ણ, શાંત અને સબળ વિરોધ કરવો અને આપણને સફળતા મળે એટલી દૃઢતાથી અને એટલા પ્રમાણમાં વિરોધ કરવો એ જ ઉદાર ભાવનું લક્ષણ છે. સત્ય, સૌંદર્ય અને સૌજન્યના આવિર્ભાવના પ્રકારો અગણિત છે અને તે દરેક પ્રત્યે આપણે, આપણી રીતથી તે તદ્દન ભિન્ન હોય તેમ છતાં સંપૂર્ણ રીતે ઉદાર ભાવ રાખવો જોઈએ, પણ અનિષ્ટ પ્રત્યે તો ઉપેક્ષા અને કેટલીક વાર ઉપર્યુક્ત પ્રાણવાન પ્રત્યાઘાત પણ આવશ્યક છે, પણ તે જ સાથે, હરકોઈ પ્રત્યે, આપણું અનિષ્ટ ઈચ્છનાર કે કરવા યત્ન કરનાર પ્રત્યે પણ તિરસ્કારની વૃત્તિ તો ઉદાર ભાવનો લોપ જ બતાવે છે.

આરોગ્યની માફક આ ગુણ પણ ‘ચેપી’ એટલે પ્રવર્તક છે. એ ઉદાર ભાવ રાખનારનું જ કલ્યાણ કરે છે એમ નથી, પણ જેના પ્રતિ એવો ભાવ રખાયો હોય તેનું પણ થોડેવત્તે અંશે કલ્યાણ કરે છે, અને બંનેને પરસ્પર સદ્ભાવ અને પ્રેમની ઘણી ઊંચી કક્ષાએ પહોંચાડે છે. જે આનંદ અને આત્મીય સુખ આત્મોન્નતિની સાથે સર્વોન્નતિ નથી કરી શકતાં, તેની પ્રાપ્તિ માટે પ્રયાસ કરવો એ નિરર્થક છે. એનાં કિરણોની ઉષ્મા એના સંપર્કમાં આવતાં સર્વ કોઈને લાગવી જ જોઈએ, કેમ કે ઉદાર ભાવ એટલે જ સ્વાર્થી સુખની ભાવનાનો ત્યાગ. કશાનાયે પરિગ્રહથી ઉદાર ભાવથી ઉદ્ભવતો આનંદ મળી શકતો નથી.

કેટલાક એમ ધારે છે કે જે ન્યાયપ્રિય ખૂબ હોય તે બીજા પ્રત્યે સહિષ્ણુતા રાખી શકે નહિ. હાર્દિક ઉદારતા અને ન્યાયપ્રિયતા તેમની દૃષ્ટિએ વિસંવાદી છે, પણ તે માન્યતા ભ્રમમૂલક છે. એવા ‘ન્યાયપ્રિય’ માણસમાં સાચી ન્યાયપ્રિયતા નથી, પણ તેની યોગ્ય સમજણ ન હોવાથી તેનો આભાસ અથવા અતિરેક છે. એવા માણસે ઊંડું આત્મનિરીક્ષણ કરીને ન્યાયપ્રિયતાનો યોગ્ય મર્મ સમજીને, માનસિક ઉદારતા કેળવવા મથવું જોઈએ, કેમ કે માનવસમુદાયમાં દૃષ્ટિએ પડતાં સત્ય, સૌંદર્ય અને સૌજન્યના અનેક આકારો અને પ્રકારોમાં રહેલો ગુપ્ત સુમેળ જોવો એ સાચી ન્યાયપ્રિયતાનું વલણ છે. માનવી જીવનની પ્રત્યેક દિશામાં અમુક મર્યાદા તો રહેવાની જ. અમુક બંધનો તો જરૂરનાં જ છે. એ મર્યાદાનું જાણેઅજાણે ઉલ્લંઘન કરવું તે તો કેવળ ગાંડપણ છે, તેની અવગણના કરવી તે મૂર્ખતા છે, પણ તેને સમજીને તે સહજ ભાવે નિભાવી લેવી એ જ સાચી ન્યાયપ્રિયતા છે.

હૃદયસૌજન્ય તો એક સૂક્ષ્મ અને તેથી જ ભારે શક્તિશાળી બળ છે. વિરાટ સ્વરૂપ ભગવાનનું તે એક લક્ષણ છે. સૃષ્ટિમાં અસંખ્ય જાતની અનેકવિધતા છે. ત્રણે ગુણોના જુદા જુદા પ્રમાણના સંયોગથી બનેલાં અસંખ્ય સ્વરૂપો છે. ભગવાન જાતે તે બધાં જ સ્વરૂપોને સહી લે છે. એની ધીરજને હદ નથી. જો તેમ ન હોત તો આ વિશ્વનું પાલન અશક્ય થાત, એની ઉત્પત્તિ પણ તેના વડે જ શક્ય બની છે. માનવીની અનેક પરિમિતતાને ભગવાન સહી લે છે. તેથી તો આપણને સદૈવ વધારે ને વધારે પ્રભુમય, આનંદમય, પ્રફુલ્લ થવાનું ક્ષેત્ર

મળ્યું છે અને તેમ થવાય છે. ભગવાનની સૃષ્ટિનો મધ્યાહ્નનો સૂર્ય તે તો પ્રખર, તેજસ્વી, 'પ્રેમ' છે. એને તો કોઈક જ જોઈ શકે એટલો તે જવલંત છે, પણ ઉદાર ભાવ એ તો એનો ઉષ:કાળ છે. એ તો સર્વ કોઈ નિહાળી શકે અને એમાં રાચી શકે. એ પણ ઉષ:કાળની માફક અનેક વર્ણો અને અનેક સ્વરૂપોવાળો છે.

પોતાની વ્યક્તિગત વિશિષ્ટતા અનુસાર અને પોતાના ધ્યેયને અનુલક્ષીને વિચાર, વાણી અને વર્તન રાખવાં તે યોગ્ય જ છે, પરંતુ એ જ પ્રકારમાં સંપૂર્ણ સત્ય સમાયેલું છે એવી મતાંધતા રાખવી, એને જ બધાં અનુસરે એવો હઠાગ્રહ રાખવો એ હૃદયની અનુદારતા જ બતાવે છે, ક્ષુદ્રતા જ બતાવે છે. એથી પરિણામે બધાંને હાનિ જ થાય છે.

તેથી ઊલટું, હાર્દિક ઉદારતાવાળા માણસનું મધુર હાસ્ય, એની મૈત્રીમય દૃષ્ટિ, એની સૌમ્ય વાણી, એની શાંતિમય વૃત્તિનો આવિર્ભાવ કરતી એની સુપ્રસન્ન મુખમુદ્રા ગમે તેવા ક્ષુબ્ધ અને ગરમ વાતાવરણને શાંત અને શીતળ કરી નાખે છે. અસ્વસ્થ મન તથા દુ:ખી ઉદ્વિગ્ન હૃદયને તે સ્વસ્થ અને પ્રસન્ન કરી શકે છે. સમસ્ત વિશ્વને એવો માણસ પોતાની પ્રેમાળ બાથમાં સમાવે છે. બધાંને શાંતિથી, પ્રેમથી, અનુકંપાથી તે સાંભળે છે, બધાંને સમજવા માગે છે અને તદ્દન વિરોધી દૃષ્ટિબિંદુની પણ કદર કરવા તે મથે છે. એના મન ઉપર પડતા સર્વ સંસ્કારોને તે અનાસક્તિથી, તટસ્થતાથી, અલિપ્તતાથી ગ્રહણ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. એટલું જ નહિ પણ તે પ્રત્યેક પ્રસંગને, વિચારને, વ્યક્તિને સમગ્ર, સર્વતોમુખી

વિરાટ દૃષ્ટિથી જોવા માટે સતત જાગૃત રહે છે.

મનને સમતોલ રાખનાર, હૃદયને અનુકંપાથી હલાવનાર, ચિત્તને સુપ્રસન્ન રાખનાર હાર્દિક ઉદારતા છે. સર્વ કોઈ આપણા ઉપર એ ભાવને પરિણામે પ્રેમ રાખે છે અથવા કંઈ નહિ તો આપણી વિચિત્રતાઓ સહી લે છે. આમ, જીવનસાફલ્યની ગુરુચાવી આ ભાવનું પરિશીલન છે.

યોગ્ય વિચારોમાં એટલી સર્જક શક્તિ છે કે તે ધાર્યું પરિણામ લાવવા માટે અનુકૂળ પરિસ્થિતિ ઉપજાવી શકે છે. આપણા જીવનને કલ્યાણકારી માર્ગે લઈ જાય એવાં પ્રવાહો અને બળો આપણી અંદર અને બહાર ઉપજાવે છે. તેથી, શક્ય તેટલી નમ્રતા સાથે જ્યાં જ્યાં કંઈ શુભ હોય, સારું હોય તેની યોગ્ય કદર કરવાની અને જ્યાં અનિષ્ટ હોય તેની સાથે યુદ્ધ કરીને તેનો પરાજય કરવાની પ્રેમાર્દ્ર માનસિક દૃઢતા આપણે કેળવવી જોઈએ. અન્યમાંના સદ્ અંશને શોધી કાઢવાનો અને તેનું પૂરું મૂલ્યાંકન કરવાનો પ્રમાણિક પ્રયાસ આપણામાં જ તે તે ગુણોના વિકાસને ત્વરિત અને બળવાન ગતિ આપે છે.

એક સામાન્ય માન્યતા એવી છે કે ઉદાર ભાવ બીજા પ્રત્યે જ રાખી શકાય, પોતાની પ્રત્યે નહિ, એ પણ એક ભ્રમ છે. બીજાઓ પ્રત્યે જાગૃતિપૂર્વક, જ્ઞાનપૂર્વક ઉદાર ભાવનો અભ્યાસ પાડ્યો હોય તો આપણી પ્રત્યે પણ તેવો ઉદાર ભાવ આપણે રાખતાં શીખી શકીશું. એમ કરતાં કરતાં આપણાં મંતવ્યો, આપણી લાગણીઓ, આપણી શક્તિઓ અને આપણી સફળતા તેમ જ નિષ્ફળતા વિશે આપણે યોગ્ય મૂલ્યાંકન કરતાં શીખીશું, અને મતાંધ, હઠાગ્રહી, કૂપમંડૂકી વૃત્તિવાળા થતાં અટકીશું.

કોઈ પણ એક સદ્ગુણને યોગ્ય રીતે કેળવ્યા જ કરવાથી અને આવી રીતે તેની ઉચ્ચોચ કક્ષાએ તેને લઈ જવાથી જીવનનો જે એકમાત્ર યોગ્ય હેતુ છે - જીવમાત્રનું જે અંતિમ ધ્યેય છે - તે તરફ એટલે કે આત્મસાક્ષાત્કાર તરફ, પ્રકૃતિના સ્વભાવથી મોક્ષ તરફ આપણી ગતિ કરી શકાય છે, તે પણ આ એક સદ્ગુણના અભ્યાસથી સિદ્ધ થઈ શકે છે. અને તેથી આપોઆપ બીજા સદ્ગુણો કેળવાય છે, એ સત્યનો સ્વીકાર માત્ર કલ્પના કે વાદ ઉપર જ આપણે માટે અવલંબી રહેતો નથી, પણ તેના અનુભવ ઉપર અવલંબે છે.

હવે લગની લગાડોને

(ગઝલ)

જીવન સ્વામીતણા ભાવે જીવનમાં આચરે છે જે,
હૃદય આનંદ સાચો તે અનુભવી એકલું શકશે.

રસમ, રીતો, બધી સમજણ, મમત પોતાની મૂકીને,
ચહે છે જે જીવન પ્રિયને ખરેખરું લહાણ પામે તે.

જીવન પ્રિયમાં ભળી જાવા જીવન પ્રિયનું ચહું કરતાં,
ઉમળકો ઊગતો જેને, બને તે પ્રિયનું પ્રિય હા !

હૃદયની નમ્રતા સાચી હૃદય ભક્તિથી વારીને,
ઉમળકો બોલ જે પ્રિયનો ઉપાડે, તે વરે પ્રિયને.

મળ્યાં જો એકબીજાને પરસ્પર એક બનવાને,
ફના વહાલા વિશે બનવું હવે તો દઢ કરી મનને.

સમર્પણ યજ્ઞની વેદી પરે બલિદાન આપીને,
ચહે જે પ્રિયને મળવા, બને છે એક પ્રિયમાં તે.

જગત સંસારી લહાવાને ગણી જે તુચ્છ જીવનમાં,
જીવન રસ પ્રેમ આનંદે શમે પ્રિયમાં, ભળે પ્રિયમાં.

જીવન સર્વસ્વ કુરબાની કરતાં પ્રિયને કાજે,
દીવા કોઠે થતા જેને જીવનની લહાણ પામે તે.

કૃપા કરીને હૃદય સમજી, જીવનનો મર્મ સમજીને,
જીવન પ્રિયમાં ભળી જાવા હવે લગની લગાડોને.

કુંભકોશમ્

ૐ

તા. ૨૭-૮-૧૯૪૭

વિવેકશક્તિ

કરાંચી,

તા. -૪-૧૯૪૦

પ્રભુ આપણી પાસેથી જે જાતની દિવ્ય જીવનની અપેક્ષા રાખે છે, તેવું જીવન પ્રાપ્ત કરવા માટે વિવેકશક્તિ અનિવાર્ય છે. જુદી જુદી ચીજો કે જુદાં જુદાં વિચારો, લાગણીઓ વગેરેનાં લક્ષણો પારખીને તેમની વચ્ચેનો ભેદ અને તેમની વિશિષ્ટતા જોઈ શકવાની શક્તિ, - એ એક જ લક્ષણ કંઈ વિવેકશક્તિનું નથી. અલબત્ત, આ શક્તિનું એ એક મુખ્ય કાર્ય છે, પણ એનો વિકાસ થતાં એ શક્તિ વડે વધારે ઉચ્ચ, વધારે જટિલ અને વધારે સૂક્ષ્મ સ્વરૂપોનાં દર્શન થઈ શકે છે, તેમની પ્રત્યે સાચું વલણ ધરાવી શકાય છે અને તે દ્વારા તેમનું યોગ્ય વર્ગીકરણ કરીને તેમનું સાચું મૂલ્યાંકન કરી શકાય છે. બુદ્ધિની આ શક્તિનો યોગ્ય રીતે વિકાસ થયો હોય અને તેનો સદુપયોગ કરવાની જ્ઞાનપૂર્વક ટેવ પડી હોય, તો એથી સત્યની સૂઝ પણ પડતી જાય છે તથા કંઈ બાબતને કેટલું મહત્ત્વ આપવું તે પણ માલૂમ પડે છે. આવી સમજણ વિના સાચું જીવન અશક્ય છે.

માણસ ચતુર હોય, હોશિયાર હોય પણ તેનામાં ડહાપણ-જ્ઞાન ન પણ હોય. સાચા જ્ઞાનનું એક મુખ્ય લક્ષણ વિવેક છે. વિવેક ન હોય ત્યાં જ્ઞાન સંભવે જ નહિ. કેટલાક માણસો ખૂબ લાગણીપ્રધાન હોય છે અને તેમનામાં વિવેકશક્તિ ઘણી

ઓછી હોય છે. આનું પરિણામ ઘણું હાનિકારક નીપજે છે. કેવળ બુદ્ધિથી કે કેવળ લાગણીથી કે બંનેમાંથી એકના વધારે પડતા ઝોકથી જે જીવન જિવાય છે, તે વિવેકશક્તિ ત્યાં ન હોવાથી અપૂર્ણ જ છે.

વિવેકશક્તિ તો એક ન્યાયાધીશની અને પછી શ્રીકૃષ્ણ જેવા સારથિની ગરજ સારે છે. અમુક વિચાર કે વૃત્તિ, લાગણી કે ભાવ, કે અમુક વર્તન યોગ્ય છે કે નહિ એવો પ્રશ્ન જ્યારે ઊઠે છે અને એની ગડમથલ જ્યારે માણસના અંતરમાં થાય છે ત્યારે વિવેકશક્તિ તેની વહારે ધાય છે. તે તે પ્રશ્નને લગતી બધી બાજુઓનો વિચાર કરે છે, એ પ્રશ્નની તરફેણનાં અને વિરુદ્ધનાં લક્ષણો કે તત્ત્વો શોધીને તેની તુલના કરે છે અને છેવટે જાણે પોતે કોઈ ત્રીજી જ વ્યક્તિ હોય અને ગડમથલ ઉપજાવનાર પ્રશ્નની સાથે જાણે પોતાને કંઈ જ નિસ્બત ન હોય તેવી તટસ્થતા ધારણ કરીને પછી પોતાનો ચુકાદો જાહેર કરે છે. આવી તટસ્થતાના પરિણામે જે નિર્ણય થાય છે તેથી જ માણસ ભગવાને નિષિદ્ધ કરેલા માર્ગે ભટકતો અટકી જાય છે અથવા ભટકેલો પાછો વળે છે. વિવેકશક્તિ ન હોય તો જીવનનો કોઈ હેતુ, કોઈ કારણ કે ધ્યેય રહેતું નથી. જીવનમાં જે કંઈ ભવ્યતા છે, પ્રશંસાપાત્ર લક્ષણ છે, આનંદ છે, તે એ શક્તિને આભારી છે. એ શક્તિ જેટલી ઓછી તેટલી આપણી જીવનપથમાં પડી જવાની અને ઠોકરો ખાવાની સંભવિતતા વધારે.

વિવેકયુક્ત મનોદશા અને વર્તન માટે જે તટસ્થતાની જરૂર છે, તે તટસ્થતા અનાસક્તિ વગર અસંભવિત છે. તટસ્થતા

અને અનાસક્તિ લગભગ પર્યાયવાચક શબ્દો છે. છતાં તેમાં ભેદ પણ છે. તટસ્થતાને એક રીતે અનાસક્તિનું પરિણામ પણ ગણી શકાય. એ અનાસક્તિ મેળવવા માટે આપણે આપણા મનના વળાંકો પ્રમાણે ચાલવાનું મૂકી દેવું પડશે અને દરેક પ્રશ્ન, પ્રસંગ કે વ્યક્તિ પરત્વે તે અંગેની જે સાચી મૂળભૂત હકીકતો હોય તે જ, કેવળ તે જ, જોતાં શીખવું પડશે અને ફક્ત એના આધાર ઉપર જ આપણું વર્તન રાખવાનું સાહસ, હિંમત અને શક્તિ મેળવવાં પડશે.

જીવનમાં એવા અનેક પ્રસંગો આવે છે, ખાસ કરીને આજના સામાજિક, રાજકીય, ધાર્મિક, આર્થિક વગેરે જાતની ઊથલપાથલના જમાનામાં- કે જ્યારે આપણે લાગણીનાં પૂરમાં એક લાકડાની માફક તણાયા જઈએ છીએ. આવાં પ્રલયનાં પૂર એવાં પ્રચંડ હોય છે કે તેમાંથી બચવા વિવેકરૂપી નોઆની નૌકા (Noah's Ark)ની જરૂર રહે છે અથવા હિંદુ ધર્મનું દૃષ્ટાંત લઈએ તો આપણામાં પ્રભુના કૂર્માવતારની જરૂર રહે છે. એના વિના આપણી લાગણીઓ આપણી ચેતનાને વધતા જતા બળથી વળગતી જાય છે અને ઘેરી લે છે. પરિણામે વિવેકશક્તિ ગૂંગળાઈ જાય છે અને લાગણીઓએ સજાવેલા, દેખીતી રીતે સ્વર્ગના જેવા પણ ખરી રીતે પરિણામે વિષમય એવા સુખમાં મહાલ્યા કરીએ છીએ. આમ, ધીમે ધીમે આપણને કલ્પના પણ ન હોય એવી રીતે આવી લાગણીઓ આપણને પોતાની માયાજાળમાં ફસાવે છે અને આપણો સર્વનાશ કરે છે. તેમ છતાં જો કોઈ આપણને આપણી આ મોહનિદ્રામાંથી જગાડવાનો પ્રયત્ન કરે છે અથવા કોઈ એવો પ્રસંગ બને છે

કે જેથી આપણું એ મનોરાજ્ય રમવાનાં પાનાંના મહેલની માફક એકદમ ભાંગી પડશે એવો સંભવ ઊભો થાય છે, તો આપણે આવાં આપણાં સાચાં હિતેચ્છુ સ્વજનો કે પ્રસંગો સામે તાડૂકી ઊઠીએ છીએ અને વાઘની જેમ એના ઉપર તરાપ મારવા તત્પર થઈ જઈએ છીએ, અને એક પ્રત્યાઘાત તરીકે સવિશેષ જોરથી આપણે એ વિનાશક પણ મોહક લાગણીના આવેગને વળગીએ છીએ. છેવટે આપણે આપણું પૌરુષ, આપણું સાચું હીર, વ્યક્તિત્વ ગુમાવી બેસીએ છીએ એટલું જ નહિ પણ એ ગુમાવીએ છીએ એવું ભાન પણ આપણને રહેતું નથી. આપણે તો પ્રમાણિક નિષ્ઠાથી, ખરા દિલથી, એ આવેગને જ આપણું સ્વત્વ, આપણું જીવન માની બેસીએ છીએ. આપણે જ સાચા છીએ, આપણે લીધેલો રાહ જ સાચો છે અને તે જ એક સાચો છે, બીજાંઓ નથી આપણને સમજતાં, નથી આપણા સંજોગોને જોતાં, નથી આપણી લાગણીઓ કે ભાવ કે વિચારોને માન આપતાં અને નકામી દખલ કર્યા કરે છે તથા કડવાશ ઊભી કરે છે એમ આપણને લાગ્યા કરે છે. આવી આપણી દષ્ટિ અને વૃત્તિ થઈ જવાથી આપણાં સાચાં સ્વજનો આપણને આંખને કણી સમાં ખૂંચે છે. આપણને એમ જ દેખાય છે કે આખી દુનિયાએ આપણી સામે કાવતરું કર્યું છે અને આપણી મુરાદો બર ન લાવવા માટે જ કટિબદ્ધ થઈ છે. આવી દશાએ પડ્યા પછી આપણું જીવન નિઃસત્ત્વ કે દ્વેષમય અને ખારું બની જાય છે. ખરી રીતે જોતાં આવી લાગણીથી વિવશ બનવું એ માનવીના વિકૃત સ્વરૂપની નિશાની છે. જ્યારે જ્યારે કોઈક માનવીના કે વાતાવરણના કે તેથી નીચી કક્ષાના બળના પંજામાં

આપણે સપડાયા છીએ એવું આપણને સૂઝે ત્યારે ત્યારે એ દશામાંથી આપણો ઉદ્ધાર કરવા માટે, આપણું સમગ્ર બળ કેંદ્રિત કરવા માટે, આપણે અંતરના ઊંડાણથી પ્રભુની પ્રાર્થના કરવી જોઈએ કે તેમાંથી આપણને મુક્ત કરે. વિવેકસૂર્યનાં કિરણો લાગણીના અંધ કરી દેતા ધુમ્મસને વિખેરી નાખે તે માટે સૂર્યનું આવાહન કરવા પ્રયંડ પુરુષાર્થ આપણે કરવો જોઈએ.

મનુષ્યમાં અંતર્ગત રહેલા પરમાત્મ તત્ત્વનો પૂર્ણ આવિષ્કાર થવામાં લાગણીનું આવરણ અવરોધ કરે છે, પણ કદાચ વિશેષ અવરોધ તો બુદ્ધિનું આવરણ કરે છે. બુદ્ધિ, લાગણી કરતાં પણ વધારે આગ્રહી અને વધારે લાંબો કાળ પોતાનું જીવન ટકાવવાની શક્તિવાળી છે. બુદ્ધિની પકડ લાગણીની પકડ કરતાં વધારે મજબૂત છે. બુદ્ધિથી દોરાતા મનુષ્યો ઘણી વાર પોતે સેવેલી કોઈ માન્યતાને એવા સજ્જડ વળગી રહે છે કે તેથી તેમનો વિકાસ થતો અટકે છે. વિજ્ઞાન, તત્ત્વજ્ઞાન કે ધર્મજ્ઞાનમાં નિષ્ણાત એવા કેટલાયે પંડિતો વિશે આપણે જાણીએ છીએ કે તેઓ પોતાના વાદમાં જ એટલા બધા ગૂંચાચેલા રહે છે કે એ વાદની વિરુદ્ધની કોઈ પણ વિચારસરણીમાંનું તથ્ય તેઓ જોઈ શકતા નથી.

આપણા જીવનપથમાં અનેક જટિલ અને નાજુક પ્રશ્નો ઉદ્ભવ્યા કરે છે. આપણે ઘણી વાર મૂંઝાઈએ છીએ કે અમુક પ્રશ્નોનો નિકાલ કેમ આણવો. તે પ્રશ્નને અંગે ઉદ્ભવેલાં અનેક જાતનાં મનનાં, લાગણીનાં, પ્રાણતત્ત્વનાં બળો આપણને જુદી જુદી દિશાએ ઘસડી જવા મથે છે. આવે વખતે આપણું સમતોલપણું સાચવનાર વિવેકશક્તિ છે. એ શક્તિ તો બળવાન

છે અને દૃઢતા એનું એક લક્ષણ છે. હેમ્લેટના જેવી ‘આ કરવું કે ના કરવું’ એવા શંકાવમળમાં જ રચ્યાપચ્યા રહેવાની વૃત્તિ કંઈ વિવેકશક્તિ નથી. કેવળ તર્કશક્તિ શંકા જ ઉપજાવે કે ખાલી દિવાસ્વપ્નો રચે. કેવળ બુદ્ધિપ્રભાવ આપણને આંજી નાખે. કેવળ લાગણીઓ આપણને ક્યાંના ક્યાંય ઘસડી જાય, પણ વિવેકશક્તિ આપણી સહાયે આવીને એ ત્રણ શક્તિઓનું યોગ્ય પ્રમાણમાં સંમિલન કરે છે. અને તે દ્વારા આપણા કૂટ-પ્રશ્નોનો ઉકેલ સુઝાડે છે તથા કુશળ વર્તન કરવાનું સરળ કરી મૂકે છે.

વિવેક એટલે સમ્યગ્ દર્શન કરાવનારી આપણી દૃષ્ટિ, યોગ્ય ભાવ રખાવનાર આપણું હૃદય, યોગ્ય કર્મ સુઝાડનાર સદ્બુદ્ધિ. ભગવાનને પંથે ધપતા, અથડાતા-કુટાતા અજાણ પ્રવાસીને તો તે આંધળાની લાકડી સમાન છે. માનવીનો સાચો સુહૃદ આ શક્તિ છે. આ શક્તિ જ તેની શ્રદ્ધા ટકાવી રાખે છે, તેનામાં નવા પ્રાણ રેડે છે અને અનેક મુસીબતોનો સફળ સામનો કરવાની યુક્તિ બતાવે છે. આપણા આંતરમાનસનું પૃથક્કરણ કરતાં કરતાં તે શક્તિ આપણને આત્મચિંતન સુધી લઈ જાય છે. અરે, એને પ્રાર્થના કહીએ તોપણ ચાલે. એક આદર્શનું ખૂબ ભાવપૂર્ણ ચિંતન એ પણ પ્રાર્થના જ છેને ? આમ, તે બલપ્રદ અને ઊર્ધ્વગામી છે.

પણ આ શક્તિનો વિકાસ દંભી, આત્મવંચના કરનાર વ્યક્તિથી કદી થઈ શકે નહિ. સ્ફટિક જેવા સ્વચ્છ એટલે કે નિખાલસ અંતઃકરણના પાયા ઉપર જ પૂર્ણજીવનનો ભવ્ય મહેલ રચી શકાય. મનની સ્થિરતા વિવેકશક્તિના વિકાસ

માટે આવશ્યક છે, પરંતુ અંતરની તીવ્ર અભિલાષા હોય તો એ સ્થિરતા અને વિવેકશક્તિ બંને પ્રાપ્ત થઈ શકે.

વિવેકશક્તિ કેટલીક વાર આપણામાં વિષાદની છાયા પણ ઉપજાવે. આપણી મનીષાઓની અયોગ્યતા, આજ સુધીના આપણા પ્રયત્નોની દિશાભૂલ તથા આપણા માની લીધેલા વિજયોની પોકળતા ઉઘાડી પાડીને કેટલીક વાર વિવેકશક્તિ આપણને દુઃખી દુઃખી કરી મૂકે છે, પણ આપણો આધ્યાત્મિક પ્રગતિ કરવાનો પ્રયત્ન જોરદાર હશે અને આપણામાં ખરી જિજ્ઞાસા જાગી હશે તો એ વિષાદ ક્ષણજીવી જ નીવડે છે, અને નિરાશા આણનાર એ વિવેકશક્તિ આપણામાં સાહસ અને નિર્ભયતાનો સંચાર કરે છે, આપણામાં આત્મશ્રદ્ધા અને આત્મવિશ્વાસ વધારે છે અને દૈવી શક્તિના ઓજસથી આપણું આખું વ્યક્તિત્વ ભરી દે છે.

દરેકે દરેક વિચાર, લાગણી, ભાવ, વર્તનનું સત્યના જેવી કઠોરતાથી અને ન્યાયના જેવા નિર્દય નિષ્પક્ષપાતથી નિરીક્ષણ કરાવનાર સૂક્ષ્મદર્શક યંત્ર આ વિવેકશક્તિ છે. દરેક વૃત્તિ, લાગણી આદિનું રહસ્ય જોયા વગર એનો કેડો તે મૂકતી નથી. તેથી જ તે પ્રત્યેકનું સારાખોટાપણું કે તેના સારાખોટાપણાનો અંશ આપણી નજર સમક્ષ ખડો કરે છે. સાધારણ માણસને તો જેને સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ ન આવે એવા, પાતાળના ગર્ભમાં પેઠેલા હેતુઓને તે બહાર ખેંચી કાઢે છે અને એ દ્વારા યોગ્ય માર્ગદર્શન કરે છે.

વિવેકશક્તિ બહારના દેખાવોથી છેતરાતાં આપણને બચાવે છે. ‘પીળું એટલું બધું સોનું નથી.’ એ કહેવતની યથાર્થતા એ

જ સિદ્ધ કરે છે. સત્ય અને સત્યનો આભાસ એ બેની વચ્ચે તો આસમાન જમીનનો ફરક છે. મોહક દેખાવ અને સાચું હીર એ બે જુદાં જ તત્ત્વો છે, એવું શિખવાડનાર વિવેકશક્તિ છે. તેવી જ રીતે કુરૂપ અરુચિકર દેખાવથી ઉત્પન્ન થતી ઘૃણામાંથી પણ તે જ બચાવે છે. એ જ સમજાવે છે કે ખેતરમાંનું ખાતર ગમે તેટલું દુર્ગંધ ફેલાવતું હોય તોપણ એને સૃષ્ટિમાં સ્થાન છે જ અને ત્યાં એનો ઉપયોગ પણ છે જ. આવી રીતે આપણામાં માનસિક ઉદારતા તેવી સમજ- કળા પ્રગટાવે છે. કઠોર દિલના માણસો કે પ્રસંગો પાછળ પણ અમુક હિતકારક, કલ્યાણકારક ઉદ્દેશ છે, એમ સમજાવીને કેટલું ધૈર્ય અને આશ્વાસન તથા બળ તે આપે છે ! એ શક્તિ વડે જ આપણને ખ્યાલ રહે છે કે મધમાખી ડંખ દે છે, પણ મધ જેવું સ્વાદિષ્ટ અને પૌષ્ટિક ખાદ્ય આપનાર પણ મધમાખ જ છે. કોયલ છે તો કાળી પણ તેના કંઠે કોને મુગ્ધ નથી કર્યા ?

પરમ હિતકારી અને આનંદદાયી આ ગુણ કેળવવો એ દરેકના પોતાના હાથની વાત છે. વિદ્યાની માફક તે પણ વપરાશથી વિકસે છે. જીવનના મહાન કોયડા વખતે જ નહિ પણ ઝીણા ઝીણા દેખાતા રોજે રોજના પ્રસંગોએ પણ તે વાપરવાની ટેવ આપણે પાડવી જોઈએ. આમ થતાં જ તે ગુણને લીધે આપણું દિવ્ય રૂપાંતર થતું જાય છે. આપણું જીવન વ્યષ્ટિમાંથી સમષ્ટિ સુધી પથરાયેલું થતું જાય છે. પછી તો એ શક્તિ દૈવી પ્રેરણા કે આર્ત નાદમાં પરિણમે છે. ત્યારે સત્ય

તારવી કાઢતાં આંખના પલકારા જેટલી પણ વાર લાગતી નથી. સ્થૂળ ચીજોની માફક પ્રત્યેકનું હાર્દ આપણી અંતરની આંખની આગળ તરત ખડું થાય છે. છેવટે નિર્ભ્રાંત માર્ગદર્શક તે શક્તિ થઈ જાય છે.

કોઈ પણ વિચાર, લાગણી કે વૃત્તિ ગમે તેટલી જોરદાર હોય, આગ્રહી હોય, આવરી લેનાર હોય, તોપણ તેની સામે વિવેકબુદ્ધિએ આપેલા શસ્ત્ર વડે આપણે લડવું જ પડશે. એને આપણા હૃદયમાં કાયમનું સ્થાન તો ન જ આપી દઈ શકાય. એમ કરી શકવામાં વિવેકશક્તિનો વિકાસ અત્યંત આવશ્યક છે.

આવા અનેકવિધ દિવ્ય આયુધોવાળા અને બળવાન યોદ્ધાને આપણે સતત પોતાની સહાયે રાખવા પ્રયત્ન કર્યા જ કરવો જોઈએ. વિવેકશક્તિની અનિવાર્યતા તથા ઉત્તમતાનું સત્ય આપણને જેટલું વહેલું સૂઝે અને તેનો જ્ઞાનપૂર્વક ઉપયોગ જેટલો વધારે કરતા થઈ શકીશું તેટલો વિશેષ લાભ આપણને થશે.

હૃદયનાં આંસુ

ઘણાં વહાલાં સૌ. બહેન,

(ગઝલ)

હૃદયનાં આંસુનું મૂલ્ય હૃદય તે એકલું જાણે,
ન મૂલ્યાંકન કશાથીયે કદી એનું થઈ શકશે.

પડેલાં આંસુઓ તે તો હજી મુજથી ન ભુલાયે,
હૃદયમાં ભાવમૂર્તિને અહા ! તે કેવી જન્માવે !

હૃદયનાં આંસુનો ભાવ હૃદયથી જે રડી જાણે,
સમજશે એકલાં તેવાં અનેરો ભાવ એનો જે.

પડે નવ આંસુઓ અમથા, કથા આંસુતણી ન્યારી,
વહે છે આંસુની અંતર હૃદયનો મર્મ કો ભારી.

હૃદયની ભાવના કેરો વહે ઈતિહાસ આંસુમાં,
અને આંસુથી જે ભાવ બઢાવે શક્તિ તો તેમાં,

ન લૂલી ભાવના આંસુતણી, શક્તિ મહા એ તો,
જગવવાને, બઢવવાને, હૃદયનો ભાવ આંસુઓ.

વહાવો આંસુ ના અમથા, વહાવો જ્ઞાનપૂર્વક તે,
હૃદયના મર્મને વીંધવા, હૃદયમાં ભાવ ઠરવાને.

ગમે આંસુ મને વહાલાં, પ્રભુ પ્રગટાવનારાં છે,
હૃદય ખુલ્લું કરાવીને હૃદય ચરણે ઠરાવે તે.

વહે જ્યાં આંસુઓ અંતર ભીનું ત્યાં થાય કેવું તે !
અને એકાગ્રતા ભાવ હૃદય શો જામતો લાગે !

હૃદયની ઊર્મિમાં કોઈ રીતે *સંચાર જ્યાં લાગે,
 બની આંસુરૂપે ઊર્મિ હૃદયનો ભાવ પ્રગટાવે.
 જીવન આંતર દશા આંસુ થકી કેવી જણાયે, જે
 લહે અંતર વિશે, આંસુ મહા સાધનરૂપે એને.
 મહા આનંદથી આંસુ વહે અંતર થકી જેને,
 રૂડાં એવાં અહા ! આંસુ પડે, તે ભાગ્યશાળી છે.
 નકામા દુઃખને કાજે વહાવે આંસુ નયને જે,
 જીવન નિર્બળ કરી નાખી, નમાલાં શાં બને પોતે !
 જીવન જન્માવવા આંસુતણી જે સાધના કરશે.
 જીવન પામીને તેવાં મહા બડભાગી શાં બનશે !
 રડ્યાં કરજો, રડ્યાં કરજો કરી ખુલ્લું હૃદય સઘળું,
 પ્રભુ ચરણે નિવેદન સૌ તમે જે તે કર્યાં કરજો.
 પ્રભુ પોતે નથી બહેરો બધુંયે સાંભળે છે તે,
 હૃદયથી જે કહે અંતર પ્રભુને, તે પ્રભુ સૂણશે.
 કહેવાની કળા એવી પ્રભુને તો અકળ ભારે,
 મૂંઝાતાં ને ગૂંચાતાં હો, પ્રભુને સાદ દો ત્યારે.
 કહેવામાં પ્રભુને ત્યાં બધો તમ આતમા રેડો,
 કહી અંતર કરો ખુલ્લું જણાવી સૌ જણાવીને.
 પ્રભુની સાથ જે ગાંઠ હૃદયની બાંધશે ભાવે,
 પ્રભુ એને પિછાનીને હૃદય અપનાવશે પ્રેમે.

* આઘાત

જીવનના સર્વ સંબંધો થકી સંબંધ પ્રભુ કેરો,
હૃદય જેને ઘણો વહાલો, પ્રભુજી સાંભળે એને.

અજીઠું ના કશું એને ખપે, એને સહુ પહેલું
ધરાવી નિજનું સઘળું, પ્રસાદીરૂપ લો પછી સૌ.

વહાવો આંસુ અંતરનાં હૃદયના આર્ત ને આર્દ્ર
સ્ફુરંતા ભાવથી, ઠરવા બધો આધાર પ્રભુ પાદ.

હૃદયનાં આંસુથી હૈયું વલોવાયે ઊંડું જેનું,
હૃદયના ભાવનો પડઘો પડાવે તે ખરે ઊંડો.

હૃદય પૂરું શમવવાને પ્રભુ સાધનરૂપે આંસુ,
મહા મૌક્તિક અણમોલ પ્રસાદીથી મળ્યાં તે સૌ.

જીવનને જે તપશ્ચર્યારૂપે અંતર વિશે સમજે
'જીવન આનંદ કાજે છે', જીવનને એમ સમજે તે.

સુરતથી ખાર જતાં,

તા. ૩૦-૭-૧૯૪૫

આધ્યાત્મિક જીવનનો તાગ

સાયલા,

પ્રિય ભાઈ....

તા. ૬-૯-૧૯૪૫

અધ્યાત્મ જીવનની કળા જાણનાર તો સાચો ગૃહસ્થાશ્રમી થઈ શકે છે, તેમ જ સહજ મેળે તે સાથે સાથે સંપૂર્ણ સંન્યાસી પણ હોય. તે દેશસેવક પણ હોય અને આંતરરાષ્ટ્રીય સેવક પણ હોય, તે જેમ પોતાની પ્રજાનો હોય તેમ સમષ્ટિનો પણ હોય. એનામાં સમદષ્ટિ હૃદયથી જ સહજ હોય. એને કંઈ તેવું કે તેવા થવાપણું નથી. ત્યાં વિચાર પણ નથી અને સંકલ્પ પણ નથી. જેવી જેવી એને જીવનમાં પરિસ્થિતિ મળ્યા કરતી જાય તેમ તેમ તે ઉપર વહન કર્યા કરે છે. એને કોઈ એક દષ્ટિ, વૃત્તિ અને વલણ નથી હોતાં-તે ફરતોયે હોય અને સ્થિર પણ અને બંનેમાંથી એક પણ ન હોય અને બંને સાથે પણ હોય. તે એક કાર્ય કરતો અનેક કર્મમાં પ્રવર્તતો રહ્યા કરે છે. એને કશું જ નથી કરતો હોતો તોપણ તે ખરા સાચા ભાવમાં સહજપણે પ્રવૃત્ત રહેલો હોય છે. એને કશામાં પ્રવેશવું પડતું નથી, કારણ કે એ પ્રત્યેકના સહજ સ્વભાવરૂપે છે, તે જેમ એક છે તેમ અનંત પણ હોઈ શકે, અને તેમ છતાં સંપૂર્ણ શૂન્ય પણ થઈ શકે છે. એ કર્મ છે, કર્મના અંતરમાં છે, કર્મના આદિમાં પણ છે, અને તે કર્મ જ એનામાં છે. આવા પ્રત્યેક અનુભવો એને જ્ઞાનપૂર્વક આત્માની સહજ શક્તિના ભાનમાં થઈ ચૂકવાના જ. તે કશામાં પડતો નથી, કારણ કે

એને પડવાપણું નથી. તે કાળ છે અને કાળ તેનામાં છે અને તેથી પણ પર છે.

આપણા જીવનનો પણ એ જ આદર્શ છે. ઉપરનું બધું લખાણ બુદ્ધિમાં ન સમાઈ શકતું હોય કે બુદ્ધિથી ન સમજી શકાતું હોય છતાં તે હકીકતની વાત છે.

આપણે જ્યાં જવાનું છે એનો સ્પષ્ટ આદર્શ તો પ્રત્યક્ષ હૃદય-નજર સમક્ષ રહ્યા કરવો જ ઘટે. તો જ જીવાત્મા પોતાના કર્મમાં, વર્તનવહેવારમાં, વૃત્તિ-વિચારમાં પોતાની દૃષ્ટિ તે પરત્વે જીવતી રાખ્યા કરે, તો જ તે સહજપણે ત્યારે ત્યારે જાગૃત બની શકે છે, જ્યાં પોતે જાગૃત બને છે-દિલમાં ખ્યાલ જાગે છે ત્યારે, -જેમ આપણને ખૂબ ક્રોધ ચઢ્યો હોય છે અને ત્યારે ભાન રહેતું નથી, પણ ત્યાં જાગૃત થવાતાં તે ક્રોધ અટકી જતો જરૂર અનુભવી શકાય છે અને ગુસ્સો ટકતો નથી. થોડી વાર પહેલાં આપણને જ તે પળે આપણે કેવા થયા હતા તેનું ભાન રહેતું ન હતું, પણ ત્યાં જે સાવધાન કે જાગૃત હોય તે નિર્લિપ્ત રહે છે. તેવી રીતે કર્મમાં, વર્તનવહેવારમાં કે વૃત્તિ-વિચારમાં જાગૃતિનું સ્પષ્ટ ભાન થતાં જાગૃતિને યોગ્ય તે તે બન્યા જ કરવાનું છે. માત્ર, આપણને તે તે પળે જાગૃતિનું ભાન થતું નથી અને એ જ નિર્બળતા છે. એ જાગૃતિનું ભાન થતું નથી, એનું કારણ આપણને ધ્યેયમાં નિષ્ઠા નથી, એની લગની લાગી નથી, એની કડકડતી ભૂખ લાગી નથી, તે વાત નક્કી છે. તો હવે ભૂખ લગાડવા શું કરવું ? જે સાધન લીધું છે એનો સહૃદયતાપૂર્વક સતત અભ્યાસ કર્યા વિના ભૂખ લાગતી નથી. તમે કહેશો કે તેવા અભ્યાસનો સમય જ ક્યાં

છે ? તો તે પણ વાજબી છે, પણ આપણે જે યુગમાં જન્મ્યા છીએ, તે યુગના કાળધર્મનાં લક્ષણો પ્રમાણે આપણે વર્તવાનું રહેશે. આપણે જે દેશમાં જે પ્રજામાં મુકાયેલા છીએ, તે પ્રજાના આપણે અંશ છીએ, તે પ્રજાને પ્રત્યક્ષપણે ઉઠાવવાના સીધા કાર્યમાં ભલે ન હોઈએ, પણ આપણે પોતે હૃદયથી એવા ભાવનાશીલ રીતે ઊઠ્યા કરીએ કે એવા ઊઠ્યા કરવામાં જ સમસ્ત પ્રજા ઊઠતી હોય, તો એ કંઈ એક પ્રજાની માત્ર સેવા નથી, પણ સર્વ પ્રજાની અને એનાથીયે પર સમસ્ત સમષ્ટિની તે સેવા છે. આપણા જીવનનું કાર્ય એક પરત્વેનું હોવા છતાં સર્વ કાર્યમાં સમાઈ જતું હોય એવું તે સર્વવ્યાપક હોઈ શકે છે. માત્ર, જીવાત્માને પોતાના જીવનઆદર્શને વિશે એવી જાતનો હૃદયથી સંપૂર્ણ સંતોષ-વિશ્વાસ હોવો ઘટે અથવા એવી તેમાં નિષ્ઠા જન્મેલી હોવી જોઈશે.

આપણામાં એવી સમજ પ્રવર્તે છે કે સંકલ્પ વિકલ્પ થતા બંધ થયા તે સંપૂર્ણ અનુભવસ્થિતિ, પણ આ જે જીવન્મુક્તિની આદર્શ સ્થિતિ છે, તે તો છેલ્લી મર્યાદા છે. તેમ થયું એટલે સર્વ આવરણો હઠ્યાં, આત્માની ચેતનાશક્તિને પ્રકાશવાની મોકળાશ થઈ. અત્યાર સુધી તો બાળક જેમ ઓરમાં ગૂંચળાયેલું રહેતું હતું, તેમ છતાં તેમાં તે જીવતું હતું, પણ બહાર આવતાં તે ઓરથી મુક્ત બને છે, અને ઓરને પણ પૂરી કાઢી નાખવી પડે છે અને બાળક સાચા જીવપણામાં પ્રવેશે છે, તેમ તેવી સ્થિતિવાળા થવાતાં જ ચેતના-ભાવ-શક્તિ સહજપણે એના ધોરણે આપોઆપ પ્રગટ થતી અનુભવાય છે. ઉપર જે બધું વર્ણવ્યું છે તેવા અનેક અનુભવોમાં તે સહજપણે પ્રવર્ત્યા કરે

છે, એ બધાંનું એને પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન છે. માત્ર, જીવાત્માની એવી જીવન્મુક્તિની સ્થિતિ થતાં સુધી જ બધી ભાંજગડ છે. એટલે આમાં જીવન્મુક્તિ ઉપર જ વધારેમાં વધારે મહત્ત્વ અપાયેલું છે. જીવન્મુક્તિ વિના કશું જ ના બની શકે. જીવન્મુક્તિ એ એનો પાયો છે. કશામાં જીવન્મુક્તિ સ્વીકાર્યા વિના કશું મેળવી કે આવડી શકતું હોતું નથી. માનવી-જીવાત્મા તેવી આત્યંતિક જીવન્મુક્તિ સ્વીકારવાની તૈયારી બતાવે છે, કારણ કે ત્યાં ફળ તે પ્રત્યક્ષ અનુભવે છે અથવા અનુભવનો લક્ષ્યાર્થ મનમાં જીવતો રહ્યા જ કરે છે, પણ સાધારણ માનવીને એવી જીવન્મુક્તિ સહજમેળે સ્વીકારવાનું ઘણું કઠે છે. જેને એવું કઠે તે કાં તો તેની અનિવાર્યતા સમજ્યો નથી કે એનું હાર્દ-મહત્ત્વ સમજ્યો નથી અથવા આવા જીવનમાર્ગમાં પ્રવેશવાનું વિચાર્યું હતું ત્યારે તેમાં આવું આવું આવશે એવી કશી કલ્પના જ એને ન હતી. આધ્યાત્મિક જીવનમાં પડવું એ એને મન એક પ્રકારના વેપાર જેવું જ હશે અને ‘ચાલો ત્યારે ઝટ દઈને એમાં જે કંઈ મેળવવાનું હશે તે મેળવી લઈશું’ એમ એ કલ્પે છે અથવા કોઈને કંઈ ખ્યાલ જ તે વિશે નથી હોતો. તોપણ એની ગંભીરતાનું ભાન તો બહુ જ ઓછા ઉચ્ચ માનવીને હોય છે. એનું ખરું ઊંડું સાચું જ્ઞાન તો એ જેમ જેમ અંદર પ્રવેશતો જાય છે તેમ તેમ એને જાગતું જાય છે, અને ત્યાં જે કાચોપોચો હોય છે તે લથડી પડે છે. ત્યાં એની મર્દાનગીને પોકાર દેવાનો સાચો અવસર ઊભો થતો હોય છે. એનું સર્વ પુરુષાતન ત્યાં ખપી જાય એવા તે કોઈ ભારે અલૌકિક યુદ્ધમાં ઝંપલાવતો હોય છે. દુનિયાના યુદ્ધમાં પડેલાની તો જગતને

ખબર પણ હોય છે. એના જશ અપજશ પણ ગવાય, પણ આ યુદ્ધ તો કોઈ જોઈ ના શકે, કારણ કે જગતને-જગતમાં એવી દૃષ્ટિ-વૃત્તિ તે પરત્વે હોતી જ નથી. જેને જેવી દૃષ્ટિ હોય તેવું જ તે જોઈ શકવાના. એટલે એની કદર કરનારું તો કોઈ જ નહિ મળવાનું. એની કદર તો એનું હૃદય પોતાનાથી સંતોષ વાળ્યાં કરતું હોય તે જ ખરું. બાકી તો એની આસપાસ આખું સમસ્ત જગત હોવા છતાં તે પોતે એકલો જ રહ્યા કરતો હોય છે. તે હળે છે ભળે છે ભલે, પણ તે પોતાને એકલો ને એકલો જ લાગતો હોય એવું સહજપણે અનુભવતો હશે. આમ, એક બાજુ સારુંયે જગત અને એક બાજુ પોતે એકલો. જગત એને સંપૂર્ણ નકારે અને સંપૂર્ણ આવકારે પણ ખરું, એ બંનેની પરવા ધર્યે એને ચાલશે ના. અને એમ જે સાધક પહેલાં ‘ચાલો, આ આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રમાં ઝંપલાવીએ’ એવી વેપારી દૃષ્ટિથી આ ક્ષેત્રમાં આવ્યા હશે તેઓ કંઈ સમજી શકશે નહિ, અને ‘સેવાનું આ ક્ષેત્ર તો રાગદ્વેષથી પર છે, સ્થૂળ સેવાના ક્ષેત્રમાં તો રાગદ્વેષ અને ઝઘડા છે.’ એમ અનુભવ થવાથી જેને ત્યાં અસંતોષ જાગે છે-એવી સેવાથી જેને સંતોષ થતો હોતો નથી અને વધારે ઉચ્ચ ક્ષેત્રમાં સેવા કરવાનું મન થતાં આમાં તે પડવાનું કરે છે, તેવા સાધકને જ એનાં સાહસ, જોખમો, મહત્તા, ગંભીરતા, એનું વિરાટપણું, એની અનંતતા, અગાધતા અને અથાગતા, એ બધું સાધનાના અવિરત કાર્યની પણ પછી જાગતું હોય છે. એના હૃદયપટ-દૃષ્ટિપટ આગળ એક કોઈ જુદો સૂક્ષ્મ વિશાળ પ્રદેશ જાગૃત બને છે અને ઘડીકભર તો સાધક ગભરામણમાં પડે છે. ‘ઓહો

હો હો ! આ તો ભારે કરી ! આ તો માળું ભારે કામ છે !' એમ એના દિલમાં થાય છે. અને 'હવે ઝંપલાવ્યે જ છૂટકો છે, અને ડૂબ્યા તો કહે બારે વાંસ' એમ કરી એમાં સંપૂર્ણપણે ઝંપલાવે છે. અનધિકારી તે જ જગ્યાએથી પાછા પણ ફરે છે, કારણ કે તે અટવાયેલા બને છે :- અપાર, અગાધ સમુદ્રમાં તરવાનું ન જાણનારો જેમ ગભરામણથી જ મરતાં પહેલાં મરી જતો હોય છે તેમ. આપણે પણ આ રીતે નવેસરથી વિચાર કરી લેવાનો છે.

‘વહાલાં જીવન સૌભાગ્ય છે’

(હરિગીત)

વહાલાં સ્વજન વહાલાં મને વહાલાં જ મુજ સર્વસ્વ છે,
વહાલાંતણાં જીવન ખરે ! શૃંગાર મારો એ જ છે,
વહાલાંથી હું જીવવા ચહું, વહાલાં જ મારો પ્રાણ છે,
‘વહાલાંતણો હૃદ ભાવ’ એ મુજ પ્રાણનો ખોરાક છે.

વહાલાં સ્વજન મુજ આતમા, વહાલાં જ મારી શક્તિ છે,
‘વહાલાં થજો એવાં જીવનમાં’ પ્રાર્થના તમ પાદ તે.
વહાલો રખાવે સ્મરણમાં વહાલાં સ્વજનને શાં હૃદે !
વહાલાં પરંતુ સ્મરણમાં રાખે ન આ નાદાનને.

તમ સૌ હૃદયનો ભાવ તે તમ કાર્યમાં કાં ના વહે ?
જાણે ન હોઉં જીવતો એવું કર્યાં શાને કરે ?
હૃદયે સ્વજનની લગનીને ચેતાવતો રાખી જીવું,
કિંતુ નિરાશા સ્વજનથી ! હૃદયે બળ્યાં કેવો કરું ?

મારું થતું કેવું હશે તે કોણ સાંભળશે પૂરું ?
તૂટી તૂટી હૈયું બને કટકા સ્વજનના મર્મ શું !
વહાલાં જીવનનું સ્વપ્ન છે, વહાલાં જીવન આદર્શ છે,
વહાલાં જીવનની રંગભૂમિ, એ જ અદ્ભુત પ્રેમ છે.

વહાલાં જીવનનું ભાગ્ય છે, વહાલાં જીવન સૌભાગ્ય છે,
વહાલાં સદા ‘વહાલાં’ રહી જીવનને ફળવજો રાંકને.

સુરત

તા. ૩૦-૭-૧૯૪૫

સંતોનાં દુર્ગમ વર્તન અને તેનાં કારણો

સાબરમતી આશ્રમ,
તા. ૦૦-૯-૧૯૪૨

પોતાના સત્ત્વનો ઝટ ઓળખી શકાય એવો આવિર્ભાવ સંતો સાધારણ રીતે થવા દેતા નથી. આથી, નવાસવા જિજ્ઞાસુને અને આધ્યાત્મિક પંથથી તદ્દન અજાણ હોય એવાઓને ઘણી વાર ખૂબ મૂંઝવણ થાય છે. પરિણામે તેમાંના કેટલાકની શ્રદ્ધા સંતમાત્ર ઉપરથી ઊઠી જાય છે. પોતાના જ સંકુચિત અને વિકૃત માનસના માપે સંતોને માપવા જતાં સંતોનાં કેટલાંક વર્તન તેમને અગમ્ય અથવા નિંદ્ય અને ઘૃણાસ્પદ પણ લાગે છે. સંતોનાં આવાં કાર્યોનો ગૂઢ પણ કલ્યાણકારી હેતુ આવાઓની સમક્ષ ખુલ્લો પાડીને તેમને સમજાવવામાં આવે તોપણ તેઓ તે હેતુઓની કદર નથી કરી શકતા. તેમના મનમાં એક કોયડો ઊભો થાય છે કે જાણી જોઈને સંતો શા માટે એવી રીતે વર્તતા હશે કે જેથી તેમને વિશે લોકોમાં ગેરસમજૂતી અને કુશંકા ફેલાય ? આ તો સમાજની ઊલટી કુસેવા થઈ એમ તેઓને લાગે છે.

સંતોના આવા અંધારપછેડાનાં કારણો સમજવાં પણ સહેલાં નથી. આવાં સૂક્ષ્મ, દુર્બોધ વર્તન સમજવા માટે આપણે પ્રથમ તો સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મનો ભેદ સમજી લઈએ. આંખની કીકી સ્થૂળ છે, દૃશ્ય પદાર્થોની જે છબી તે ઝીલે છે તે સૂક્ષ્મ છે, પણ એ છબી પોતે જ એને ગ્રહણ કરનાર અને સંસ્કાર પડાવનાર મનની સરખામણીમાં સ્થૂળ છે. એકાગ્ર ચિત્તવાળો

માણસ આસપાસના અવાજો કે પદાર્થો સાંભળી કે જોઈ શકતો નથી, એ આપણો સાર્વત્રિક અનુભવ સાબિત કરે છે કે ઈંદ્રિયોનો સૂત્રધાર તો મન છે, ઈંદ્રિયો તો સાધનમાત્ર છે. આથી, સ્પષ્ટ થાય છે કે સ્થૂળ (ઈંદ્રિયો કે દૃશ્યની પ્રતિકૃતિ-છબી) કરતાં મન (સૂક્ષ્મ) વધારે શક્તિશાળી છે.

પણ મન જેવા ચમત્કારિક તત્ત્વની ગૂઢતામાં આપણે સહેજ વધારે ઊંડા પ્રવેશ કરીશું, તો માલૂમ પડશે કે મનથી પણ સૂક્ષ્મ કંઈક બીજું છે અથવા ચર્યાસ્પદ કથન છોડી દઈએ તો એટલું તો જરૂર કહેવાય કે મનના બે થર તો છે જ :- ઉચ્ચ મન અને નિમ્ન મન-આ ઉચ્ચ મન નિમ્ન મન કરતાં વધારે સૂક્ષ્મ છે અને વધારે શક્તિશાળી છે. જોકે સાધારણ રીતે દેખાય છે ઊંધું. અનેક લૂંટારા કે ખૂનીઓના સંતોમાં થયેલા પરિવર્તનના ઐતિહાસિક દાખલા ઉપરથી એમ ચોક્કસ કહી શકાય કે ઉચ્ચ માનસ ગમે તેટલું ઢંકાઈ ગયેલું, દબાઈ ગયેલું, મરી ગયેલું પણ દેખાય તોપણ તે ચિરંજીવ છે અને નિમ્ન માનસ નાશવંત છે, તથા ઉચ્ચ માનસને હાથે પરાજય પામે છે. અલબત્ત, નિમ્ન માનસનો પરાજય કરવો અથવા તો તેનું દિવ્ય રૂપાંતર કરવું કે યોગ્ય નિયંત્રણ કરવું સહેલું નથી, પણ અશક્ય પણ નથી.

આ ઉપરથી એક નિયમ તારવી શકાય કે સ્થૂળ તત્ત્વ કરતાં સૂક્ષ્મ તત્ત્વ વધારે શક્તિશાળી છે. સૃષ્ટિના પોષણ માટે બંને અનિવાર્ય છે એ ખરું છે, તોપણ સૂક્ષ્મ તત્ત્વ તરફ જો કોઈ વધારે લક્ષ આપે તો તે અયોગ્ય છે એમ તો આપણે ઉપરના કારણસર નહિ જ કહી શકીએ.

માનવી શરીરધારી હોવાથી તેને આ જગતમાં કંઈક ને કંઈક તો પ્રવૃત્તિ કર્યા જ કરવી પડે છે. કેવળ નિષ્ક્રિયતા એને માટે અશક્ય છે, પણ માનવ સમાજમાં અનેકવિધતા હોવાને લીધે સમાજના અસ્તિત્વ અને સંવર્ધન માટે જુદા જુદા સ્વભાવના અને જુદી જુદી જાતની શક્તિના માણસોની તથા જુદાં જુદાં કાર્યક્ષેત્રોની જરૂર હંમેશ રહે છે. આજના જમાનામાં પણ બધા જ સિપાઈઓ થાય તે અશક્ય પણ છે અને અયોગ્ય પણ છે. એટલે જેમ વ્યાયામશિક્ષકનું કાર્યક્ષેત્ર શરીરવિકાસ છે અને શિક્ષકનું કાર્યક્ષેત્ર મનોવિકાસ કે બુદ્ધિવિકાસ છે તેમ સંતનું કાર્યક્ષેત્ર માનવી સ્વભાવનું દિવ્ય રૂપાંતર છે. શીલનો વિકાસ કરવો એ પણ શિક્ષકના કાર્યક્ષેત્રમાં આવી જાય છે એમ ભાગ્યે જ કહી શકાય. પદાર્થવિદ્યા જેવા સ્થૂળ કે અર્થશાસ્ત્ર કે ન્યાય કે ફિલસૂફી જેવા સૂક્ષ્મ વિષયોની માહિતી આપવામાં જ શિક્ષકના કાર્યની પરિસીમા આવી જાય છે. બહુ બહુ તો એમ કહી શકાય કે એથી વિદ્યાર્થીની બુદ્ધિ, અવલોકનશક્તિ કે અનુમાનશક્તિનો વિકાસ થાય છે. એટલે કે મનના સ્થૂળ વિભાગનો વિકાસ થાય છે. અલબત્ત, આ બધા ગુણો આધ્યાત્મિક વિકાસ માટે આવશ્યક નથી એમ તો કહેવું નથી જ, પણ એથી જે આધ્યાત્મિક વિકાસ થતો હોય તે ઘણો થોડો અને આડકતરી રીતે થાય છે. પણ જ્યાં શિક્ષકનું કાર્ય સમાપ્ત થાય છે, ત્યાંથી જ સંત કે ગુરુનું કાર્ય શરૂ થાય છે. બુદ્ધિ, ચિત્ત, સંસ્કાર, સુપ્ત માનસ (Unconscious mind), લાગણીઓ, પ્રેરણાઓ, પ્રાણ વગેરેમાં જે જે કુટેવો ગળે ઘંટીના પડ જેવી લટકતી રહ્યા કરીને સાધકનો આત્મીય વિકાસ

અટકાવતી હોય તે બધી દૂર કરી અથવા તેને શુદ્ધ કરી, આત્મસ્થિતિમાં આવવામાં સાધકના પ્રયાસને સહાયભૂત થવું એ કામ ગુરુનું છે. શ્રી મહેરબાબા કહે છે તેમ ‘He comes not to teach but to awaken.’

આવા અતિસૂક્ષ્મ કાર્ય માટે કુદરતી રીતે જ સાધન પણ સૂક્ષ્મ જ જોઈએ. ટેબલ જેવા સ્થૂળ પદાર્થના સર્જન માટે ઓજારો અને હસ્તકૌશલ્યની જરૂર રહે છે. બુદ્ધિવિકાસ જેવા એથી સૂક્ષ્મ સર્જન માટે વાણી-લિખિત કે મૌખિકની મુખ્યત્વે જરૂર રહે છે. તે જ નિયમ મુજબ આધ્યાત્મિક વિકાસ માટે જે વિશેષ સૂક્ષ્મ સાધનની જરૂર રહે છે, તેને શક્તિસંચાર કે આધ્યાત્મિક વાતાવરણ કે Psychic contact એવું નામ આપી શકાય. આ સાધન એટલું તો સૂક્ષ્મ હોય છે કે શિષ્યને શરૂઆતમાં તો ખબર પણ પડતી હોતી નથી કે તે એની અસર નીચે વર્તન કરતો હોય છે. અલબત્ત, આ વિદ્યામાં પણ વાણી છેક વર્જ્ય નથી જ. પણ સૂક્ષ્મ સંબંધ કરતાં ઉપદેશાત્મક વાણી ઓછી અસરકારક હોય છે અને તેથી તેનો ઉપયોગ ઓછો થાય છે.

આ જ કારણસર આવા સંતો ઘણી વાર નિષ્ક્રિય અથવા તદ્દન અલિપ્ત-જડતાની હદ સુધીના અલિપ્ત-દેખાય છે, અને તે કેવળ જગતમાંનાં આંદોલનો પ્રત્યે જ નહિ પણ જેઓએ એમને માર્ગદર્શક તરીકે સ્વીકાર્યા હોય તેવાઓ પરત્વે પણ. ખરી રીતે તો જગત કે પોતાના જ શિષ્યો ભલે ન જાણે, તેમ છતાં તેઓ તો સૂક્ષ્મ અને અદૃશ્ય રીતે ખૂબ જ પ્રવૃત્તિશીલ એમના હિતને કારણે જ રહ્યા કરતા હોય છે. તેથી જ તેઓ

વાણી દ્વારા ઉપદેશ આપે કે ન આપે, પોતાના શિષ્યોને પોતાના સ્થૂળ સામીપ્યમાં રાખે કે એવા શિષ્યોને તેમની આસક્તિને લીધે બહુ કડવું લાગે તોપણ દૂર ને દૂર રાખે, તોપણ આધ્યાત્મિક શક્તિનાં આંદોલનો તેઓ સતત વહેવડાવ્યા કરતા જ હોય છે ! આવા તરંગો સાધકોના વ્યક્તિત્વમાં ઊંડા પ્રવેશીને તેનું પરિવર્તન કરવા માંડે છે. સાધકોની તીવ્ર આકાંક્ષા અને ઉત્કટ પ્રેમ પ્રત્યે ઉદાસીન રહેતા દેખાવાનું બીજું એક કારણ એ છે કે એવી ઉદાસીનતાનો દેખાવ જ સાધકને વધારે પુરુષાર્થરૂપ થઈને ગુરુનો પ્રેમ મેળવવાનો પ્રયત્ન કરવા પ્રેરે છે. આમ, શુષ્કતાનો સંતોનો સ્વાંગ પણ જગત હિતાર્થે જ હોય છે.

સાધકની નિદ્રાવસ્થાનો સદુપયોગ કરવાનું પણ આવો સંત ચૂકતો નથી. ઊંઘમાં આપણું જાગૃત મન પ્રમાણમાં નિશ્ચેષ્ટ અને અશક્તિમાન હોય છે. આપણી ઈન્દ્રિયોનું બહિર્મુખપણું તત્કાળ પૂરતું શિથિલ થાય છે. ફક્ત આપણો પ્રાણ જાગૃત હોય છે. આવે વખતે સાધકના આંતરસત્ત્વ (inner being) ને પહોંચવું કૈંક વધારે સુગમ થાય છે. તેથી, સંતો આવી તકનો લાભ લેવાનું છોડી દેતા નથી.

સાધકોની જાગૃતિની દશા દરમિયાન પણ ગુરુ નિષ્ક્રિય નથી હોતો. સૂક્ષ્મ તત્ત્વો પારખવાની એમની દૃષ્ટિ વધારે ને વધારે ખીલતી જાય તે માટે તે એમને સદાય સચેત રાખે છે. જેમ જેમ સાધકોની પ્રગતિ થતી જાય છે, તેમ તેમ તેમને ખાતરી થતી જાય છે કે, જોકે એમના આધ્યાત્મિક માર્ગદર્શકનાં વૃત્તિ, વલણ અને વર્તન, કશા પણ અગાઉ કરેલા વિચારથી પ્રેરાયેલાં નહિ પણ સહસા અને સ્વતઃસ્ફૂર્ત હોય છે તોપણ-કે તેથી જ-

એના એકેએક કાર્યમાં, વાણીમાં અને હાવભાવમાં ગૂઢ હેતુ પણ સમાયેલો હોય છે. આ સમજણ એમનામાં વિશેષ રૂઢ થતાં તેઓ એવા સંતનાં દેખીતી રીતે વિચિત્ર અથવા તદ્દન સામાન્ય પ્રકારનાં વાણી અને વર્તન પાછળ ઢંકાયેલા ગૂઢ હેતુ શોધવા આપોઆપ મથે છે. આમ, એમને સતત જાગૃત તથા ચકોર રહેવું જ પડે છે. વળી, દરેક શિષ્યનાં આંતર્મથનો તથા તેની સમીપ ખડા થતા કોયડાનું ગુરુને જ્ઞાન હોવાથી તે એવા કોયડાનો ઉકેલ વાતવાતમાં-કદીક ત્રીજાની સાથે જ વાત કરતાં આપી દે છે. સાધક જાગૃત ન હોય તો તેનો એ કોયડો બીજી એવી તક મળે ત્યાં સુધી ઊકલ્યા વગરનો રહે છે અને તેથી એની મુશ્કેલી ચાલુ રહે છે. આથી, સાધકોને ગુરુની વિશિષ્ટ ભાષા, રીતભાત વગેરે સમજવા માટે મહેનત કરવી પડે છે, અને પોતાના તથા ગુરુના મનનું નિરીક્ષણ તથા પૃથક્કરણ આવા પ્રયાસના એક અંગ તરીકે તેઓને કરવું પડે છે. આટલા પરિશ્રમ પછી જ્યારે સાધક ગુરુની વાણી કે વર્તન પાછળનું રહસ્ય સમજે છે અને તેમાંથી પોતાના વિકાસને અનુકૂળ તત્ત્વો એને જડે છે, ત્યારે એને ઘણો આનંદ થાય છે. પછી તો એને લાગે છે કે પ્રાપ્તિ કે ફળના પ્રમાણમાં તો તે પરિશ્રમ ઘણો થોડો હતો. આ સમજણ ઊગતાં એને થોડીક જ મૂડીથી ઘણો નફો મેળવનાર વેપારીથી સવાયો આનંદ પણ થાય છે. આવા દુર્બોધ વર્તનની અનિવાર્યતા પણ તેને સમજાતી જાય છે. કેટલીક વાર કડવા અનુભવે જ શીખવા દેવાની પોતાના ગુરુની દેખીતી રીતે નિર્દય પદ્ધતિમાં સાચી દયા, ડહાપણ અને પ્રેમ સમાયેલાં છે એમ એને ભાન થાય છે. અને પોતાના સાચા અને પ્રેમપૂર્ણ

હિતકારીને તે ભ્રમણામાં તણાઈ જઈને દોષ દેતો હતો એવો વિચાર એને સ્ફુરતાં તે વળી વધારે ગુરુ પ્રત્યે આકર્ષાય છે. હવે એને સૂઝે છે કે કપરા સંજોગોમાં જાણી જોઈને એને મૂકવામાં આવ્યો તો જ એની અંદર દટાઈ રહેલી શક્તિ જોર કરીને ફૂટી નીકળી અને સખત પરિશ્રમ પછી મળેલી પ્રાપ્તિ સવિશેષ લાભદાયી અને આનંદપ્રદ થઈ. આટલી કક્ષાએ સાધક પહોંચે છે ત્યાં સુધીમાં તો ગુરુની સૂક્ષ્મ અસરનો પ્રભાવ એના ઉપર વધારે સહેલાઈથી પડતો જાય છે અને એવી અસર પડે છે એનું ભાન પણ સાધકમાં જાગૃત થતું જાય છે. આ ભાનને લીધે જ તે પેલી ફળપ્રાપ્તિ છતાં પ્રમાણમાં નમ્ર રહી શકે છે અને સમજાય છે કે ઊંડા પાણીમાં હડસેલનાર પણ ગુરુ અને તરફડિયાં મારી કિનારે પહોંચવાના તેના પ્રયાસમાં ગુપ્ત સહાય આપનાર પણ ગુરુ છે. આટલું બધું શુભ પરિણામ કેવળ સીધાસાદા ઉપદેશથી કે વર્તનથી ન આણી શકાય.

કેટલીક વખતે પોતાના શિષ્ય ઉપર દુન્યવી કાર્યોનો લગભગ અસહ્ય બોજો લાદીને ગુરુ તેની પ્રગતિ રૂંધતો અથવા પીછેહઠ પણ કરાવતો દેખાય છે, પણ એમાં પણ એનો હેતુ કલ્યાણકારી છે અને પરિણામ પણ એવું જ આવે છે. એક તો આવાં કાર્યો સુપરત કરવામાં આવે ત્યારે શ્રદ્ધાની પણ કસોટી થાય છે. અનુભવોથી ઊગેલી નવી સમજણને આધારે આવા આદેશની પાછળ ગુરુનો શો શુભ હેતુ હશે તે શોધવા સાધકની બુદ્ધિ મંથન કરે છે. આને પરિણામે પહેલું તો એમ સૂઝે જ છે કે આથી પોતાની ધીરજ કેળવાય છે. આધ્યાત્મિક માર્ગમાં જેટલી ઉત્કંઠાની આવશ્યકતા છે, તેટલી જ ધીરજની અને ફળ માટે

અનાસક્તિની છે. પ્રવૃત્તિના ઝંઝાવાતમાં પડ્યા છતાં આંતરિક સ્થિરતા, શાંતિ, સ્વાસ્થ્ય પણ આપોઆપ કેળવાય છે, તે ઉપરાંત, દુન્યવી કાર્યો પણ કરવાની કુશળતા તેને સાંપડે છે, પણ આવી પ્રવૃત્તિઓમાં સાધકને ઝબકોળવામાં સંતનો સૌથી મુખ્ય હેતુ તો પોતાની સાથે પેલાની ચેતનાની સાંકળ દઢ અને અતૂટ થવા માંડે તે છે, કેમ કે પ્રવૃત્તિમાં તણાઈ ગયેલો સાધક સહેજ નવરાશ મળતાં પોતે પોતાના જીવનકાર્યથી વિમુખ થઈ ગયો છે, એવું ભાન થતાં સવિશેષ જોરથી, ખંતથી અને ઉત્સાહથી એમાં લાગી જાય છે અને આવી મુશ્કેલીમાં પોતાની પડખે હંમેશ ઊભા રહેનાર ગુરુ તરફ તેની મીટ મંડાય છે. આમ, પ્રતિકૂળ દેખાતા સંજોગોને પોતાને અનુકૂળ કરવાની શક્તિ તેને સાંપડે છે.

કેટલીક વખતે ગુરુ જાણી જોઈને એવી વાણી ઉચ્ચારે છે કે જેનો ભાવાર્થ જુદી જુદી કક્ષાના સાંભળનારાઓ પોતપોતાની શક્તિ પ્રમાણે જુદો જુદો કરે છે, પણ સૌથી સાચો અર્થ તો સૌથી આગળ વધેલા સાધકો જ કદાચ સમજે છે, પણ કોઈને એનું રહસ્ય સમજાય નહિ તોપણ એ ચિંતા કરતો નથી. શિષ્યોનાં જ્ઞાનચક્ષુ એટલાં શક્તિશાળી થાય કે તે રહસ્યો જોઈ શકે ત્યાં સુધી તે નિરાંતે રાહ જુએ છે. દેવો, દાનવો અને માનવો એમ ત્રણેને વિષ્ણુ ભગવાને, ‘દ’, ‘દ’, ‘દ’ જ કહ્યું, એ વાત આનું એક દૃષ્ટાંત છે.

સાધનાના પંથે પ્રથમ પગલાં માંડનારને કેટલીક વાર અનુભવ થાય છે કે ગુરુ તેમની યોગ્ય કે અયોગ્ય બધી ઈચ્છાઓ પૂરે છે અને તેમના દાસ જેવો થઈને રહે છે. સાધકનાં

મન વગેરેમાં ઘર કરી બેઠેલાં બધાં જડ મંતવ્યો અને આગ્રહો, બહારના દબાણથી નહિ પણ, સાધકમાં જ ઊગતા જતા નવા સંસ્કારોને પરિણામે નાશ પામે એ હેતુ ખ્યાલમાં રાખીને ગુરુ શરૂઆતમાં આમ કરે છે. એને એથી ઘણું સહન કરવું પડે તો તેથી પોતાનું પ્રારબ્ધ ભોગવાઈ જાય છે એમ જાણીને એ શાંત રહે છે. આખરે સાધકને પોતાના સ્વભાવનું તથા મતાગ્રહો અનુસાર અકુશળ વર્તનનું ભાન થાય છે અને ત્યારે પોતાના કારણે ગુરુએ કેટલું બધું સહન કર્યું એની સૂઝ પડતાં એનો ગુરુ પ્રત્યેના પ્રેમનો કુવારો એકદમ જોરથી ફૂટે છે.

સાધકે સંતોના બીજા એક લક્ષણનો ખ્યાલ રાખવો પડશે, નહિ તો તે થોડા સમય માટે તો જરૂર કુટાશે. સાચો સંત એક માનવી વ્યક્તિ નથી પણ, જે વિરોધાભાસી ગુણોનું વર્ણન આપણે પ્રભુ વિશે કરીએ છીએ તેમનો શરીરધારી આવિર્ભાવ છે. એમ એક દેહમાં અનેક વ્યક્તિઓનો તેમાં સમાવેશ થાય છે. તેથી, તેના દરેક શિષ્યને તે જુદો જુદો દેખાશે. આથી, કેટલીક વાર ગુરુ એકને જે સૂચના આપે છે, તે બીજાને આપેલી સૂચનાથી તેમને તેમની પ્રકૃતિ ભેદના કારણે ઊંધી પણ હોય. આ કારણસર શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસ જ્યારે એક શિષ્યને કંઈ આધ્યાત્મિક સૂચના આપતા ત્યારે બીજાને હાજર રહેવા દેતા ન હતા. આથી, સાધકે પોતાને મળેલી સૂચના અને ગુરુના વ્યક્ત થતા જતા વ્યક્તિત્વથી જ સંતોષ માનવો અને બીજાને અપાયેલી સૂચના તરફ લક્ષ ન આપવું તે હિતાવહ છે. આગળ વધતાં બહુ બહુ તો એ એટલું કરી શકે કે ગુરુના પોતાની સાથેના સંપર્ક ઉપર ખૂબ લક્ષ આપી, તેને જરા પણ અવગણ્યા

વગર ગુરુ બીજાઓ સાથે કેવી વિવિધ રીતે વર્તે છે એ નિહાળી, ગુરુની મહત્તાની એ રીતે સવિશેષ કદર કરી તે તેમાંથી પ્રેરણા મેળવે તથા આનંદ માણે.

એવો કોઈ જાતનો મત કે સિદ્ધાંત નથી હોતો કે જે ગુરુનો પોતાનો વિશિષ્ટ ગણાય. એ તો માત્ર પળપળ બદલાતી પરિસ્થિતિ અને વ્યક્તિને યોગ્ય જે જાતનું જ્યારે વલણ અને વર્તન કુશળ હોય તે તટસ્થતાથી રાખે છે. આથી, એના ઉપર શુષ્કતા કે હૃદયહીનતાનો આરોપ ઉપરછલ્લી દૃષ્ટિએ જરૂર મૂકી શકાય, પણ ખરી રીતે તો તદ્દન તટસ્થ દેખાતા તેના વર્તનથી પણ સામી વ્યક્તિને પ્રગતિને પંથે એક ડગલું આગળ ભરવાની સુગમતા થાય છે. આવો લાભ પામનારને ઘણી વાર તો એનું ભાન પણ હોતું નથી, એટલું જ નહિ પણ કદી કદી તો ઊલટો સંતના કોઈ વિવિધ દેખાતા વર્તનને લીધે એક જાતની ઘૃણા કે વિરોધ એના મનમાં રહેતો હોય છે. કદી કદી જનસમાજ સંતને ન સમજી શકવાથી તેને પીડા કરે તેનું એક કારણ સંતની આ દુર્ગમતા પણ છે. આવી પીડા વેઠતો સંત તો સદાય બ્રહ્માનંદમાં નિષ્ઠ હોય છે. તેથી, તેનું શરીર પીડાય છે, પણ જાતે તો અંદરથી પ્રસન્ન જ હોય છે. દેશકાર્ય માટે દુઃખ વેઠનારા કે શહીદ થનારામાંના કેટલાકનો પણ આવો અનુભવ હોય છે, તે ઉપરથી આની યથાર્થતા સમજાશે.

બાળકની માફક સંત તે વળી રડતો હશે ? હા, તે હસે પણ ખરો અને રડે પણ ખરો. જ્યારે કોઈ સાધક એટલો નીચા થરનો હોય (પણ કોઈ પ્રારબ્ધના ભોગે સંત સાથે સંપર્કમાં આવ્યો હોય) અને સામાન્ય ઉપાયોથી તેની જડતા

ખસે નહિ, ત્યારે ગુરુ જાતે દુઃખ વહોરીને અને રડીને પણ પેલાની હમદર્દી મેળવે છે. કોઈ વાર અત્યંત ક્રોધે ભરાઈને પેલાની લાગણીને સખત આઘાત આપે છે, તથા તેને પોતાની ભૂલ સુધારવા એકદમ સચેત કરે છે. દેખીતી રીતે તો આવાં કાર્યોથી એ બે વચ્ચે અંતર વધે છે, પણ સાધકને થયેલા ગુરુના હિતકારી અનુભવો સાધકની ઉત્કટ જિજ્ઞાસા તથા ગુરુ પરત્વેનો અંતરનો પ્રેમ આ ગેરસમજૂતીને હઠાવી કાઢી અંતે પ્રેમ જ પ્રગટાવે છે.

અમુક નિયમને વશ ન થવાનું અને ઝટ સમજાય એવી રીતે ન વર્તવાનું ગુરુને એક બીજું પણ કારણ છે. એ કોઈ જાતના અભ્યાસક્રમમાં કે આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ માટે અમુક જ જાતનું વલણ કે વર્તન રાખવું જોઈએ એમ માનતો નથી. એ તો કેવળ સર્વવ્યાપી ચિત્શક્તિનું સજીવ વાહન છે. તેથી, આજના એના વર્તન કરતાં કાલનું વર્તન જુદુંય હોવાનો સંભવ રહ્યા કરે છે.

સાધકે તો આ કારણસર પોતાની ઉન્નતિ કરનારા તરીકે સાબિત થયેલા અનુભવોને આધારે ગુરુના હાથમાં પોતાની જીવાદોરી સોંપવી જોઈએ. શ્રદ્ધા અને હિંમત તથા દૃઢતા ધારીને આધ્યાત્મિક પંથની અનેક કેડીમાંથી પસાર થતાં કે તેને પસાર કરાવવામાં આવતાં ડર કે અશ્રદ્ધાને પોતાના હૃદયમાં પેસવા ન દેવાં જોઈએ. અનુભવોની પરંપરા છતાં જે શંકાશીલ રહ્યા કરશે, તેને પોતાને જ વધારે કષ્ટ પડશે. આવા સાધકોને એ કક્ષા પૂરતા અપાકટ સમજણવાળા ગણી શકાય.

શરૂઆતમાં સાધકને ખબર નથી પડતી કે પોતે કોઈ સૂક્ષ્મ

અસરને પરિણામે ઘડાતો જાય છે. તે વખતે દુઃખદ લાગતા અનુભવો પણ એને થવાના જ, પણ જો આવા વિરોધી દેખાતા સંજોગોને પણ તે આનંદપૂર્વક સ્વીકારી લેશે તો તેની પ્રગતિ ઝટ થશે. આમ, ધીમી કે ઝડપી પણ એની પ્રગતિ તો થવાની જ. એક વાર પ્રભુની ઈસ્પિતાલમાં દાખલ થયા પછી પૂર્ણ રીતે રોગમુક્ત થયા વગર પ્રભુ છોડતા નથી એમ શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસ કહેતા.

કોઈ કોઈ વાર ગુરુ પોતાની ચમત્કારિક શક્તિનો ઉપયોગ પણ કરે છે, પણ જાદુગરના અને સંતના એવી અસામાન્ય શક્તિઓના ઉપયોગ પાછળના હેતુમાં આસમાન જમીનનો ફરક છે. જ્યારે કોઈ સાધકનાં વલણ, વૃત્તિ કે પ્રાણ, ચિત્ત વગેરેને તેમની જડતાને કારણે સખત આઘાત આપવાની જરૂર હોય અથવા જો ગુરુને લાગે કે અમુક અસાધારણ અનુભવથી સાધકની આધ્યાત્મિક માર્ગમાં શ્રદ્ધા અને નિષ્ઠા જામશે તો એવી શક્તિનો ઉપયોગ નિમિત્તયોગે થાય છે, પણ એ અનુભવ થાય પછી પણ એનો કેવી રીતે મન, બુદ્ધિ આદિમાં સ્વીકાર કરવો તે, સાધક ઉપર તે છોડે છે. એનું મહત્ત્વ સમજાવવાની પંચાતમાં તે પડતો નથી, કેમ કે આપોઆપ એના દિલમાં જે ઊગે તે જ ટકે.

આ લેખ કુદરતી રીતે જ સર્વતોમુખી દર્શન કરાવતો નથી. આ તો માત્ર અંગુલિદર્શનનો એક નમ્ર પ્રયાસ છે, કેમ કે લોકોત્તરણાં ચેતાંસિ કો હિ વિજ્ઞાતુમર્હતિ ॥

લોકથી ચઢિયાતા જે હોય છે, ચિત્ત તેમનાં સમર્થ જાણવા કોણ ? ગૂઢમાં ગૂઢ તે સદા.

પ્રેમ

ત્રિથિ,

તા. ૦૦-૯-૧૯૪૩

‘સર્વં ચલ્વિદં બ્રહ્મ’ એવું શ્રુતિવચન જેટલું સાચું છે, તેટલું જ સાચું ‘સર્વં ચલ્વિદં પ્રેમ’ એ કથન છે. અંગ્રેજીમાં તો ‘પ્રભુ એ જ પ્રેમ છે’, એવી ઉક્તિ છે પણ ખરી. સ્થૂળમાં સ્થૂળથી, સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મથી પ્રેમ પ્રવર્તી રહેલો છે. એને જ લીધે સૃષ્ટિનું ધારણ થાય છે, પોષણ થાય છે. એને જ લીધે માનવી અને પશુ તથા પ્રાણીમાત્રમાં જિજીવિષાની અદમ્ય પ્રેરણા રહેલી છે, કેમ કે જિજીવિષા ત્યારે જ હોય કે જ્યારે જીવવામાં રસ રહેલો હોય. એકલા સચેતન નહિ પણ અલ્પચેતન અથવા આપણે જેને જડ કહીએ છીએ તેવા પદાર્થો પણ પ્રેમબદ્ધ છે. આ કંઈ કોઈ તરંગી કવિનો કલ્પનાવિહાર નથી, પણ શુદ્ધ સત્ય હકીકત છે. પૃથ્વી અને બીજા ગ્રહો પરસ્પરના અને સૂર્યના આકર્ષણથી અને તારાઓ એકબીજાના આકર્ષણથી સ્વસ્થાન અને સ્વમાર્ગથી ચ્યુત નથી થતા અને તેથી સૃષ્ટિનો ક્રમ ચાલ્યા કરે છે. પૃથ્વી ઉપર પણ દરેક જડ પદાર્થને આકર્ષણ છે. તેથી જ તે પૃથ્વી ઉપર રહી શકે છે. આખું વિશ્વ કોઈ નિગૂઢ, અદૃષ્ટ સાંકળથી એકબીજા સાથે જોડાઈ રહ્યું છે. પછી તેને સાપેક્ષવાદનો નિયમ (Law of Relativity) કહો કે બીજું કોઈ નામ આપો. એ નિયમ, નિયમ હોવાથી સૂક્ષ્મ છે, પણ તેથી જ તે એટલો શક્તિશાળી છે કે સમસ્ત વિશ્વમાં તે વ્યાપ્ત છે. આ નિયમ પણ પ્રેમનું જ સ્વરૂપ છે, કેમ કે પ્રેમ એટલે એકબીજાને

જોડનારી સૂક્ષ્મ સાંકળ નહિ તો બીજું શું છે ? આ પ્રેમ જ્યારે દેખીતી રીતે એવા પ્રાથમિક સ્વરૂપમાં પ્રગટે છે કે તેમાં પ્રાણ ન હોય એમ આપણને લાગે ત્યારે આપણે એને જડ પદાર્થનું નામ આપીએ છીએ. એને સજીવ ભલે વૈજ્ઞાનિકો ન કહેતા હોય, પણ એ શક્તિનું સ્વરૂપ છે એમ તો એઓ પણ કહે છે. કોઈ પણ જડ પદાર્થનું પૃથક્કરણ કરતાં કરતાં વૈજ્ઞાનિકો જ્યાં સુધી પરમાણુ-Atom-સુધી પહોંચ્યા ત્યાં સુધી તો ઠીક હતું, પણ સૂર્યમાળામાં શ્રીકૃષ્ણરૂપી સૂર્ય અને આસપાસ ગ્રહોરૂપી ગોપ-ગોપીઓની જે સનાતન રાસકીડા થયા કરે છે, તેવી જ સનાતન રાસકીડા પેલા અણોરપિ અણિયાન્ જેવા પરમાણુમાં પણ થાય છે, એવી જ્યારે શોધ થઈ ત્યારે તો પછી જડ પદાર્થનું જડપણું ન રહ્યું, અથવા રહ્યું ગણીએ તોપણ ત્યાં પણ કંઈક એવું આકર્ષણનું તત્ત્વ માલૂમ પડ્યું કે જેને ‘પ્રેમશક્તિ’ એવું નામ તાત્ત્વિક રીતે તો આપી શકાય, પછી ભલે એ ભૌતિક વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર અનુસાર નામ ન આપ્યું હોય.

સૃષ્ટિનું ધારણ અને પોષણ જેમ પ્રેમથી થાય છે, તેમ તેની ઉત્પત્તિ પણ પ્રેમથી જ થઈ છે. રસરાજ ભગવાનને લીલા કરવાની, રસ ભોગવવાની ઈચ્છા થઈ અને ઈકોઽહં બહુસ્યામ્ની વૃત્તિ ઉત્પન્ન થતાં જ સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ થઈ. અને સૃષ્ટિના ધારણપોષણ દરમિયાન પણ સતત ઉત્પત્તિની જે ક્રિયાઓ થયા કરે છે, તેનું કારણ પણ પ્રેમ કે રસ જ છે, એ હકીકતનો ઈન્કાર કોણ કરી શકશે ?

આમ, પ્રેમ વિશ્વવ્યાપી છે. ‘જડ’ પદાર્થોમાં તે આકર્ષણના નિયમ તરીકે ઓળખાય છે અને જીવંત પ્રાણીઓમાં તે વિષય-

વાસના અને તેના ઉચ્ચતર સ્વરૂપમાં પ્રેમ તરીકે ઓળખાય છે.

માનવીમાં પશુત્વના અવશેષ અને પ્રભુત્વનાં બીજ છે એ તો સર્વસ્વીકૃત સત્ય છે. માનવીમાત્ર, (માનવી શું ? પ્રાણીમાત્ર, ચેતનમાત્ર) અંતે તો પ્રભુમય થવાનો છે. તેથી જો એણે પોતાના સહજ વિકાસની ગતિ ત્વરિત કરવી હોય અને તે દ્વારા કેટલાંય નિવાર્ય દુઃખો કે ચિંતા કે કર્મવિપાકમાંથી બચવું હોય કે તેને હળવાં કરી નાખવાં હોય તો અને આજકાલ જેનો સૂર પ્રધાનપણે વાગી રહ્યો છે, એવી માનવસેવા તેના સાચા અર્થમાં કરવી હોય તોપણ, તેણે આ વિરાટતત્ત્વ-પ્રભુતત્ત્વ-પ્રેમને દિવ્ય અને દિવ્યતર બનાવવો પડશે.

એ પ્રેમ ‘દિવ્યતર’ ક્યારે બન્યો કહેવાય ? જ્યારે પ્રેમનાં બંને લક્ષણો-દ્વૈત અને અદ્વૈત-તેના પૂર્ણ સ્વરૂપમાં પ્રગટ થાય ત્યારે કંઈ પણ ‘બે’ના અસ્તિત્વ વિના નથી સૃષ્ટિનું અસ્તિત્વ, નથી પ્રેમનું. અધમમાં અધમ સ્વાર્થી માનવી પણ પોતાના શરીરને કે મનને એટલું ચાહે છે કે તેને સુખસગવડો મળે તે હેતુથી અનેક નીચ કૃત્યો કરે છે. આમ, શરીર, મન, સ્વભાવ, વગેરે પ્રકૃતિનો આવિર્ભાવ અને ‘હું’ એ બેને તે જાણેઅજાણે જુદાં ગણે જ છે. સોહમ્ કે સર્વમિદં બ્રહ્મ એ સત્ય સમજવા માટે કંઈ નહિ તો બુદ્ધિથી ‘અહમ્’ અને ‘સ’નો કે ‘સર્વ ઈદં’ અને ‘બ્રહ્મ’નો ભેદ પાડ્યો એટલે પડ્યો. સોહમ્નો અનુભવ તેને જ થાય છે કે જેને સઃ ઉપર પ્રેમ ઊપજે છે. પ્રેમ ત્યાં જ હોઈ શકે કે જ્યાં પ્રેમી હોય અને પ્રેમપાત્ર હોય. એટલે કંઈક બીજું પણ હોય, પણ પ્રેમ એ પ્રભુનું તત્ત્વ હોવાથી તેમાં

ઉર્ધ્વગતિ સાહજિક છે. તેથી જ એ દ્વૈતમાં પણ અદ્વૈતનો આદર્શ, તે પ્રતિ વેગવાળું કે ધીમું, ભાનપૂર્વક કે સ્વભાવવશ થઈને થતું પ્રયાણ અને અદ્વૈતમાં લય કે સંમિલન-એ બધું જ પ્રેમમાં નિગૂઢ રીતે કે આવિર્ભૂત સ્વરૂપમાં રહેલું છે. આમ, પ્રેમ એ જોડનાર-બાંધનાર-સાંકળ પણ છે અને મુક્તિ અપાવનાર સાધન પણ છે. ખરી રીતે સાચો પ્રેમ એવી સાંકળ છે કે જે સાંકળ જ નથી પણ મુક્તિનું જ લક્ષણ છે કે મુક્તિનું જ સ્વરૂપ છે. માનવી કોની સાથે ખૂબ ‘છૂટ’થી વર્તી શકે છે? જેની સાથે તે પ્રેમની સર્વશક્તિમાન સાંકળથી બંધાયો હોય તેની સાથે. પરમ ચૈતન્ય તત્ત્વ સાથે બંધાયેલો દેહધારી એટલે જીવન્મુક્ત. એટલે જ જે પ્રેમ દ્વૈત વગર અશક્ય છે, તે જ દ્વૈત તેના જીવન્મુક્ત શુદ્ધતમ રૂપમાં અદ્વૈત જ છે.

પ્રેમની આ સાહજિક ઉર્ધ્વગતિને જેટલે અંશે માનવ ભાનપૂર્વક સ્વપ્રયત્નથી વેગ આપશે, તેટલે અંશે તેને લાભ થશે, કેમ કે સાચો પ્રેમ મેળવવામાં અને તેના પ્રયાસમાં તથા મેળવાતાં થતી મન, પ્રાણ, હૃદય, બુદ્ધિ વગેરેની ક્રિયા પ્રક્રિયામાં જ માનવી આપોઆપ વધારે ને વધારે શક્તિ કેળવતો અને મેળવતો જાય છે. પ્રેમ પ્રભુનું તત્ત્વ હોવાથી તે આપણને આપણી પ્રકૃતિના, જન્મોથી પડેલા સંસ્કારો ઉપર, આપણાં કર્મ અને પ્રારબ્ધ ઉપર, આપણી સરસાઈ અને આપણું નિયંત્રણ કરવા પ્રેર્યા કરતો હોય છે. પ્રેમ આપણને શુદ્ધ કરે છે, કેમ કે પ્રિયજનને ખાતર આપણી સર્વ મનીષાઓ અને માન્યતાઓનો ત્યાગ તે માગી લે છે. પ્રેમ હોય ત્યાં ‘હું’ અને

‘મારું’ રહેતું નથી. જેટલે અંશે ‘હું’ અને ‘મારું’ હોય તેટલે અંશે પ્રિયજન ઉપર પ્રીતિ ઓછી જ હોય છે, કારણ કે પ્રેમ એટલે જ મારાપણું નહિ પણ પ્રિયજનપણું. ‘પ્રિયજનને ગમે તે જ મને ગમે.’ એવી જ્યાં ભાવના અને તદનુસાર વર્તન નથી હોતાં અથવા ઓછાં હોય છે ત્યાં એ પ્રેમ કહેવાય જ કેવી રીતે ? ત્યાં તો કેવળ સ્વાર્થ જ ગણાય. પ્રિયજનને ગમતું જ કરવાની હોંશ જ્યારે હોય ત્યારે જ પ્રિયજન માટે સર્વસ્વનું સમર્પણ આનંદપૂર્વક થઈ શકે અને ત્યારે જ માનવી જેવા માટીના દેહવાળાથી પણ પરાક્રમ, દુઃખસહન વગેરે પ્રભુમય કે અતિમાનવ લક્ષણો પ્રાપ્ત કરી શકાય. બાળકની અનેક જાતની ત્રાસ કે ઘૃણા ઉપજાવનારી કરણીને માતા આનંદથી ભોગવી લે છે તેનું કારણ પ્રેમ. સાચો પ્રેમ પ્રિયજન પાસેથી કશાની અપેક્ષા રાખતો નથી. પ્રિયજન પાસેથી પ્રેમની પણ અપેક્ષા રખાય તો તેટલે અંશે એ પ્રેમ કાચો છે. અલબત્ત, આવા કેવળ નિરપેક્ષ પ્રેમનું પરિણામ મોહુંવહેલું સામા પક્ષ તરફથી પ્રેમમાં પરિણામ પામ્યા વિના રહેતું જ નથી. તેમ છતાં સાચો પ્રેમ તો એવા કોઈ પણ જાતના પરિણામની ઈચ્છા કે આશા રાખતો નથી.

ઉદાર માનસ એ તો પ્રેમનું પહેલું પગથિયું માત્ર છે. પરિસ્થિતિ અનુસાર સંબંધમાં આવતી અનેક પ્રકારના સ્વભાવવાળી વ્યક્તિઓને સહન કરી લેવી એ તો પ્રેમનો પ્રારંભ કહેવાય. અનેક ગેરસમજૂત મર્મચ્છેદી વાક્યોના ઘા, અન્યાયી વર્તન, તુમાખીભર્યો કે કેવળ નીરસ કે ઉદાસીન

અથવા વિરોધી વૃત્તિવાળો ભાવ, અનેક જાતના ખોટા આક્ષેપો, દુઃખ દેવા ફેંકાયેલાં લોહબાણથી પણ કઠણ ગણાતાં વાગૂબાણ-એ બધું જ મૂંગે મોઢે સહી લેવું એટલે માનસિક ઉદારતા, પણ માનસિક ઉદારતામાં પણ થોડું ઘણું દુઃખ અંતર્ગત રહેલું હોય છે. સાચા પ્રેમને તો એવું દુઃખ નથી. અનેક શારીરિક કે માનસિક અડચણો પ્રેમ એક રૂંવાડું પણ ફરકવા દીધા વિના શાંતિથી સ્વીકારી લે છે. એ કદી પોતે કરેલી કરણીને ગાઈ વગાડી જાણતો નથી.

પોતાના સર્વપણાની અને સ્વાર્પણની બાબતમાં પ્રેમ જેટલો મૌન રહે છે તેટલો જ નિરભિમાની રહે છે. અહંકાર-મદ અને પ્રેમ એ બે વચ્ચે કદી મેળ ખાઈ શકે નહિ. તે સાથે પ્રેમને અને મોહને પણ તેજ-તિમિર જેવો સંબંધ છે. જેટલે અંશે મોહ તેટલે અંશે પ્રેમનો અભાવ. મોહ આંધળો છે, પ્રેમ વિરાટસ્વરૂપ ભગવાનનું લક્ષણ હોઈ અસંખ્ય આંખોવાળો છે. પોતાનાં પ્રિયજન પ્રત્યે તેના કલ્યાણના હેતુનો સતત ખ્યાલ રાખીને તે દેખીતી રીતે અત્યંત કઠણ થઈ શકે છે, કેમ કે પ્રેમ કંઈ વેવલાપણું કે કેવળ કુમળી કુમળી, પોચી પોચી, લાગણી નથી. પ્રેમ પ્રિયજન પ્રત્યેના વર્તનની બાબત હંમેશ એક ખ્યાલ રાખે છે-પ્રિયજનનું કેવી રીતે શ્રેય થાય. એને પ્રિય લાગે એવું જ કરવું એ કંઈ પ્રેમ નથી, એ તો કાં તો કાયરતા છે કે ખુશામત. આવા એકમાત્ર કલ્યાણ પ્રતિ દષ્ટિ રાખીને કરેલા વર્તનથી ઘણી વાર પેલું પ્રિયજન ઊંધું સમજે, ગુસ્સે થાય, દ્વેષ પણ રાખે, અહિત કરવા તત્પર

થાય અને સાચેસાચ અહિત કરે પણ ખરું, તેમ છતાં પ્રેમ તો એની પ્રત્યે દેખીતી રીતે ભલે કઠોર વર્તન કરે, તોપણ અંદરથી તો પોતાનું હૈયું સદાય ભીંજાયેલું રાખશે, પ્રિયજનના આઘાતોનો પ્રત્યાઘાત હૃદયના ઊંડા પ્રેમભાવથી જ આપશે અને બધી વિટંબણા પ્રભુની પ્રસાદી તરીકે સ્વીકારી અને વધાવી લેશે, અને પોતાનું કલ્યાણ જ કરાવવા આઘાતો તેને મળે છે એમ જ સમજશે. આવી રીતે સહિષ્ણુતામાંથી વિકસતાં વિકસતાં દ્વેષનો બદલો પ્રેમમાં પરિણામ પામે છે અને પછી એવું પ્રેમમય વર્તન એકાદ બે વ્યક્તિ કે અમુક અમુક પ્રતિ નહિ પણ પ્રાણીમાત્ર પ્રતિ થતાં, પ્રેમ ભગવાન બની જાય છે.

આવો પ્રેમ પ્રાપ્ત કરવાની ઉત્સુકતા ધરાવનારને જગતના સર્વ કોઈ પ્રસંગો પોતાના કર્મવશાત્ સંબંધમાં આવેલાં સર્વ કોઈ પ્રાણીઓ, પ્રેમનો પાઠ શિખવાડનાર થઈ પડે છે, પણ તે પોતાનું પ્રત્યેક વર્તન ભાનપૂર્વક, જ્ઞાનપૂર્વક, પોતાના આત્મશ્રેયનો હેતુ સતત લક્ષમાં રાખીને કરતો હોય તો. કેવળ પ્રકૃતિને વશ થઈને પ્રેમાળ વર્તન થતું હોય તો વિકાસ ઓછો થાય છે અને કેટલીક વાર પછડાવાનું પણ બને.

આનું પણ કારણ છે. સાચો પ્રેમ પૂરેપૂરો અનાસક્ત છે. આસક્તિ અને પ્રેમ વચ્ચેનું અતિસૂક્ષ્મ અંતર્પટ તો કેવળ સંતો જ પારખી શકે એવું કશું નથી. સાધારણ રીતે પ્રેમ તરીકે જે ઓળખાય છે તે ઘણી વાર આસક્તિ હોય છે, કેમ કે પ્રેમ એ એકાએક ઉછાળો મારતો અને પછી શમી જતો આવેગ નથી,

પણ એ તો શાંત, ગંભીર, ઊંડા જલનિધિ માફક સતત નિશ્ચલપણે વહેતો ભાવ છે. એમાં વિસ્તાર પણ છે અને ઊંડાણ પણ છે. એને સમુદ્ર કરતાં પણ વ્યોમની ઉપમા વધારે યોગ્ય રીતે આપી શકાય, કેમ કે વ્યોમ સમસ્ત સૃષ્ટિમાં વ્યાપક છે, છતાં અલિપ્ત છે, અને સૃષ્ટિની પાર પણ જો કોઈ પ્રકૃતિનું તત્ત્વ રહેતું હોય તો તે આકાશતત્ત્વ છે. આસક્તિ માણસને પછાડે છે, પ્રેમ ઉઠાડે છે. એવો અનાસક્ત પ્રેમ કેળવવો અને મેળવવો એટલે જ સાધના. એને સાધનાનું એક મહત્ત્વનું અંગ ગણવામાં આવે તો તે પણ અલ્પોક્તિ છે. જેમ એ સાધના છે, તેમ એ સિદ્ધિ પણ છે. કુશળ વર્તન અનાસક્તિથી પ્રાપ્ત થતી કેવળ નિર્લેપ દૃષ્ટિ વગર અશક્ય છે, અને પ્રેમ પ્રેમપાત્રનું કલ્યાણ જ વાંછતો હોવાથી, કુશળ વર્તન તેને માટે અનિવાર્ય છે. યોગ્ય સમયે યોગ્ય હાર્દિક વલાણ પણ એણે રાખવું જ જોઈએ. એવાં યોગ્ય વલાણ અને વર્તનની ગમ હોવી, સૂઝ પડવી એ કંઈ પુસ્તક વાંચવાથી કે સંતોનાં એક રૂઢિ-નિયમ તરીકે પાસાં સેવ્યાથી કદી પ્રાપ્ત થતી નથી. સંસારમાં કાર્યદક્ષ ગણાતી બુદ્ધિથી પણ એવી સૂઝ મળતી નથી. એ તો અંતરાયરૂપ પણ થઈ પડે - જો એ સંસારી કાર્યદક્ષતાની પ્રાપ્તિ કે ઉપયોગ પાછળ સાધનાની દૃષ્ટિ રાખ્યા કરી ન હોય તો. એ સૂઝ તો સતત એકધારું કેવળ શુદ્ધ પ્રેમપ્રાપ્તિનું લક્ષ્ય રાખીને તદનુસાર વર્તન કરવાથી ધીમે ધીમે વધારે ને વધારે પડતી જાય છે. વળી, સૂઝ પડવી એ એક વાત છે અને તે જીવનમાં ઉતારવી, તેને સાકાર રૂપ આપવું તે બીજી વાત છે. આપણે

ઘણાં એવા પંડિતો જાણીએ છીએ કે જેઓ વેદવેદાંતમાં ખરેખર નિષ્ણાત હોય, વાત કરવા બેસે ત્યારે પૃથ્વી ઉપર પગ જ ન રહે, પણ એમનું જીવનવર્તન તો કંઈક બીજું જ બતાવતું હોય. મળેલી સૂઝને વર્તનમાં ઉતારવાનો ખંતપૂર્વક, સાચી નિષ્ઠાથી પ્રયાસ થાય તો જ નવી નવી સમજણ ઊગતી જાય, અને પેલી નવી સૂઝ પ્રમાણેનું જીવન ઘડાતું જાય. આ દૃષ્ટિએ જોતાં પ્રેમપ્રાપ્તિનો આદર્શ કદી પણ પૂરેપૂરો તો વર્તનમાં ઉતારી શકાય નહિ, અથવા એમ કહો કે તે આદર્શની ફલસિદ્ધિ ત્યારે જ થાય કે જ્યારે માનવી પ્રભુનું કેવળ સર્વ ભાવે યંત્ર બની જાય. આવો માણસ જ સાચો પ્રેમ શું તે સમજે છે અને તેવો ભાવ ધારણ કરી શકે છે. સામાન્ય રીતે આપણે જેને પ્રેમ કહીએ છીએ અને જે ઉત્કટ પણ દેખાય તેમાં અનેક સેળભેળ તત્ત્વો ભળી ગયેલાં હોય છે. સ્થૂળ વાસનાથી માંડીને પ્રિયજન ઉપર પોતાનો સૂક્ષ્મ પણ જોરદાર કાબૂ રહે એવી ઊંડી ઈચ્છા જેવી કંઈ કંઈ વૃત્તિઓથી ભળેલો પ્રેમ સાચો પ્રેમ નથી. મનુષ્યનું આંતર્માનસ એવી ગૂઢ રીતે વર્તે છે કે તે મનુષ્યને પોતાને તેની કલ્પના પણ ઘણી વાર હોતી નથી. જેણે આંતર્નિરીક્ષણ સંપૂર્ણ તટસ્થ ભાવે કરવાની જીવતી ટેવ પાડી હોય તેને જ તે દેખાતું જાય છે. પોતાની સર્વ સુખસગવડોનો ત્યાગ કરતી માતાના ઉત્કટ પ્રેમમાં પણ એ બાળક ‘પોતાનું જ લોહી છે, પોતાનું સર્જન છે.’ એવો ઊંડો ભાવ સદાય છૂપી રીતે વર્ત્યા કરતો હોય છે, તેટલે અંશે તે શુદ્ધ નથી, સંકુચિત છે. જગતની ઘણીખરી માતાઓ

વાત્સલ્યપ્રેમમાંથી વિશ્વપ્રેમ પોતાનામાં પ્રગટાવી શકતી નથી, તેનું કારણ આ જ છે. પોતાના જ દેશ કે અમુક સામાજિક આદર્શ માટે પ્રાણાર્પણ કરવા તૈયાર થનારામાં ઉચ્ચ કોટીનો પ્રેમ નથી એમ તો કેમ જ કહેવાય ! તેમ છતાં એમાં પણ ઘણી વાર વિસ્તૃત અહંભાવ અને પાર્થિવ માપથી જ અન્ય જનને સમજવાની વૃત્તિ અને દૃષ્ટિ રહેલાં હોય છે અને તેથી ત્યાં રાગદ્વેષની માત્રા પણ ઘણી હોય છે. શુદ્ધ પ્રેમ તો આત્મસ્વરૂપ-પ્રભુસ્વરૂપ છે. એટલે એમાં ક્યાંય આવી પક્ષાપક્ષી ન હોઈ શકે. સંત નરસૈયાએ સાચું જ ગાયું છે કે ‘પક્ષાપક્ષી ત્યાં નહિ પરમેશ્વર.’

સાચો પ્રેમ એટલે શુદ્ધતમ વિવેક. સંત કે પ્રભુ સમદષ્ટ છે, તેનો અર્થ એવો છે કે પેલા સંતના મિત્ર કે શત્રુ ગણતા હરકોઈ પરત્વે સંત કશી પણ અંતર્ગત રાગદ્વેષની લાગણી વગર તે તેને યોગ્ય ભાવે રાખે. ‘શત્રુ’નું શત્રુત્વ સંતને ક્ષોભ પમાડી શકતું નથી, કેમ કે સંતનો ભાવ આવા આઘાત સામે પ્રકૃતિને વશ રહેનારથી થતા પ્રત્યાઘાતવાળો નથી, પણ પોતાના જે રીતના વર્તનથી સામા માણસનું આત્યંતિક શ્રેય થાય તે રીતનો ભાવ સંત આવા આઘાતો પ્રત્યે રાખે છે. ‘યે યથા માં પ્રપદ્યન્તે તાંસ્તથૈવ ભજામ્યહમ્’નો અર્થ મારી દૃષ્ટિએ આ છે. તેથી જ સંત સંસારમાં રચીપચી રહેલા તરફ જે ભાવ રાખે છે તેના કરતાં અનેકગણો વધારે ભાવ તે, સાધક પ્રત્યે રાખે છે. સમદષ્ટિ એટલે નિર્લિપ્ત દૃષ્ટિ. આવી વિવેકભરી સમદષ્ટિ સાચા પ્રેમને જ સૂઝે છે અને એ જ રાખી શકે છે.

સામા માણસના આંતરસત્ત્વ (inner Being) ને પારખીને જેમ વૈદ્ય પ્રત્યેક દરદીને તેની તેની પ્રકૃતિ અનુસાર જુદી જુદી દવા આપે છે તેમ તેની પ્રત્યે તે કલ્યાણમાર્ગે કૈંક તો પ્રગતિ કરે એવો શુભાશય સદાય રહે અને તે પ્રમાણે વર્તન થાય, એ તો સાચો પ્રેમ જ કરી શકે. એ શક્તિ કંઈ ઝટ મળી જાય એવી નથી. એને માટે પોતાના આંતર્માનસની સંપૂર્ણ શુદ્ધિની જરૂર છે. પ્રેમ વિકસતો જાય છે તેમ તેમ આ શુદ્ધિ થતી જાય છે.

કદાચ આંતરશુદ્ધિને માટે ઉત્તમમાં ઉત્તમ સાધન પ્રેમની ઉપાસના છે, કેમ કે પ્રેમ જેટલી સમજણ આપે છે, એટલે કે પ્રેમથી જેટલી જ્ઞાનપ્રાપ્તિ થાય છે, તેટલી બીજા કશાથી નથી થતી. માત્ર, એ પ્રેમભાવ ભાનપૂર્વક, હેતુપૂર્વક કેળવવો જોઈએ અને એ ભાવ અને લાગણી કે આવેગ વચ્ચે શો ભેદ છે તેનો ખ્યાલ આંતરનિરીક્ષણ કરી કરીને મેળવતાં રહેવું જોઈએ. બાળકને મા કે પતિને પત્ની જેટલાં સમજી શકે છે તેટલું કોઈ અન્ય જન નથી સમજી શકતું એનું કારણ પ્રેમ જ છે. કોઈ પણ વિષય, ભૌતિક કે આધ્યાત્મિક, હસ્તગત કરવો હોય, તો પ્રથમ જરૂરિયાત તો એ વિષયમાં રસ હોવો જોઈએ. આ ‘રસ’ એટલે પ્રેમ નહિ તો બીજું શું ?

આથી, પ્રેમ એટલે જ્ઞાન. પ્રભુનું જ્ઞાન મેળવવા માટે પ્રભુ પ્રત્યે પ્રેમ અનિવાર્ય સાધન છે અને પૂર્ણપ્રેમ અને પૂર્ણજ્ઞાન એ તો પર્યાયવાચક શબ્દો થઈ રહે છે. સૂક્ષ્મ દેહમાં અને તે પછી સ્થૂળ દેહમાં શિરાએ શિરામાં શુદ્ધ પ્રેમનું તત્ત્વ વસે નહિ, ત્યાં સુધી શુદ્ધ જ્ઞાન પણ ન થાય. આવા પ્રેમના સંપૂર્ણ

આવિર્ભાવ માટે તો જીવન પ્રેમમય થાય એવો પ્રયાસ કરવો જોઈએ. એટલે કે પ્રત્યેક કર્મ-મન, વાણી, દેહનું-એ પ્રેમને ખાતર થવું જોઈએ. આમ, કર્મયોગ પણ જ્ઞાનયોગની માફક પ્રેમયોગ કે ભક્તિયોગનો પર્યાયવાચક શબ્દ થઈ રહે છે. તેવી જ રીતે કોઈ પણ વિષયમાં રસ ઉત્પન્ન થાય તો તેમાં આપણું ચિત્ત આપોઆપ એકાગ્ર થાય છે. તેથી, પ્રેમયોગ, ધ્યાનયોગ પણ છે. આમ, શાસ્ત્રમાં વર્ણવાયેલા ચારે માર્ગો આ દૃષ્ટિએ જોતાં એક જ છે.

જ્યારે આવો પ્રેમ પ્રગટે છે ત્યારે આપોઆપ સમર્પણ થયા જ કરે છે, પણ તે આનંદથી. પોતે કંઈ ત્યાગ કે બલિદાન કરે છે, એ વૃત્તિ પણ પ્રેમની ક્યાશ બતાવે છે. આનંદપૂર્વકનું સમર્પણ એ તો પ્રેમનો સ્વભાવ છે, પણ સાચો પ્રેમી તો એના એવા સ્વભાવનો ઉપયોગ પણ જ્ઞાનપૂર્વક, ભાનપૂર્વક કરે છે, તો જ તે પ્રિયજનનું અને પોતાનું કલ્યાણ કરી શકશે. પછી તો ‘પ્રિયજન’ અને ‘પોતે’ એમ જુદાં પણ રહેતાં નથી.

ઘણા લોકો એમ માને છે કે સાચો પ્રેમ તો પોતાના આત્મકલ્યાણની દૃષ્ટિ પણ ન રાખે અને કેવળ પોતાના પ્રેમપાત્રના જ ભલાની વૃત્તિ રાખે. આ માન્યતા દેખીતી રીતે ઘણી ઉચ્ચ ભાવનાવાળી લાગે છે, પણ જરા ઊંડો અનુભવ કરતાં માલૂમ પડશે કે જેનામાં આત્મકલ્યાણની દૃષ્ટિ હોતી નથી, તેને અન્યનું કલ્યાણ કરવાની દૃષ્ટિ નથી. તે અન્યનું કલ્યાણ કરવાની વૃત્તિ જ સદાય રાખે છે એમ પોતે ભલે માને, પણ ખરી રીતે તો કોઈ ખૂબ ઊંડો સ્વાર્થ, ખૂબ ઊંડો-

એટલે કે ઝટ ન દેખાય એવો-પણ જરા વિસ્તૃત અહંભાવથી જ તે પ્રેરાતો હોય છે. ક્યા વર્તનથી કે ભાવથી સાચી સેવા થશે એ સૂઝવું કંઈ બાળકના ખેલ નથી. એમાં તો સર્વતોમુખી અને નિર્લિપ્ત દૃષ્ટિની જરૂર છે, નહિ તો જેને આપણે અન્યનું કલ્યાણ માનતા હોઈએ તે તેનું અકલ્યાણ પણ હોય. આવી દૃષ્ટિ કેળવવા અને મેળવવા માનવીએ આંતર્નિરીક્ષણ વગેરે સાધનોથી પોતાની આંતરુદ્ધિ માટે પ્રયાસ કર્યા કરવો જ પડશે. એટલે કે ચિત્તશુદ્ધિ કે આત્મકલ્યાણના હેતુથી જ પ્રેરાઈને સર્વ કર્મો કરે તો જ આવી દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય.

આવી જ રીતે ઘણા એમ માને છે કે ‘બીજાંની સેવા’ એ જ માનવી જીવનનો ઉત્તમોત્તમ આદર્શ છે, અને આત્મકલ્યાણ તરફ વૃત્તિ રાખવી તે ઊતરતા પ્રકારનો આદર્શ છે. એમાં પણ પોતે જેને સેવા માને છે તે જ જાતની ‘સેવા તે સેવા’ બીજી નહિ, એવી જાણીઅજાણી અપૂર્ણ સત્યવાળી પણ દૃઢપણે ટેવાયેલી માન્યતા જ કારણભૂત છે. સાચા સ્વાનુભવમાં જેમ સર્વાનુભવ આવી જ જાય છે, તેમ સ્વકલ્યાણની પ્રવૃત્તિમાં સર્વકલ્યાણની પ્રવૃત્તિ આપોઆપ થયા કરે છે. આમ, સ્વકલ્યાણની પ્રવૃત્તિ કરનારમાં વિશ્વપ્રેમ નથી એટલે કે તે સાચો પ્રેમ નથી એવી માન્યતા ભૂલભરેલી છે. સ્વાર્થ અને સ્વકલ્યાણની ઈચ્છા એ બેનો કદી મેળ ખાઈ શકે જ નહિ. સ્વકલ્યાણની પ્રવૃત્તિ એ એક જાતના સ્વાર્થની પ્રવૃત્તિ છે એમ જે કોઈ કહે છે, તેમને આવી જાતના નિઃસ્વાર્થ પ્રેમના તત્ત્વજ્ઞાનની કે તેના અનુભવની કશી જ ગતાગમ હોતી નથી.

આમ, પ્રેમ એ તો પ્રભુનો પયગંબર પણ છે અને પ્રભુ જાતે જ છે. સાધના છે અને સિદ્ધિ છે. દ્વૈત છે, અદ્વૈત છે અને તેથી પર પણ છે. સંપૂર્ણ બંધન તથા સંપૂર્ણ મુક્તિ એટલે પ્રેમ. આખું વિશ્વ એમાં સમાયેલું છે. તેની ઉત્પત્તિ પ્રેમથી થઈ છે, તે પોષણ પામે છે પણ પ્રેમથી અને તેનો લય પણ પ્રેમમાં જ થાય છે. એવું કશું જ તત્ત્વ સૃષ્ટિમાં નથી કે જેમાં પ્રેમનો અંશ પણ ન હોય અને જેને પ્રેમ પોતાનામાં સ્વીકારી લેતો ન હોય. વિકૃત સ્વરૂપમાં ભલે હોય, જડરૂપમાં ભલે હોય, છેક જ પ્રાથમિક કક્ષાનો ભલે હોય, પણ જ્યાં ત્યાં પ્રેમ જ છે. ધિક્કારવૃત્તિ પણ માનવીમાં ત્યારે જ ઉદ્ભવે છે કે જ્યારે કોઈ પ્રિયજન કે પોતાની સંસ્થા એને અણગમતી રીતે વર્તે, એટલે એ તો કેવળ પ્રેમની વિકૃત દશા જ છે.

સર્વત્ર છાયેલી આ પ્રેમની ‘ઝલક’ કે જેથી ગગન, પર્વતો, નદીઓ આદિ છવાઈ રહેલાં છે, એ પ્રેમની ભવ્ય ઝલક આ કાગળથી અણુમાત્ર પણ વધારે છવાય એ જ પ્રાર્થના છે.

શ્રેષ્ઠ ખલાસીને ભરોસે

(ગઝલ)

વહેવા દો, વહેવા દો, પવન પૂરપાટ વહેવા દો,
હૃદયના સ્નેહનો ભાવ પવન પૂરપાટ વહેવા દો.

સહુ દોરો મૂકો છૂટા કરી ખુલ્લા બધા સઢ દો,
મૂકી દો નાવડી ઝૂકવી ખલાસીને ભરોસે સૌ.

ભલે તોફાની હો દરિયો, ભલે વા સર્વ ફૂંકાતા,
ભલે પછડાતી હો નૌકા, છતાં અમને નથી ચિંતા.

અમારો જે ખલાસી છે સમુદ્રો સર્વ ખેડેલો,
સમુદ્રોનોય રાજા છે, અમે નિશ્ચિંત તેથી તો.

હશે નિશ્ચય ઊંડો એવો હૃદય જેને થયેલો તે,
કશે ના તે અટકવાનો ન કે તે ક્યાંય અટવાશે.

સાયલા

તા. ૧-૯-૧૯૪૫

ઈશ્વર જ બધું સંભાળે છે ?

ત્રિચિ,

સપ્ટેમ્બર, ૧૯૪૩

કેટલાક જીવાત્માઓને જરા પરમાત્મા તરફ વળવાની વૃત્તિ થાય છે ત્યારે-અને તે વૃત્તિ તમન્નાનું થોડું જોશ પકડે છે ત્યારે પણ એક વિચિત્ર મંતવ્યની પકડને લીધે તેમનો વિકાસ રૂંધાય છે અથવા બહુ ધીમો થાય છે.

પોતે હવે તો ભગવાનને શરણે ગયો છે. એટલે બાકીનું બધું સચરાચર પરમ ચૈતન્યશક્તિ સંભાળી જ લેશે અથવા લે છે અને હવે એણે તો ભગવાનમાં દૃઢ શ્રદ્ધા રાખ્યા સિવાય બીજું કશું કરવાનું નથી એમ તે કલ્પી લે છે.

આ માન્યતાની રાહે આગળ ચાલતાં ચાલતાં પોતે જે કંઈ કરે છે તે, અને પોતાને જે કંઈ સંજોગોમાં આવવાનું થાય છે તે બધું ભગવાન જ કરાવે છે, અને પોતે તો એનું એક નિમિત્ત માત્ર છે એમ કલ્પવા માંડે છે. આવી માન્યતાથી જ સાધકમાં જે નમ્રતા હોવી જોઈએ તે એનામાં આવે છે એમ તે માનવા માંડે છે. 'ભગવાનની ઈચ્છા વિના એક પાંદડું પણ હાલતું નથી.' એવાં એવાં શ્રુતિવાક્યોનો, તથા સાચા સંતોએ એવો શરણભાવ રાખ્યો ત્યારે તેમની કસોટી તો થઈ પણ તેમાંયે તેમણે શ્રદ્ધા કાયમ રાખી તો તેમનાં દુઃખો પરમાત્માએ ટાળ્યાં, એવા પ્રસંગોનો પણ તે આધાર લે છે. એટલે તેઓની માફક પોતે પણ ભગવાનને શરણે ગયો છે. એટલે 'જે કંઈ સુખદુઃખ આવી પડે તે બધું સહી લેવું અને તે ભગવાને જ મોકલ્યું છે' એવી માન્યતાને આધારે પોતાનું જીવન ઘડવાનો દેખીતો પ્રયાસ તે કરે છે.

પણ એવા સંતોની શરણાગતિમાં અને આવી પ્રારંભિક કક્ષાની કલ્પી લીધેલી શરણાગતિમાં ઘણો ફેર છે. એટલે જ આવા સાધકને સોસવું પડે છે અને તેની પ્રગતિ ધીમી થાય છે. આપણામાં કર્મના નિયમની ઉપરછલ્લી સમજણને લીધે જે એક જાતની નિઃસત્ત્વ દૈવાધીનતા કઠી કઠી આવી જાય છે, તેનો જ એક સ્વાંગ પ્રાથમિક કક્ષાના સાધકની ઉપરની કલ્પના કે માન્યતા છે.

આવી માન્યતાથી સાધક પોતે સાધક છે અને સિદ્ધ નથી એ હકીકત ભૂલી જાય છે અથવા તેનો ઈન્કાર કરે છે. ઈશ્વર સર્વ કંઈનો કર્તાહર્તા છે, એ અંતિમ સત્ય તરીકે ભલે સાચું હોય, પણ સાધક જો પોતાના બધા વર્તનમાં અને પોતાના બધા સંજોગોમાં ઈશ્વર ઉપર જ જવાબદારી નાખી દેશે તો તેથી એને જ નુકસાન થશે. સર્વ કંઈ સચરાચર પ્રકૃતિનો સ્વામી પરમાત્મા અથવા પરમ પુરુષ છે, એ સાચું ભલે હોય, પણ માનવીજીવનમાં તો તેના અનેક પૂર્વકર્મને પરિણામે પડેલા સંસ્કારો, તેની માન્યતાઓ, તેની લાગણીઓ, તેની બુદ્ધિનાં વલણો, તેના પ્રાણની વાસનાઓ, તેનો અહંભાવ વગેરે કંઈ કંઈ અશુદ્ધિ-નીચલા થરની-પ્રકૃતિનાં તત્ત્વો અસર પાડ્યાં કરતાં હોય છે. કેટલીક અસરો એવી સૂક્ષ્મ અને છૂપી હોય છે કે તે પારખવા માટે પણ ભારે સાધનાની જરૂર રહે છે અને તે ભૂંસી નાખવા તો વળી વધારે પરિશ્રમ જોઈએ છે. જેમ પથ્થરમાં પણ ઈશ્વરનો-ચેતનાશક્તિનો-આવિર્ભાવ છે અને માનવીમાં પણ છે, પણ બંનેમાં ઘણો વાસ્તવિક ફેર છે, તેમ પ્રકૃતિનાં બધાં બળોમાં ચેતનાશક્તિ જોકે રહેલી જ છે, તોપણ

તેમાં ઘણો ફેર હોય છે. એટલે સાધકના દરેક કામમાં કે દરેક સંજોગોમાં પરમાત્માનો પૂરો આવિર્ભાવ નથી હોતો પણ સાધકની પોતાની જ નીચલા થરની પ્રકૃતિનો, પણ આવિર્ભાવ સાથે સાથે હોય છે. પ્રકૃતિના સ્વભાવથી ક્યું કામ તે કરે છે, તે શોધી કાઢવાનું તેથી સાધકને માટે ઘણું જરૂરી છે.

તેથી જે અંતિમ સત્ય છે, તે સત્યનો અનુભવ કરી શકવાની કક્ષાએ પહોંચ્યા પહેલાં તેવા અનુભવીનું અનુકરણ કરવું કે તેવું કલ્પવું કે માનવું એ સાધકને માટે જોખમકારક છે. નવા નવા સંજોગો, વ્યક્તિઓ, સંબંધો, વિચારો-એ બધાંમાંથી જે નવનીતની એણે અનેક મથામણ અને ઠોકરો ખાઈને તારવવું જ પડશે, તે નવનીતની તારવણીમાં એને એવી માન્યતાથી વળી કેટલીક વધારે ઠોકરો ખાવી પડશે. પોતાની ભૂલ જ્યાં સુધી સૂઝે નહિ ત્યાં સુધી કોઈ પણ તે દૂર કરવા કમર કસી શકે જ નહિ એ તો દેખીતું છે. દરેક સંજોગ એને શીખવવા માટે પ્રભુએ કૃપા કરીને આપ્યો છે અને એમાંથી એણે પોતાની પ્રકૃતિનું કઈ બાબતમાં રૂપાંતર કરવાનું છે, તે જોવા સદાય જાગૃત રહેવું પડશે, અને તેથી તેવી દૃષ્ટિએ તેણે તે સંજોગોને જોવા જોઈએ, તો જ પોતાનાં વર્તન, વિચાર કે વાણીમાં ક્યાં અકુશળતા છે, તેની તેને ખબર પડશે. શરણભાવ, સાચી રીતનો શરણભાવ, પણ એમ ને એમ મળતો નથી. તે પણ ભાવનાપૂર્વક, જ્ઞાનપૂર્વક, પુરુષાર્થથી કેળવવો પડે છે. જેમ જેમ એનો સ્વભાવ, એની પ્રકૃતિ, પ્રભુભાવના સંચાર માટે લાયક થતી જાય છે તેમ તેમ જ એનો શરણભાવ વધે છે. તે પહેલાંનો શરણભાવ તો એક માન્યતા જ છે-જીવનની

નક્કર હકીકત નહિ. એના પુરુષાર્થનું ફળ અપાવનાર ચૈતન્યશક્તિ જ છે એમ પાછું મનમાં દઢાવીને, પુરુષાર્થના કારણે આવી જતા અહંભાવને એણે ટાળવાનો છે, એ વળી બીજો જ પ્રશ્ન છે.

પ્રભુ જરૂર એને સહાય આપવા ઉત્સુક હોય છે, પણ તે કલ્પે છે તે રીતે સહાય ન મળી શકે. પ્રભુનો ઉપદેશ જીવનમાં મળતા પ્રસંગો દ્વારા અપાય છે અને અનેક જાતના અનુભવ કરાવીને તે ઉપદેશ પાકો કરાવવાનો તેનો હેતુ હોય છે. એટલે જ પોતાની ભૂલ ક્યાં થઈ તે જોવા તત્પર આંખ હોય તે જ અનુભવ ઉપરથી શીખી શકે.

સર્વ ભાવે અને સર્વ રીતે શરણાગતિની ભાવના જ્ઞાનપૂર્વક સાધકમાં પ્રગટે, એટલે કે જે તેના આધારનાં સર્વ કારણો સર્વ પ્રકારની શુદ્ધિને પામ્યાં હોય તે, બાળક જેમ પ્રકૃતિવશાત્ નિશ્ચિંતતાથી અને નિરાંતથી આનંદ ભોગવતું માના ખોળામાં રહે તેવી પ્રજ્ઞાપૂર્વકની ભૂમિકા સાધકની બને તે વેળાએ તેનું ‘ઈશ્વર બધું સંભાળે છે’-તે હકીકતપણે સાચું છે. તેવી દશા થયા પહેલાં સાધકે તેવું માનવાની ભ્રમણામાં કદી પણ પડવું નહિ, પરંતુ તેનો સર્વ પ્રકારનો ઝોક પ્રભુની કૃપાનો એક-માત્ર સહારો લઈને તેનાં સર્વ કરણોની શુદ્ધિ થાય તેમાં જ કેંદ્રિત અને એકાગ્ર હોવો ઘટે.

જીવનપાથેય

(અનુષ્ટુપ)

એક હોવા છતાં પોતે સગાં જુદાં જુદાંતણો,
કેવો સગો જુદો જુદો ! ને તેનો ધર્મ શો જુદો !

તે સૌની સાથેનો ધર્મ, પ્રભુની ભાવના હૃદે,
પરોવી, યોગ્યતાથી જે આચરે, ધર્મ પાળશે.

આધ્યાત્મિકપણું સાચું વર્તતાં શુદ્ધ જીવને,
ઊગશે આપમેળેયે, ના તે નોતરવું પડે.

મળેલો ધર્મ જે હોયે એને ઉવેખીને બીજે,
ધર્મ મેળવવા જાય, એને ધર્મ નહિ મળે.

મળેલા ધર્મમાં જેઓ તદાકારપણે થશે,
ધર્મમાં એવું જે પ્રેમે પ્રેરાયેલું, સુખી થશે.

જ્યાં જ્યાં જીવન સંબંધ ત્યાં ત્યાં ધર્મ રહ્યો ગણો,
જુદો જીવનથી ક્યાંયે ધર્મનો ભાવ ના કશો.

જીવને સર્વ સંઘાતે પ્રભુની ભાવના હૃદે,
દૃઢાવી વર્તશે, એનો ભાવ શો જીવતો બને !

હળવા મળવામાંયે ગૂઢ નિમિત્ત જીવને,
એ રીતે મળવું રાખી સાર્થ તે કરવું હૃદે.

એક એક કરી જેઓ અનંત ડગલાં પથે,
ધીરે ધીરે ભરે, તેઓ પામી અનંતતા શકે.

પૂરું એક કર્યા વિના બીજે જે કૂદવા જશે,
 તેવાનો બગડે એક, તેવો બે કેમ મેળવે ?
 હોઈએ જે મહીં તેમાં પૂરું લક્ષ પરોવીને,
 પોતાનું કાર્ય ને ધર્મ જે કરે, તત્ત્વ પામશે.
 રેખા જીવનની આંકી તે પછી ઢાળ તે વિશે,
 ચિંત્વતો જે રહે એવો પ્રવેશ્યાં કરશે પથે.
 અભ્યાસ કેળવ્યા વિના હૈયાના પ્રેમભાવથી,
 પૂહોંચવા ટોચ જે ધારે એ તો મૂર્ખશિરોમણિ.
 પ્રભુને મૂકીને ટોલ્લે સ્વભાવે વશ કર્મને,
 જે કર્યાં કરવું રાખે, એને કેમ કૃપા મળે ?
 પ્રભુનું જો તમે રાખો, તમારું પ્રભુ રાખશે,
 પ્રભુને સાદ જે દેશે, તે સાથે પ્રભુ બોલશે.
 ગમે તેવું કરો વત્યાં પ્રભુને ના ગણી કશું,
 કેવી રીતે બિચારો તે તમો પૂંઠળ રે' ઊભો ?
 આપણા અંતરે એને ઊભા રે'વાની ખેવના,
 ને એને યોગ્ય ભૂમિકા આપણે આપવી સદા.
 સર્વમાંહી પ્રભુભાવ જીવતો ધારવા હૃદે,
 લક્ષ કેળવતાં રે'વું જાગૃતિ ભાવ ધારીને.
 સદ્ભાવ, નમ્રતા, શુદ્ધ સર્વના વર્તને હૃદે,
 ધારી ધારી કરો જે તે, જવા દો ના નકામું કેં.

ધારણા એકધારી શી જીવને પ્રભુભાવની,
 રોજિંદા વહેવારોમાં પરોવી વર્તવું ચહી.
 દઢાવા એમ અભ્યાસ વિશ્વની ઘટમાળ આ,
 કૃપાથી ભાન ને જ્ઞાન રાખી જીવવું સર્વદા.
 વિશ્વથી તે જુદો ભાવ પ્રભુનો ક્યાંય છે નહિ,
 જુએ જે પ્રભુ પોતામાં એને તે વિશ્વમાં જડે.
 અતિરિક્તપણે ભાવ વિશ્વથી એ રહ્યો ભલે,
 પોતામાં એક વેળા તો લો અનુભવી ભાવને.
 તે પછીનું હશે જે તે આપમેળે જ જાણશો,
 ઘૂંટવો હમણાં રાખો એકડે એક જે મળ્યો.
 એકડો આવડે જેને એવો તે બગડો ભણે,
 એકને જે કરે પાકું એને બીજું મળી રહે.
 એકને કરવામાં જે પાકું પોતાનું જોમ સૌ,
 વાપરે, માત્ર તે યોગ્ય થતા બીજાને અર્થ તો.
 આપણે ઘેર આવેલું તે સાથે જો ન વર્તીશું,
 યોગ્ય રીતથી, તો પાછું આવેલું દુઃખી થૈ જતું.
 પ્રભુના ભાવને એવું જીવને પ્રેમભાવથી,
 સ્વીકારી જે વધાવી લે એનામાં ભાવ ખીલશે.
 પ્રભુના ભાવને યોગ્ય હૈયાની ભૂમિકા બધી,
 પ્રાર્થાને ઉરમાં ઊંડું શુદ્ધમાં શુદ્ધ રાખવી.

જે તે કેં કરતાં રે'તાં એનું લક્ષ ઊંડું ધરી,
ભાવે સમર્પી દેવું સૌ આવેલું એનું તે ગણી.

આપણે તો બધી રીતે ખાલી ખાલી રહ્યા જવું,
પ્રભુનો એકલો ભાવ રાખી કર્મે વહ્યા જવું.

જીવનસાધના એવી જે કરે, શ્રેય પામશે,
જે તે એનું બધું શ્રેય એનું જીવન શ્રેય છે.

પંચગિની

તા. ૨૨-૧૨-૧૯૪૪

પ્રેમભાવના

ત્રિથિ,

તા. ૨૩-૮-૧૯૪૩

પ્રેમ એક એવી ભાવના છે કે જેમાં ઉત્તરોત્તર વધારો થયા જ કરે છે. પ્રેમમાં શક્તિ છે તેથી જ ગતિ છે. જગતમાં પ્રેમની શક્તિનું માપ હજુ કોઈ યોગ્ય રીતે અને સંપૂર્ણપણે માપી શક્યું નથી. પ્રેમ એ આપણા દિલની ભાવનાનું ગતિવાહક યંત્ર છે. પ્રેમભાવના જ જીવનના ઘડતરમાં અને આપણા સંબંધીઓ સાથે સુમેળ જમાવવામાં તથા જીવનમાં એક પ્રકારની ઊંડા આનંદની લહરીઓ પ્રગટાવવામાં તથા જીવન એ માત્ર વૈતરું નથી કે વેઠ પણ નથી, કિંતુ કોઈ ઉચ્ચતર સ્થિતિનું ઘોતક છે, એ ભાવનાનો વિકાસ કરાવવામાં અને એનાથી પણ આગળ જઈએ તો પ્રેમ આત્મીયતા આપણામાં આણવામાં, આપણને કલ્પના પણ નથી આવતી એટલો મોટો ભાગ ભજવે છે. જગતમાં આપણી નજરે ભલેને વિસંવાદ સતત નજરે આવ્યા કરતો હોય, તેમ છતાં પ્રેમનો સતત અપ્રગટ પ્રવાહ જે વહ્યા કરે છે, જેને લીધે જીવનમાં કંઈક રસ રહે છે અને આપણા સંસારવહેવારમાં તેમ જ અનેક જાતની સંસારની વિટંબણાઓની પરિસ્થિતિમાં આપણી મંથનની પળોએ એ પ્રેમની હૂંફ જ આપણને ટકાવી રાખતી હોય છે. આપણને એ પ્રેમના પ્રવાહની જ્ઞાનપૂર્વકની સમજ હોતી નથી. બાકી, એ તત્ત્વની ભાવનાને સ્વીકારીએ તો પછી ભલેને ઈશ્વરની ભાવનાની હકીકત ન કબૂલ કરીએ

તોયે મને તો વાંધો નથી. જો એક વાર આપણને આપણામાં રહેલા પ્રેમતત્ત્વની જ્ઞાનપૂર્વકની સમજણ પડે અને તેનું કાર્યસાધકપણું સમજાય તથા તે ઉપરાંત, આપણે જે માનસિક વાડાઓ બાંધ્યા છે અને માન્યા છે, તેની બહારના ક્ષેત્રમાં તે પ્રેમતત્ત્વનો ઉપયોગ કરવાનું સૂઝે. એટલું જ નહિ પણ એ પ્રેમતત્ત્વની ભાવના ઉત્તરોત્તર કેમ વિકસે અને તેમાંથી પ્રગટ થતી જતી શક્તિનો સતત જાગૃતિપૂર્વક ઉપયોગ કરીને આપણું પૃથક્કરણ કરતાં રહીએ અને એમ કરતાં કરતાં આપણામાં જે વિસંવાદી તત્ત્વ માલૂમ પડે તેને દૂર કરવામાં ભાનપૂર્વક જીવતાં રહ્યા કરીએ તો જે કોઈ તત્ત્વ ઉદ્ભવવાનું હશે તે આવીભાવ પામશે જ. આ જમાનામાં આપણે બધાં rationally તર્કશુદ્ધ વાતો કરનારાં ગણાઈએ છીએ અને પ્રયોગોમાં હકીકતરૂપે જે કંઈ સત્ય ન સમજાય તેને આપણે સ્વીકારતા નથી. એટલે આપણે આ જમાનાને અને આ યુગની સંસ્કૃતિને જો પ્રમાણિકપણે વફાદાર રહેવું હોય તો આપણે આમાં પણ પ્રમાણિકપણે પ્રયોગ કરી જોવો જ જોઈએ, અને પછી પરિણામ જે અનુભવાય તેને યોગ્યરૂપે સ્વીકારવાની આપણી તૈયારી પણ હોવી જોઈએ.

જગતમાં જે ભાવના યુગોના યુગો સુધી ટકી રહી છે, એ ભાવનાની પાછળ નક્કર સત્ય હકીકતરૂપે રહેતું હોવું જ જોઈએ. જેની પાછળ સત્ય નથી તે ભાવના લાંબો વખત ટકતી નથી, એ તો અનુભવથી સ્વીકારાયેલી વાત છે. ઈશ્વરની ભાવના મૂઢપણે કહો કે જ્ઞાનપૂર્વક કહો અથવા જડતાની દશામાં કહો પણ સમાજમાં એ ભાવના યુગયુગથી ચાલી આવી છે,

એ હકીકતને નકારી શકાય એમ નથી. અભણ લોકો કરતાં બુદ્ધિપ્રધાન કે ભણેલા લોકોમાં તર્કશક્તિ-reasoning faculty - વધેલી હોવાથી તથા તેઓ તેમના ચાલુ પ્રવાહ અનુસાર વધારે selfcentred-સ્વ-કેંદ્રિત થઈ ગયેલા હોવાથી પોતે ઉપજાવી કાઢેલા જગતની બહાર એમની દૃષ્ટિ જતી નથી. એટલે એવા લોકોનું દૃષ્ટિબિંદુ મર્યાદિત રહ્યા કરે છે. એમ છતાં પોતે બધું dispassionately -લાગણીથી દોરવાઈ ગયા વગર જોઈ શકે છે અને તેથી તેમનું મંતવ્ય detached શુદ્ધ તટસ્થતાવાળું અને તેથી સાચું જ હોય છે એમ તેઓ ખરેખર માને છે. પોતાના મંતવ્યથી પર થવાનું એમને કાં તો સૂઝતું જ નહિ હોય અથવા તો એમની એ દુનિયાને ભાંગીતોડીને નવું વિચારવાનું બળ એમનામાં ઉદ્ભવતું નથી, કારણ કે એ લોકો પોતાના જગતમાં જ રચ્યાપચ્યા રહેલા હોય છે. દરેક વિકાસ ઈચ્છતા મનુષ્યે પોતાના જગતથી પર થવાની દૃષ્ટિ કેળવવી જ પડશે. તે વિના જગતના કોકડામાંથી નીકળી શકવું લગભગ અશક્ય છે. જગતને જે શક્તિ ઘડી રહી છે, એ શક્તિનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ આપણને કદી આવતો નથી. આપણે આપણો વહેવાર ચલવતા હોઈએ છીએ, એ વહેવારમાં પણ જે જે પરિણામો નીપજે છે અને જે રીતે ધાર્યું હોય છે તે રીતે જ બધું બનતું થતું આવે છે, એવો આપણો કોઈનોયે અનુભવ નથી. જો આપણે જ આપણા નિર્માતા હોઈએ તો આપણું ધાર્યું થવું જ જોઈએ, પરંતુ તેમ બનતું નથી. એનું કારણ એમ પણ કહી શકાય કે આપણામાં તેવો નિશ્ચય અને એ નિશ્ચયને કાર્યમાં પરિણમવા માટેની જિજ્ઞાસા અને તમન્ના પૂરતા પ્રમાણમાં અને વેગમાં હોતાં નથી.

એટલે આપણે તે કાર્યો કરીએ છીએ એની પાછળની દૃઢ નિશ્ચયભરી મક્કમતા પણ આપણામાં આવી હોતી નથી. હું તો એમ પણ કહું છું કે ભલેને આપણે ઈશ્વરને ન માનતા હોઈએ તેમ છતાં આપણે જે કાર્યક્ષેત્રમાં આવી પડેલા છીએ તે જ કાર્યક્ષેત્રમાં જે જે કાર્યો કરવાનાં આવે તે જો જ્ઞાનપૂર્વક, સમજણથી તેમ જ તેને સંપૂર્ણપણે આપણે ધારીએ છીએ તેવા જ પરિણામમાં નિપજાવવાને માટે આપણે પૂરતાં ખંત, સાહસ, હિંમત, નિશ્ચય અને મુશ્કેલીઓનો સામનો કરવાની શક્તિ પૂરી રાખતા હોઈએ તો આપણામાં એક એવી શક્તિ પ્રગટે છે કે એ શક્તિનો આપણને જીવનમાં અનુભવ થાય છે. એટલું જ નહિ પણ એવો પ્રત્યક્ષ પુરાવો અને એની કાર્યસાધકતા પણ આપણને સમજાય છે. અને જેમ જેમ આપણામાં રહેલાં એવાં તત્ત્વોને આપણે જાતઅનુભવથી ઓળખતા જઈએ છીએ તેમ તેમ આપણામાં કોઈ ઓર પ્રકારની consciousness-ચેતના જન્મે છે જ. આ પ્રકારની consciousness-ચેતના દરેક જ્ઞાનીને એટલે સમજપૂર્વક કામ કરનાર અને સતત જાગૃત લક્ષ્યાર્થી પુરુષાર્થીને મળે છે જ.

આપણા જીવનમાં તેમ જ જગતમાં એક પ્રકારની વ્યવસ્થિત શક્તિ કામ કરી રહેલી છે, તેનો સ્પષ્ટ અનુભવ ત્યારે આપણને જરૂર થાય છે જ. આપણે વિદ્યાર્થી જીવનમાં રત હતા ત્યારે પણ કદી કદી ભવિષ્યના જીવનના ખ્યાલો અને સ્વપ્નાં આપણને આવતાં. એટલું જ નહિ પરંતુ એક પ્રકારનો કોઈક આદર્શ પણ રહેતો. જ્યારથી આપણે સંસાર જીવનમાં પડ્યા ત્યારથી સામાન્ય રીતે આપણામાંના ઘણાંખરાંની સ્થિતિ

એવી થઈ જાય છે કે એનાથી પરની દૃષ્ટિ અને ખ્યાલ આપણને ઉદ્ભવતાં નથી. અને જો કોઈક ધન્ય પણે એવો ખ્યાલ આવે છે તો તેને સ્વીકારીને અનુભવ કરવાની આપણામાં તમન્ના રહેલી હોતી નથી. આમ, આપણે એક પ્રકારના જડસુ વાતાવરણમાં સંકળાયેલા રહીએ છીએ, પરંતુ આપણી બુદ્ધિ તીવ્ર થયેલી હોય છે એટલે એ બુદ્ધિની દ્વારા, ‘આપણે આપણા જીવનવહેવારમાં રગશિયા ગાડાની પેઠે ચાલતા નથી’ એમ આપણને સમજાવવામાં આપણી બુદ્ધિ ઘણી વાર સફળ થાય છે અને એ રીતે આપણને તે અજ્ઞાનમાં ડૂબેલા રાખે છે.

જીવન એટલે અનુભવનું અમૃત અથવા નિયોડ એમ કહીએ તો ચાલે. દરેકને સંસારવહેવાર ચલાવતાં ચલાવતાં તેમની કક્ષાના પ્રમાણમાં તેમને તેવો તેવો અનુભવ થયા જ કરે છે, પણ એવા અનુભવથી જે સાર આપણને મળવો જોઈએ અથવા આપણે કાઢતાં શીખી લેવું જોઈએ એની કળા આપણામાં આવી હોતી નથી. પરિણામે એ અનુભવ પાછળનું રહસ્ય આપણને પૂરું સમજાતું નથી અને તેથી જીવનની ખરી મોજ આપણે માણી શકતા નથી. આમ, આપણે આપણી પ્રત્યે, જીવન પ્રત્યે, અને જે જગતમાં રહીએ છીએ તે જગત પ્રત્યે, આપણે પણ પૂરતા જાગૃત નથી રહેતા એમ કહેવું જોઈએ. આપણે જે સ્થિતિમાં રહીએ છીએ તેમાં રહેવા છતાં, એનો સ્વીકાર કરવા છતાં, એ સાધનો વડે આપણે કોઈ નવી દૃષ્ટિ, કોઈ નવી સૃષ્ટિ અને કોઈ નવી જ સમજણ આપણામાં ઉદ્ભવવાની છે, એવું સ્પષ્ટ જોરદાર ભાન આપણને આવે-જાગે-એ જરૂરનું છે.

એ કેવી રીતે આવે એનાં ચોક્કસ દિશાસૂચક વિધિનિષેધ નથી. જીવનમાં આપણે પ્રત્યેક કાર્ય વિચારપૂર્વક કરતા થઈ જઈએ તો કદાચ એવું ભાન જાગવા સંભવ રહે છે ખરો. એને માટે સતત અભ્યાસ તેમ જ વૈરાગ્યની જરૂર રહે છે. વૈરાગ્ય એટલે ‘સંસાર અસાર છે’ એવી ભાવના નહિ, પરંતુ જે જીવનકાર્ય કરવાનું હોય તેમાં જ સતત દૃષ્ટિ અને તીવ્ર જાગૃત જ્ઞાનભાનવાળી તમન્નાયુક્ત તથા એ રીતે ઉત્તેજિત રહ્યા કરે એવી જાતની લાગણીને હું વૈરાગ્ય કહું છું. લક્ષ્યાર્થની ભાવનામાં જ સતત એકધારું લક્ષ અને બીજા કશામાં પણ નહિ તેનું નામ વૈરાગ્ય. આપણા જીવનમાં-તે જીવનનો કંઈ સ્પષ્ટ અર્થ છે અને હેતુ છે એમ હું તો માનું છું. ઘણાંખરાંને એવું લાગતું નથી.

આપણે કોઈ મહાન આદર્શને માટે આ જીવન પામ્યા છીએ એવું પણ હું તો માનું છું. એટલે મારે મન જીવનની મહત્તા અનેકગણી છે અને એનું મૂલ્યાંકન પણ મારી દૃષ્ટિએ જુદું જ છે, તે ઉપરાંત, જે જે સંબંધો જીવનમાં મને થયા છે તેનો સ્પષ્ટ હેતુ પણ મને સમજાયો છે. અને ભગવાનની કૃપાથી એ હેતુની પાછળ ભાવનાનું પણ દર્શન મને થયું છે-થયા કરે છે. એથી કરીને મને તો જીવન એટલે અનુભવોની સત્ય પરંપરા હોય એમ લાગે છે. એટલું જ નહિ પણ મારા જીવનમાં તે તે સૌ શા માટે મળ્યા છે, એનું કાર્ય શું છે એ પણ સમજાતું જતું હોવાથી એમાંથી મને સતત લાભ જ થયા કર્યો છે. તેથી, જીવન એ તો કોઈ ઉચ્ચતર ભૂમિકા છે એવો સ્પષ્ટ અનુભવ મને સતત થયા કર્યો છે. એટલે એમાંથી જ,

એવા અનુભવોમાંથી જ મને ઈશ્વરની ભાવનાનો સ્પષ્ટ જોરદાર પ્યાલ જન્મેલો છે. એ માત્ર આળસુ અને નિષ્ક્રિય કે તરંગી માણસોનો પ્યાલ નથી, પરંતુ જીવનમાં સતત આગળ ધકેલતી અને પ્રેરતી એક શક્તિ છે એવો પણ અનુભવ થયા કર્યો છે. એટલે મેં તમને જે લખ્યું છે એવો પ્રેમભાવ જીવનમાં વિકસાવવા તેમ જ જીવનનાં કાર્યો વિચારપૂર્વક કરવાં તેમ જ એની પાછળનાં ખંત, સાહસ, હિંમત, દૃઢતા અને તેને યોગ્ય પરિણામમાં નિપજાવવા માટેની સતત જાગૃત તમન્ના, મેં રાખ્યા કરી છે. જે રસ્તે હું ગયો છું અને મને જે રીતે સમજાયું છે, તે રીતે તથા તે ભાવના મેં તમને સમજાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે.

બહેનો પ્રત્યેનું વલણ

(અનુષ્ટુપ)

આદર ભક્તિનો ભાવ માતા, બે'નો પ્રતિ ઊંડો,
જગાડ્યાં કરવો હૈયે આર્ત ને આર્દ્ર પ્રેમથી.

સ્ત્રીઓ તો વિશ્વની માતા તુચ્છતાપાત્ર તે નથી,
એમને તુચ્છકાર્યાથી આપણું બગડે વળી.

માનવીએ બનાવીને પોતાની લાલસાતણી,
એને ભોગ, ગુલામીને વિશ્વમાં નોતર્યા કરી.

જ્યાં સુધી માનવીનામાં પવિત્ર ભાવના ઊંડી,
જાગશે ના સ્ત્રીઓ પ્રત્યે, તે રહે પશુ ત્યાં સુધી.

વિશ્વનું ક્ષેત્ર તો સ્ત્રીઓ એને જે ભાવનામહીં
ઊંચે ચઢાવતો, સેવા કરે અમૂલ્ય વિશ્વની.

બનારસ

તા. ૬-૩-૧૯૪૪

જીવન્મુક્ત

બનારસ,

તા. ૨૧-૩-૧૯૪૪

જીવન્મુક્ત માનવીમાં ઈંદ્રિયો, ગુણ, ભાવના, લાગણી, ઊર્મિ નાશ પામી જાય છે એવું નથી હોતું. શરીર છે ત્યાં સુધી તે બધું રહ્યાં કરે છે. માત્ર, તેમનાં કાર્યક્ષેત્ર નીચે વહી જનારી પ્રકૃતિને વશ નથી હોતાં એટલું જ. તેવાં તેવાં કાર્યક્ષેત્રમાં જ્યારે જ્યારે તે બધાં પ્રેરાય છે, તેમાં એને એનાં જ્ઞાનહેતુનું જીવતું ભાન રહ્યા કરતું હોય છે. એ ત્યાં જડયંત્રવત્ દોરવાતો હોતો નથી. He acts as a master-એ તો પરિસ્થિતિના રાજાની મુજબ વર્તે છે. એને કર્મ આવશ્યક નથી હોતાં. કર્મની આવશ્યકતા સ્વીકારતાં એની મુક્તતામાં બાધ આવે છે. એ કર્મ કરે છે ખરો, પણ તે પ્રભુ પ્રેરિત હોય છે માટે. પ્રભુના આદેશની સમજણ કહો કે આત્માના સહજ જ્ઞાનના કોઈ અકળ એવા સહજ હેતુથી કહો, તે સ્વતઃ ફૂલની કળીનું ખીલવું જેમ સહજ રીતે બને છે તેમ તેનું તેવા કાર્યમાં પ્રેરાતું જવું બનતું હોય છે. જીવન્મુક્ત દ્વંદ્વથી પર ભલે હોય, તેથી એને હર્ષ, શોક, લાગણી વગેરે નથી થતું એમ નથી. માનવીમાં તે તે બધું સ્વભાવના ગુલામ તરીકે બને છે ત્યારે પેલામાં જેની જેની સાથે સંબંધમાં આવે તે તે સાથેના તાદાત્મ્યભાવથી પ્રેરાઈને તેના જીવનમાં તે તે વૃત્તિઓ દ્વારા તે જ્ઞાનપૂર્વક ભાગ લઈ રહેલો છે. એવી એવી વૃત્તિઓ ઉદ્ભવતાં તે તેનો ભોગ થઈ પડતો નથી, પણ ત્યાં એને

કેવી રીતે, ક્યાં, કેટલા પ્રમાણમાં પરોવવી એ બધાંનું જ્ઞાન રહ્યા કરે છે. જ્યાં સુધી શરીર છે, સમાજમાં છે ત્યાં લગી તે પ્રારબ્ધ કર્માનુસાર કર્મ ભોગવવાનાં હોય તેમાં કે આદેશ કાર્ય હોય તેમાં કે સમષ્ટિરૂપ કાર્ય હોય તેમાં પોતે જ તેનો સ્વામી છે, જન્મદાતા છે અને ભોક્તા પણ છે અને તે છતાં પણ પાછો ક્યાંય નોખો છે. તે ભાવયુક્ત રહી ત્યાં ત્યાં પ્રવર્ત્યા કરતો હોય છે. જીવન્મુક્તને ઐહિક દષ્ટિએ કશું વિકાસ પામવાનું ભલે બાકી રહેતું ના હોય, પરંતુ પરબ્રહ્મભાવમાં તો વિકાસ સહજ મેળે તે પામ્યા કરતો હોય છે. ત્યાં પ્રયત્ન નથી રહેતો એવું લાગે છે. મને તો આછુંપાતળું આવું લાગે છે. એ ખરું જ છે એવો ક્યાંય આગ્રહ નથી. આ તો જે સમજ પડે તેવું લખ્યું છે. જીવન્મુક્તનું સારુંયે જીવન પારમાર્થિક હોય છે. એણે કર્મ કરવાં જ જોઈએ એવું નથી. તેથી, તે કર્મ કરવાનો નથી એમ પણ નથી. એનાં કર્મો ભાગવતી બનતાં જાય છે, થતાં જતાં હોય છે.

કર્મવાદ અને પુરુષાર્થ

ત્રિથિ,

તા. ૫-૩-૧૯૪૩

કર્મવાદીઓ માને છે કે જગતમાં બધું જ ભગવાને નક્કી કરી રાખેલું છે, અને પ્રારબ્ધ કે વિધાતાએ વિશ્વને માટે મુકરર યોજના (કર્મને લીધે) ઘડી જ રાખી છે, અને તે જ પ્રમાણે થયા કરે છે. એવી માન્યતામાં ઘણી ભ્રમણા રહેલી છે. ભગવાનનો ભાવ તો નિત્ય નિત્ય નૂતન રહ્યા કરે છે. જીવનને કર્મનો પાશ રહે છે ખરો, પણ પાછી તેનામાં ભગવાનની શક્તિ પણ પડેલી છે. તેથી તે નવું રચવાને સ્વતંત્ર છે જ. ‘કંઈ નવું થઈ શકતું નથી’, એ પણ ખોટી જ ભ્રમણા છે. જેમ ગુરુને આપણે ચલાવીશું નહિ અને હલાવીશું નહિ ત્યાં સુધી તે હાલવાનો પણ નથી અને ચાલવાનો પણ નથી. તેમ ભગવાનનો ભાવ પણ નિષ્ક્રિયતાથી ચેતનપણે આપણામાં પડેલો છે. એને જે કામમાં લે છે, તેઓને જ એ મદદરૂપ, ચેતનરૂપ રહ્યા કરે છે. એ ભાવમાં જ એ પરમ, અનંત, અમર્યાદ એવું સર્વજ્ઞપણું નથી, કારણ કે આપણે એને સહકારી ઉમળકાથી, ઉત્કટ પ્રેમભાવથી અને એના સંચાલકરૂપે હૃદયનાં જ્ઞાન-પ્રેમભક્તિથી પ્રેરાવીશું તો તે ભાવ તેનો ભાગ ભજવી શકશે, બાકી નહિ. તે ભાવ આપણી ઉપર અને આપણે ન કલ્પી શકીએ એવે ઠેકાણે વસે છે, એવું જ માત્ર નથી, તે આપણા હૃદયમાં પણ છે. એવા ભાવનો જો સતત અંતઃસ્થપણે રહ્યા કરીને ઉપયોગ કર્યા કરવામાં આવે તો અણધાર્યા ફેરફારો

જરૂર થઈ શકે છે. એવી સર્વ શક્યતાઓ છે જ. વિશ્વના વિકાસક્રમમાં જે જે વિકાસ પામતું જતું હોય, તે કંઈ એકલું નવું જ નથી હોતું. તે કોઈ ને કોઈ જૂનામાંથી જ રૂપાંતર પામ્યા કરેલું હોય છે. આ તો આપણને સમજાય તેવું છે. તેમ છતાં કોઈ પણ વસ્તુનો વિકાસ થતાં થતાં એનું રૂપાંતર એવું થઈ જાય છે કે જાણે તે તદ્દન નવીન ન હોય ? એવું પણ બની જવા સંપૂર્ણ સંભવ રહે છે જ, કારણ કે અંતઃસ્થ ભગવાનનો ભાવ એ કંઈ એક ચોક્કસ નિયંત્રિત ઘટમાળરૂપે નથી હોતો. એ પરમ મંગળકારી શક્તિ તો અનંત ચેતનાવાળી અને સતત વિકાસ થયા કરતી રહેવાને જ ઈચ્છ્યા કરતી હોય છે. એટલે વિકાસ થવાતાં થવાતાં ગમે તેવું પણ થઈ જવાની સંપૂર્ણ શક્યતાઓ ત્યાં પડેલી છે જ.

કર્મના સિદ્ધાંતનો વિચાર કરીને જે પુરુષાર્થ છોડી દેવાની વાત કરે છે તે કાયર પુરુષ છે. આપણે સર્વ કંઈ કરવાને શક્તિમાન છીએ. આપણાં માબાપની આપણે છાયા છીએ ખરાં, પણ જેમ એમના કરતાં સારાં કે નરસાં આપણે થઈ શકીએ તે જેમ સમજાય તેવું છે, તેવું જ કર્મના સિદ્ધાંતની બાબતમાં છે.

‘નાવ મિલી જિસ કો જલભીતર,

સો કહ્યુ નીર તરે ન તરે.’

સ્વામી બ્રહ્માનંદની એ કવિતા પ્રમાણે એ નાવનો એક વાર અનુભવ મેળવી લઈએ પછી નીર તરવાની ઉપાધિ રહેશે નહિ. (જોકે ઉપાધિ શબ્દ યથાર્થરૂપે નથી) પછી તરો કે ના તરો તે મહત્વનું એવાને મન નથી. છતાં નાવડીને ક્યાં લઈ

જવાની છે તેનું જીવતું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન અને ભાન તથા નાવડીને હલેસાંથી તથા સઢના યોગ્ય નિયમનથી અથવા એવી રીતના બીજા કોઈ સાધનથી સતત ચલાવ્યા કરવાનો એકધારો પરિશ્રમ તો આપણે કરવાનો રહે છે જ. અને એમ એક પછીની એક જુદી જુદી કક્ષામાં પરિશ્રમનો તો માત્ર પ્રકાર જ બદલાતો હોય છે. એવું આપણું આદર્શ-ધ્યેયનું લક્ષ્યબિંદુ છે, તે સતત ખ્યાલમાં રાખશોજી.

સાધકોનું માંહોમાંહેનું વર્તન

ત્રિથિ,

તા. ૧૮-૯-૧૯૪૩

ઈશ્વરની રચના એવી છે કે એક જ સમર્થ પુરુષ કેટલાયને તારી શકે અને તારે પણ છે. એક જ ગુરુને અનેક શિષ્ય હોય છે. શિષ્યોના સૂત્રધાર એક જ ગુરુ હોવા છતાં એમના પરસ્પરના વર્તનમાં ઘણી વાર સાધકને છાજે નહિ એવું વર્તન થતું જોવામાં આવે છે. ખરું જોતાં તો સાધકો એટલે ગુરુરૂપી વિરાટ શરીરનાં જુદાં જુદાં અંગો. જેમ માનવીશરીરના દરેક અંગનાં નામ, કામ અને પ્રકાર જુદાં જુદાં હોય છે, તેવું જ ગુરુના વિરાટ શરીરનાં આ અંગો વિશે છે. શરીરનાં અંગોમાં માંહોમાંહે એક વાર ઝઘડો જાગ્યો અને પરિણામે આખા શરીરને અને અંદર જીવને ભારે સંતાપ અને દુઃખ થયાં એવી એક બાળવાર્તા સંપનો મહિમા ગાવા માટે રચાયેલી છે, પણ આ બાળવાર્તા સાધકોના પરસ્પરના વર્તન માટે પણ પથ્ય અને હિતકારી છે, કેમ કે ઘણી વાર સાધકોને પોતાના ગુરુ પ્રત્યે તો કેંક પ્રેમ હોવા છતાં પણ એકબીજા વચ્ચે પૂરતો સુમેળ હોતો નથી, તેનું પણ માનસશાસ્ત્રીય કારણ છે.

જ્યારે કોઈ જીવ સાધક દશામાં આવે છે, ત્યારે તેના સ્વભાવનાં સારાં તત્ત્વો અને અનિષ્ટ તત્ત્વો બંને જે અત્યાર સુધી સાધકમાં પડી રહેલાં હતાં, તે ઉપર તરી આવે છે, બહાર દેખાઈ આવે છે, તેમાં પણ પહેલો હુમલો તો એનાં નકારાત્મક તત્ત્વો તરફથી જ થતો હોય એમ જણાય છે.

એટલે કે એ સવિશેષપણે જોર ઉપર આવતાં માલૂમ પડે છે. ઈર્ષા, અસૂયા, હુંપણું, ગુરુ ઉપર પોતાની માલિકીની વૃત્તિ વગેરે એકદમ જોરથી હુમલો કરે છે. ઘણાં વર્ષથી વહેતી કોઈ નીકમાં કે ખાળકૂંડીમાં નીચે કચરો પડી રહેતો હોય અને તેની ઉપરથી પાણી વહી જતું હોય તો તે પાણી પ્રમાણમાં ઘણું સ્વચ્છ હોય છે, પણ જ્યારે નીક સાફ કરવાની શરૂઆત થાય છે, ત્યારે તે પાણી ઊલટું વધારે ડહોળાય છે, મેલું થાય છે અને બદબો ઘણી જ નીકળે છે. તેમ જ સાધકના જીવ વિશે બને છે.

એટલે આવે વખતે ઘણી વાર સાધક તેના નીચલા થરના જોરથી વહેવા માંડેલા પ્રવાહમાં તણાઈ પણ જાય છે. જોકે પછી જાગૃતિ આવતાં તેનું ભાન પણ એને થાય છે. આ કારણને લીધે જ બહારની સંસારી દુનિયામાં લોકો જેટલા ઝઘડતા ન હોય તેથી વધારે પ્રમાણમાં સાધકોમાં કદી કદી માંડોમાંડે ઝઘડા થતા હોય છે. આથી, આવા સાધકો સંસારી લોકો કરતાં પણ નીચા છે એવું માનવા તરફ ઈતર જનો દોરાય છે, પણ વાસ્તવિક રીતે તે માન્યતા અયોગ્ય છે.

સાધકમાં અને સંસારી માનવીમાં એક મોટો ફેર છે. એની બધી વિકૃતિઓ છતાં સાધક ભગવાન તરફ અભિમુખ થોડેઘણે અંશે હોય છે. એટલે કાળક્રમે તે પોતાના સ્વભાવને વધારે ઊંડી રીતે પારખતો જતો હોય છે અને એના નીચલા થરના વહનના પટને છોડતો જતો હોય છે. એટલે કે તે સ્વભાવને વશ થવાનું ઓછું ને ઓછું કરતો જાય છે. એટલે આવા સાધકો વચ્ચે અંતે તો એક દિવસે સુમેળ જામ્યા વિના રહેવાનો

જ નથી. એટલે તે જેમ જેમ જાગતો જશે અને તેનો જેમ જેમ યોગ્ય ક્રિયાત્મક ઉપયોગ થતો જશે, તેમ તેમ નવી આવેલી કે ખીલેલી શક્તિ જ આપોઆપ બધાંમાં સુમેળ પ્રસરાવશે.

આમ, એક વાર સંસારી જન કરતાં પણ વધારે ઝઘડા થયા પછીનો મેળ સ્વભાવના રૂપાંતરને પરિણામે હોવાથી તથા કડવામીઠા અનુભવના પાયા ઉપર રચાયેલો હોવાથી તેમાં જે મધુરતા જામવા માંડશે તેવી મધુરતા પહેલેથી જ જગતની નજરે સુમેળ ભોગવતા લોહીના સંબંધીઓ કે સંસારી આપ્ત વર્ગ કે બંધુ વર્ગમાં નહિ હોય. આવા સંસારી મેળ અને સાધકો વચ્ચેના મેળમાં આસમાન જમીનનો ફરક હોય છે.

સ્વભાવના હુમલા ગમે તેટલા જોરદાર થાય તોપણ ત્યારે પણ કાળજી રાખીને, જાગૃતિથી, તેનાથી દોરવાઈ જઈને બીજા પ્રત્યે અયોગ્ય વર્તન ન થાય એવું જોવા અને વર્તવા મથનાર, એનું નામ સાધક. એણે પોતાના વર્તનને પ્રત્યેક પળે સમજવા માંડવું પડશે અને તે ક્યાં ખોટું છે એવો પૂરેપૂરો ખ્યાલ એનામાં જાગવો જોઈએ. સાધક પોતાની જાતને બરાબર ઓળખી ગયો હશે તો હંમેશાં એની દૃષ્ટિ, વૃત્તિ અને વલણ એના પ્રત્યેક પ્રસંગમાં, વિચારમાં, વાણીમાં અને વર્તનમાં પોતાની ભૂલ ક્યાં છે એ જ જોવા મથ્યા કરશે. પોતાને થયેલા કે થતા કોઈ પણ આઘાત વિશે, પોતાને અન્યાયી દેખાતા વર્તન વિશે, જે કોઈ સાધક સામાનો વાંક જોશે અથવા શોધવા મથશે તે કાં તો સાધક નથી કે કાં તો તે પ્રસંગ પૂરતો તો કોઈ ભારે ભ્રમણામાં પડેલો જીવ છે. આગળ જતાં સાધકને પોતાને પણ

માલૂમ પડે છે કે એની પોતાની નીચલા થરની પ્રકૃતિ અનેક રીતે-કદી કદી છક કરી નાખે એવી જાદુગરની જાળ નાખીને પણ-પોતાના કબજામાં જ સાધકને રાખવાને મથતી હોય છે. એ પ્રકૃતિ કોઈ સજીવ પ્રાણીની માફક જ પોતાની સાધક ઉપરની પકડ ઓછી થતી જુએ છે, ત્યારે હાથ જોડીને બેસી રહેતી નથી, પણ પોતાથી શક્ય હોય તેટલું વધારે ને વધારે બળ કાઢીને સાધક ઉપરનું પોતાનું રાજ્ય ટકાવવા યુદ્ધ કર્યા કરે છે. પ્રકૃતિના આવા હુમલાઓનાં રૂપો પણ નવાં ને નવાં જ થતાં જવાનાં. રામરાવણ યુદ્ધમાં રામલક્ષ્મણાદિને કદાચ સૌથી વધારે ત્રાસ દેનાર ઈંદ્રજિત હતો, કેમ કે તે પોતાનું સાચું સ્વરૂપ માયાવી સ્વરૂપમાં ઢાંકી દઈને, વાદળાં પાછળ છુપાઈને, ન દેખાય એવાં સ્થળોથી પોતાનાં બાણ ફેંકતો હતો. તેવી જ રીતના પ્રકૃતિના હુમલા વધારે ને વધારે ગુપ્ત વેશના થતા જાય છે.

એવા માયાવી સ્વરૂપથી રક્ષણ કરવાનું શસ્ત્ર સાધક માટે આંતર નિરીક્ષણ છે. તેણે પોતાની જાતને વધારે ને વધારે ઊંડી રીતે તપાસવી ઘટે. અને એવી જાગૃતિથી તથા સમજથી જો તે બધાં પ્રત્યે વર્તે તો ઘર્ષણ કદી નહિ જ થાય એમ તો કદાપિ ન કહી શકાય, પરંતુ જીવનતત્ત્વને મેળવવાની ઈચ્છા રાખનારા સાધકો હંમેશાં તેમાંથી લાભ જ ઉઠાવ્યા કરશે. એટલે દેખીતી રીતે થયેલા અનિષ્ટમાંથી અને દેખાતા પ્રતિકૂળ સંજોગોમાંથી પણ સાધકને લાભ ઉઠાવી લેવાની કળા આવડતી જશે. એમ દૃષ્ટિ, વૃત્તિ અને વલણ કેળવાતાં કેળવાતાં સાધક દેખીતા સર્વ અનિષ્ટનું પણ રૂપાંતર કરાવ્યા કરશે. પ્રત્યેક

વૃત્તિ ઊઠતાં સાધકને તેની સમજણ પડશે, તેનો હુમલો કેટલા જોશમાં છે, તેની પણ સમજણ પડશે અને તે હુમલાને પોતાના લાભમાં કેવી રીતે વાળવો તે પણ એને સૂઝશે. કદી તેના વહેણમાં તણાતાં પણ એ તાણને પણ જ્ઞાનપૂર્વક સાધનાના હેતુમાં વાપર્યાં કરવાનું-અનેક દેખીતી હારમાં પણ કોઈ ને કોઈ જાતની નાની શી જીત મેળવવાનું-એને આવડશે, અને એવા વહેણમાં તણાવાનું બનતાં તેનું જ્ઞાન અને ભાન બંને તેને હશે. જે સાધકને આવું જ્ઞાન અને ભાન નથી જાગતાં તે સાધકમાં એટલી ક્યાશ જાણવી.

આમ, જેમ સાધકને પોતાના સ્વભાવને યોગ્ય અયોગ્ય વળાંકોની સમજણ પડતી જશે અને તેને કાબૂમાં રાખીને તટસ્થતાથી તેની સાધનાના હેતુમાં યોગ્ય ઉપયોગ લેવાનું સૂઝ્યાં કરશે તેમ તેમ પ્રત્યેક સાથેના તેના વર્તનમાં પોતાનો વિકાસ થઈ રહેલો તે અનુભવશે. આમ થતાં હૃદયની સૂઝ એને કોક દિવસ તો જરૂર ઊગવાની જ.

આવું ભલે એના જીવનમાં ઝટ પ્રગટ ન થાય, પણ આવી કળા પ્રગટવાની જ છે એવી દૃઢ શ્રદ્ધા રાખીને તેણે બધા સાધકો સાથે વધુ ને વધુ પ્રેમભાવે વર્તવાનો જાગૃતિપૂર્વક પ્રયત્ન કરવો. તેમ છતાં મૂળ પ્રકૃતિને વશ કદી થઈ જવાય અને ઝઘડો પણ થઈ જાય તો તેથી તેણે હાલી ઊઠવાનું નથી. તેવે વખતે પણ સમતારૂપી લાભ-મનની શાંતિ રૂપી લાભ-લેવા તેણે મથવું જોઈએ અને આગળ જતાં સાધક તેવો લાભ ઉઠાવી પણ શકશે. આવી રીતે નિરાશાના આવરણના પ્રસંગોમાં પણ શાંતિ અને ધીરજરૂપી લાભ ઉઠાવવાનો ખ્યાલ જાગેલો રહે તે

માટે સાધકે તત્પરતા રાખવી જોઈએ. જો પૂરતું લક્ષ રાખશે તો એવા બધામાંથી સમન્વય જ ઊપજતો તે અનુભવશે. એવો અનુભવ થયા પહેલાં સાધકે તેવું થશે એવાં શ્રદ્ધાવિશ્વાસ રાખવાં ઘટે. પ્રત્યેક સાધક પ્રત્યે ગુરુ તેની તે તે કાળની જરૂરિયાત જોઈને જ રહેતો અને વર્તતો હોય છે. તેમાં કોઈ પ્રકારનાં અંગત પક્ષાપક્ષી કે ગણતરીઓ Considerations ગુરુને નહિ હોય, તોપણ સાધકો કેટલીક વાર ગુરુના બીજા સાધક પ્રત્યેના વર્તન વિશે પોતાની સમજણ પ્રમાણે મડાગાંઠ બાંધી લે છે અથવા કલ્પના કરે છે. એમાં સાધક બંનેને- પોતાને તથા ગુરુને-અન્યાય કરે છે. માટે, સાધકે તે બાબતમાં પણ સાવધ અને તટસ્થ રહેવું જોઈએ.

સાધકનું નોકરો પ્રત્યેનું વર્તન

ત્રિથિ,

તા. ૦૦-૮-૧૯૪૩

જેને પોતાના જીવનને સાધનામાં સાંગોપાંગ વણી દેવું છે, પરોવી દેવું છે, તેવા સાધકોએ પોતાના ઘરમાંના નોકરો પરત્વે સંપૂર્ણ ભાઈચારાની ભાવના રાખવી જોઈશે. તેને ભાગે આવેલું કામ તે કરે એટલે તે હલકો થઈ જતો નથી. તેમ જ કોઈ કરોડાધિપતિ પોતાને ભાગે આવેલું કામ કરતો હોય તેથી કંઈ ઊંચો હોઈ શકતો નથી. કામને લઈને ઊંચાનીચાના ભેદ કદી હોઈ શકે નહિ. સાધકને એવા ઊંચાનીચાના ભેદ કલ્પનામાંયે કદી હોવા ન ઘટે. ભૂલેચૂકે એવી દૃષ્ટિ તેનામાં હોય, તો તે દૂર કરવા તેણે મથવું જોઈએ. સાધક એટલે અંતરમાં અને બહાર, ઉપર અને નીચે, બધે જે ભગવાનનો ભાવ સચરાચરપણે પ્રસરેલો છે, તેને જીવનમાં અનુભવરૂપે હૃદયથી પ્રમાણિકપણે ઉતારવા મથનાર. એવો સાધક પોતાના નોકર અને કુટુંબીઓ વચ્ચે વર્તનની રૂએ કે ભાવનાની રૂએ કશો ફરક નહિ જુએ. તે માંદો પડતાં અગર તેની કોઈ એવી અગવડભરી સ્થિતિનો ખ્યાલ જાગતાં પોતાના કુટુંબીજન જેવી તેની મર્યાદાની સ્થિતિનો ખ્યાલ રાખીને તેની યોગ્ય સેવા કરવાનું ચૂકશે નહિ. તે સાથે સાથે જેમ પોતાનું કુટુંબીજન પોતાના ધર્મની મર્યાદા ચૂકે કે યોગ્ય કર્તવ્ય ન કરતો હોય તો તેને ટકોરવામાં પોતાનો ધર્મ માને, તેવી જ રીતે તેવો નોકર તેના કામમાં બરાબર રહ્યા કરે તે માટે કાળજી જરૂર રાખી

શકાય. તેની પાસેથી તેના ગજા ઉપરાંતનું કામ કદી પણ ન લેવાય. કુટુંબીજન જેવું જ તેની સાથે પ્રેમભાવભર્યું વર્તન હોવું ઘટે. સાધક એમ કદી ન માને કે તેની સાથે પ્રેમભાવભર્યું વર્તન રાખવાથી તે ‘ફાટી જશે.’ તેનું કોઈ પણ અયોગ્ય વર્તન થતાં તેને તે બતાવવાનું કદી પણ ચૂકશે નહિ. સાધકના હૃદયનો સહજ પ્રેમભાવ અને તેની સાથેનું એવું નૈસર્ગિક વર્તન નોકરના દિલમાં કોઈ અનેરો ભાવ પેદા કર્યા વિના રહેશે નહિ. નોકર એ નોકર નથી, પરંતુ પોતાના કુટુંબનું જ એક માણસ છે, એવો ભાવ આપણા હૃદયમાં હોવો ઘટે. નોકરને બને ત્યાં સુધી યોગ્ય નિમિત્ત મળ્યા વિના આપણે કાઠી મૂકવો નહિ. તે પોતાની મેળે જવાનું કરે તો જુદી વાત છે.

નોકરો પરત્વે સાધક સંપૂર્ણ વિશ્વાસ રાખે ખરો, પરંતુ પોતાના એવા વિશ્વાસભર્યા વલણથી નોકર જો પોતાના સ્વભાવ પ્રમાણે આડેઅવળે દોરવાતો જતો હોય અને વફાદારીની ભાવનાથી કામ ન કરતો હોય, તો તે બાબતમાં તેને સમજાવવાનો અને તેમ કરતાં તેને અટકાવવાનો પણ સાધકનો ધર્મ છે. પોતાની નોકર પરત્વેની વિશ્વાસની લાગણીને લીધે તે ખરાબ થયા કરતો હોય, તો તેનું તેવું અકલ્યાણ થવા દેવામાં સાધક કદી પણ નિમિત્ત બનશે નહિ. જેમ પોતાના ભાઈને ટોકવાને કે વારવાને તે મથશે તેમ તેના પ્રત્યે પણ તે તેવો થશે, પરંતુ કુટુંબીજન અને એવા નોકરની વચ્ચે રહેલો સૂક્ષ્મ ભેદ અને ફેરફાર પણ સાધકે સમજવો ઘટે. એવા ચોર કે લાસરિયા સ્વભાવના કુટુંબીજનોને સુધારવાને માટે સાધક

જેમ પ્રેમથી હૃદયનો પૂરો સહકાર કરે છે (તે સમયે પોતાનું ભાવનાનું બળ વધારે કેંદ્રિત અને તેજસ્વી કરવાની સુયોગ્ય તક મળેલી છે એમ સમજીને તે પરિસ્થિતિનો તેવો ઉપયોગ તે કરશે) અને તેમ છતાં તેવું કુટુંબીજન તો તેને પાલવ્યે જ છૂટકો થાય છે, તેટલી છેવટની હદ સુધી નોકરની સાથે સાધકે જવાનું હોય નહિ. એટલે એવી એવી બાબતોમાં સાધકે વિવેક રાખવાની જરૂર છે.

જે સાધકની પાસે નોકરો રાખવા જેટલું સાધન છે, તે સાધક, નોકરોને અવારનવાર પૈસા ધીરતા પહેલાં વિચાર કરશે. પોતાના નોકરનું ખાનગી જીવન તેણે જોવાનું નથી એમ નથી. તેના યદ્વાતદ્વાપણે પૈસા ખર્ચવાના વહેવારમાં પોતે કદી પણ સાથ ન આપે. અનિવાર્ય આવી પડેલાં સંકટ વખતે તેને મદદ કરવાનો સાધક પોતાનો ધર્મ સમજે. તે સાથે સાથે પોતાની સુખી સ્થિતિનો ગેરલાભ ગમે તેવાં બહાનાં બતાવીને નોકર લઈ જતો ન હોય તેવું સાધકે તે બાબતમાં જોવું તો રહ્યું જ, પરંતુ અવિશ્વાસની નજરે નહિ. સાધક એટલે બધી વાતે બાધો નહિ, કિંતુ સાધક એટલે બધી રીતે ચકોર, હોશિયાર અને દક્ષ. આપણા સમાજમાં ભગવાનના ભક્તની બહુ જ વિચિત્ર પ્રકારની સમજ અને કલ્પના પેસી ગયેલી છે. તે સમજ અને કલ્પનાને આધારે કે ગણતરીએ સાધકે કદી ચાલવાનું હોય નહિ. સાધક જેવી રીતે પોતાના જીવનમાં બધે જ પવિત્રતા અને ચોખ્ખાઈ રાખવા મથતો હોય છે, તે પ્રમાણે તેના નોકરો પણ સાફસૂફ, સ્વચ્છ અને અંગત વર્તનમાં પણ

તેવા રહે તે સાધકના ખ્યાલમાં રહેશે જ. જાણી જોઈને પોતાના નોકરને તે બેદરકાર થવા નહિ દે, તેમ જ ખોટી રીતે તેને ઘોંચપરોણા પણ નહિ કરતો હોય.

વર્ષમાં એક મહિનાની હકની રજા અને જો તે ન ભોગવે તો તેનો ચડતો પગાર અને મહિનામાં ઓછામાં ઓછી ચાર રજા તેને મળવી ઘટે. જો સાધક પોતાના નોકરને કુટુંબીજન ગણતો હશે અને જો તે નોકર કુટુંબમાં પૂરેપૂરો ભળી ગયો હશે તો કુટુંબનાં માણસો જેમ રજા ભોગવતાં નથી હોતાં તેવી રીતે નોકર પણ રજા ન ભોગવતો હોય તો તેમાં કશું ખોટું નથી, પરંતુ તે સાથે સાથે તેણે કોઈ પણ રજા ભોગવી નથી, તો તેનું વળતર પણ સાધકે પૂરું દેવું ઘટે એવો ખ્યાલ તે રાખ્યા વિના રહેશે નહિ. વર્ષની નોકરીને અંતે તેને એકાદ મહિનાનો પગાર આપી શકાય તો તે પણ યોગ્ય ગણાય.

નોકરને કામ કેટલા વાગ્યા સુધી પહોંચે છે, તેનું જીવતું ભાન સાધક રાખે. કામને લીધે તેને મોડે સુધી જાગ્યા કરવું નથી પડતું તે સાધક જોયા વિના રહેશે નહિ. ખાવાની અને રહેવા કરવા વગેરેની સગવડ વિશે તેના જીવનની મર્યાદાની સ્થિતિ પ્રમાણે જરૂર તે જોવાનું કરશે. કોઈ પણ યોગ્ય કારણસર આપણે ત્યાંથી તેને જવાનું બને તો બીજાને ત્યાં ગમે તેવા સંજોગોમાં યશસ્વીપણે પોતાનું કામ તે બજાવી શકે એવી કેળવણી પણ આપણે ત્યાં એને મળી હોવી જોઈએ.

નોકરના જીવનની કુટેવો સાધકના ખ્યાલમાં આવશે જ. તેની જીવન સુધારણા એ સાધકનું મુખ્ય અંગ ભલે ન હોય, તેમ છતાં તે અંગે કદાપિ તે દુર્લક્ષ નહિ સેવે. નોકરો સાથે

કદી પણ તે અસભ્ય નહિ બને અને ખોટી રીતે તેને ધમકાવશે પણ નહિ. નોકર એટલે તેને નવરો રખાય જ નહિ અને કામ બતાવ્યા જ કરવું જોઈએ, એ તો હલકટ વૃત્તિ છે. નોકરને પણ લાગણી હોય છે. એને પણ આરામની જરૂર હોય. વળી, કેટલેક ઠેકાણે તો ઘરનાં મુખ્ય માણસો ન સૂવે, ત્યાં સુધી નોકરથી સુવાનું બનતું નથી. તેવે ઠેકાણે પોતે વિચાર કરીને નોકરને પણ ઓછામાં ઓછી ૭ કલાકની ઊંઘ મળવી જોઈએ, એવો વિચાર સમજદાર માનવી કર્યા વિના રહેશે નહિ. તેનું શરીર માંદું હોય તે વેળા તેને કામ ન કરવા દેતાં તેને આરામ અને દવા મળે તેવી સગવડ, મોકળાશ અને સહૃદયતા આપણે જો દાખવી શકીએ તો જ નોકર આપણા વિશે સદ્ભાવ ધરાવી શકશે. એવું કરવું એ આપણો ધર્મ પણ છે. જો કોઈ માનવીને પોતાનાં ઘર અને વસ્તુઓને અમુક રીતે જ બધું ગોઠવાવું જોઈએ એમ તે ઈચ્છતો હોય અને તેવા કામને તથા ઘરનાં બીજાં અનેક કાર્યોને ઘરનો નોકર જો પહોંચી ન વળતો હોય તો એવા માનવીએ બીજો નોકર રાખવો જોઈએ. અને જો તેમ કરવાની આર્થિક શક્તિ ન હોય તો નોકરની શક્તિની મર્યાદા જોઈને તેનાથી થઈ શકે તેટલું જ કામ કરાવવું જોઈએ. નોકરો પાસેથી તો સખત હાથે જ કામ લેવું જોઈએ અને આપણા બોલથી નોકરો થરથરવા જોઈએ અને એવો રુઆબ હોવો જોઈએ એવી માન્યતા ઘણાં પૈસાદાર કુટુંબોમાં રહેલી છે, પરંતુ તે નર્યું અજ્ઞાન છે. નોકર ગરજનો માર્યો આપણે ત્યાં કામ ભલે કરશે, પરંતુ તેની પ્રત્યેના એવા લોકોના કઠોર વર્તનથી

નોકરના દિલમાં તેમના વિશે કદી પણ સદ્ભાવ કે પ્રેમ નહિ જાગે. આપણે પોતે તેની તેવી સ્થિતિમાં હોઈએ તો આપણને કેવું લાગે, તે આપણે વિચારવું ઘટે.

આખરે સાધક તો નોકરને નોકર તરીકે સમજશે પણ નહિ. તે તો આવી પડેલું પોતાનું કોઈ સ્વજન જ છે, એવી ભાવના તેના પ્રત્યે રાખશે. જ્ઞાનપૂર્વક સદ્ભાવથી પ્રેરાયેલા સદ્વર્તનનો કોઈ ગેરલાભ ઉઠાવી જશે એવો સંશય સેવવાની સાધકે જરૂર નથી, પોતે તેના પરત્વેના સર્વ પ્રકારના વર્તનમાં સર્વ ભાવે પોતે યોગ્ય રહ્યા કરેલો છે, એ જોવામાં જ એનો પોતાનો પૂરો સંતોષ સમાયેલો છે.

સાક્ષીભાવ

કરાંચી,

તા. ૧૮-૭-૧૯૪૦

સાક્ષીભાવ ત્રણ પ્રકારે રાખી શકાય, અને તદ્દન એકલો પણ તે રહી શકે અને વળી નિરપેક્ષભાવે. આપણા વિચારો, લાગણી, ભાવના, રસ, રસની પ્રવૃત્તિ, સંબંધો, વહેવારનાં ક્ષેત્રો-એવા અનેક પ્રસંગોમાં આપણે સાક્ષીભાવ એટલે તેમાં અલગપણું તો રાખવાનું છે જ, પણ તે અલગપણું તદ્દન અલિપ્તપણાનું ન હોવું જોઈએ, કારણ કે આપણે આપણામાં રૂપાંતર કરવું છે અથવા તો એ આવરણો છે, એટલે તે આવરણોની પર થઈને જે સ્થિતિમાં આપણે સતત-પ્રેમભાવથી-રસથી સ્થિત રહ્યા કરીએ અને તેમ છતાં જે કંઈ કર્યા કરીએ તે તે સ્થિતિને અનુરૂપ કર્યા કરીએ એવી સ્થિતિ આપણે ઉપજાવવાની છે. એટલે આપણે સાક્ષીભાવ રાખવાનો છે તે સાથે અને તેમાં આપણે એટલા પ્રમાણમાં રસ લેવો પડશે કે જે રસના સ્નિગ્ધપણાને લીધે આપણે તેને તેને આપણા વેગમાં ભળવાને મથાવી શકીએ. આપણે તે તે બધાં સાથે જો Indifferent રહ્યા કરીએ-બેદરકાર-તદ્દન બેપરવા રહ્યા કરીએ, તેમને કંઈ ગણકારીએ જ નહિ કે પૂરતું લક્ષ ન દઈએ કે ધ્યાન ન આપીએ તો જે જે બધું થયા કરશે, પરિણમશે, તેમાંથી જે ગતિ ઉત્પન્ન થશે એ આપણને મદદ કરનારી નહિ હોય. આ વાત નક્કી છે.

પણ એ વાત બાજુએ મૂકો, પણ આપણે જેને 'સાક્ષીભાવ

રાખ્યા કરીએ છીએ' એમ ગણીએ છીએ તે આપણી માન્યતા પણ યોગ્ય-વાસ્તવિક નથી. આપણું એ વલણ આપણને સહાયકારક નથી, અવરોધ કરનારું છે. આપણે જે સાક્ષીભાવ રાખવાનો છે તે તો આ જાતનો છે. આપણે જે જે સંબંધમાં હોઈએ કે આવીએ તેમાં ભળી કે ભેળવાઈ જવાનું કે તણાઈ જવાનું અલભત્ત નથી જ, પણ તે સાથે સાથે સામાનામાં (એટલે કે વ્યક્તિ કે પ્રસંગ કે વાતાવરણ કે જે કશાની સાથે આપણે સંબંધ છે કે થયો છે તે સાથે) એવી રીતે રસ લેવાનો છે કે જેથી તે તે યોગ્ય રીતે વર્ત્યા કરે અને આપણને પરિણામે સરળતા મળ્યા કરે. આપણી અંદર જે જીવસ્વભાવ છે એને ઝીણવટથી તપાસ્યા નહિ કરીએ અને એને વારે વારે ઊથલાવ્યા નહિ કરીએ તો એ તો એની જૂની ટેવોના પટ પ્રમાણે વર્ત્યા જશે અને આપણું સાક્ષીપણું ક્યાંયે તણાઈ જશે. આપણને તેનું ભાન પણ ન રહે એવોયે પૂરો સંભવ છે. એટલે સાક્ષીભાવ સાથે સાથે આપણે વિવેકવૃત્તિ પણ રાખવાની તેટલી જ જરૂર છે.

આને એક સાધારણ નિયમ ગણીને આપણે બીજાં બધાં સાથે વર્તવાનું છે, પણ બીજાંઓની સાથે તેમ વર્તવા જતાં પાછી આગ્રહવૃત્તિ ન આવી જાય, એવો આસક્તિભર્યો રસ ન લેવાઈ જાય કે જેથી આગ્રહવૃત્તિથી આપણે તણાઈ જઈએ, એ પણ આપણે જોવાનું છે. આપણી આગ્રહવૃત્તિ પણ હોઈ શકે છે, જો તે સાથે સાથે જ આપણે તટસ્થતા રાખી શકતા હોઈએ તો. આગ્રહ અને અનાગ્રહ કે તટસ્થતા એનો સંવાદ કેમ થાય-સુમેળ કેમ જામે એ વળી જુદો સવાલ છે, પણ

એવી તટસ્થતા સાથેની આગ્રહવૃત્તિમાં પણ સામાના હિતનો જ સવાલ મુખ્યપણે આપણામાં ભાગ ભજવી રહ્યો હોવો જોઈએ.

આ બધા સાથે આપણને પ્રત્યેક પરિસ્થિતિમાં સમતોલપણું જાળવતાં આવડવું જોઈશે. આ બધું એક સામટું કેમ થાય એવો વિચાર આવે, પણ આપણામાં તેવું તેવું ઊગવા માંડશે અને આપણે તે જોયા કરવાનું છે.

મેં કેટલાક એવા પણ જોયા છે અને અનુભવ્યા છે કે જેઓમાં સાક્ષીભાવ પૂરો હોવા છતાં બીજાં સાથે ભળેલા કે ભળી ગયેલા લાગ્યા કરે, પણ એવાઓનો તો એવી વૃત્તિમાં કોઈ ઓર પ્રકારનો હેતુ હોય છે. એટલે આપણે તો બધી બાજુએથી જોઈ વિચારીને કામ લીધા કરવાનું છે.

જેને એક વખત આમાં રસ હોય છે, પણ તે જો યોગ્ય વહેણમાં ગતિ કરી શક્યા નથી હોતા તો એમની અંદરની બધી શક્તિઓ વેડફાઈ જાય છે અને રસ માર્યો જાય છે.

અનુભવના સ્વીકાર વિશેની સમજણ

સાબરમતી આશ્રમ,

તા. ૨૧-૧-૧૯૪૩

જેઓને મનુષ્યજીવનની મહત્તાનું ભાન જાગ્યું છે અને જીવનનાં ઉચ્ચતમ ક્ષેત્રોમાં વિહરવાની અને સત્યના પરમ શિખરે પહોંચીને જીવનમાં તેનો અનુભવ કરવાની ધગધગતી તમન્ના પ્રગટેલી છે અને હૃદયના અંતરતમ પ્રદેશમાં ડૂબકી મારી મારીને કોઈ પરમ ગહન, ઉચ્ચ, દિવ્ય સત્ય પોતાની ચેતનામાં ઉતારવાને કે પ્રાપ્ત કરવાને જેમને જેમને હૃદયની ધગધગતી અભિલાષા પ્રગટેલી છે, એવા પ્રત્યેક જીવાત્માઓ કોઈ અંતિમ ગૂઢ સત્ય વડે પોતાના જીવનને આંકતા રહે છે અને તેને નિયત કરતા રહેતા હોય છે. જેમ જેમ સાધનના ઉચ્ચતમ ચેતનાના પ્રદેશની ભૂમિકામાં સાધક પ્રવેશ કરતો જાય છે, તેમ તેમ તેને તેના જીવનમાં તેની અસર અનુભવાય છે. જોકે એને માટે ચોક્કસ સ્થૂળ પુરાવા મળી શકે નહિ તેમ છતાં પોતાના થરોને સમજી સમજીને જે સાધક પલટાવા માગવાની હૃદયની જ્ઞાનભક્તિ યોગભાવપૂર્વકની પ્રાર્થના શ્રીપ્રભુનાં ચરણકમળે કર્યા કરતો હોય છે, અને પોતે એકમાત્ર શરણાગતિના ભાવમાં રહ્યા કરીને પોતાના જીવનના અનેક થરોને, તેનું અંતરબાહ્યપણું, સમર્પણ કર્યા કરતો હોય છે, એવાને જ તે બાબતની કંઈ સમજ પડી શકવાની છે. તે વિના તો, તેવા પ્રત્યક્ષ ભાન-અનુભવ વિના તો આપણે ભ્રાંતિના પ્રદેશમાં પણ રખડી પડવાનો પૂરતો સંભવ રહે છે.

વળી, બીજી રીતે વિચારીએ તો શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસ, શ્રીચૈતન્ય મહાપ્રભુ આદિ અનેક સંત મહાત્માઓના પરિચયમાં ભક્તિભાવે જે જે જીવો આવ્યા, તેમના તેમના જીવનનું કલ્યાણ થયાનાં દૃષ્ટાંતો પણ સાધારણ છે. શ્રીચૈતન્ય મહાપ્રભુજી, શ્રીશંકર ભગવાન, શ્રીભગવાન ઈશુ, શ્રીભગવાન બુદ્ધ, પયગંબર હઝરત મહંમદ સાહેબ વગેરેના જીવનના સ્પર્શે અનેક જીવનનો ઉદ્ધાર અને વિકાસ થયેલો છે, એ હકીકતની વાત છે. ચૈતન્યની ભૂમિકાના જીવનનું પરિણામ આવું આવું કે અમુક અમુક હતું કે હોઈ શકે એવું પુરવાર કરવા જવા મથવું એ નિરર્થક છે. કોઈ તેવું પુરવાર કરી બતાવવાને ઈચ્છતું પણ ન હોય. એવા ઉચ્ચ આત્માઓ સાથે સંકળાયેલો કોઈ સાધક શંકા કે સંશય કરે, ત્યારે તે એકમાત્ર શુદ્ધ હકીકતની દૃષ્ટિએ તે સાધકને ફોડ પાડીને કહેવા જેટલું કહે તે સમજી શકાય તેમ છે. દરેકે પોતાનું દૃષ્ટિબિંદુ તે બાબતમાં નક્કી કરી લેવું જોઈશે. જ્યારે જ્યારે પણ સાધક જીવ એવા કોઈ ચૈતન્યનો હૃદયથી સ્વીકાર કરી લે છે, તો તે બુદ્ધિની દલીલોની પરંપરા, તર્ક કે તેવા તેના પુરાવાના પરિણામે તેમ નથી હોતું, પરંતુ એ તો તેવાના જીવનમાં પરમ કૃપા કરીને ચૈતન્ય જ્યારે પ્રવેશે છે, ત્યારે જ તે તેના માનવામાં આવે છે. વળી, કેટલાક જડસુ અને જડવાદી સાધકને તો (એને સાધક કહેવાય કે કેમ તે પણ શંકાની વાત છે) કોઈક બુદ્ધિથી પરનો (psychic experience) કેંક અનુભવ થાય તો તેની અમુક કોઈ કલ્પનાને આધારે તે અનુભવનો લાભ પણ તેને પૂરો મળતો નથી. જીવમાત્ર પોતાના અનુભવોને પરિણામે-

શ્રદ્ધાના જીવંત થતા જતા વિકાસને લીધે-હૃદયમાંની પ્રેરણાશક્તિને લીધે અથવા તો તે પ્રત્યેક પાછળ ગૂઢપણે કામ કરી રહેલી ચૈતન્યશક્તિ અથવા તો એવા અનુભવોની પાર શું છે એવું જણે શુદ્ધ સાત્ત્વિક બુદ્ધિએ સમજી લીધું હોય છે. તેને લીધે તે સ્વીકારાતું જતું હોય છે. કોઈ પણ ઉચ્ચાત્મા પોતામાંની ચૈતન્યશક્તિને અંગે કશો દાવો કરતો હોતો નથી. તેને તેવાપણું હોતું પણ નથી, પરંતુ મારી ઠોકીને કોઈક વાર તેને ગોદાટીને કોઈક જીવ તેને તેવી રીતે ઉશ્કેરે છે ત્યારે તે તેમ કહેતો પણ હોય છે. તે તો માત્ર પોતાના જીવન માટેની સત્ય હકીકતરૂપે તેવું તે કહેતો હોય છે. કિંતુ તે દરેકના તેવા તેવા સ્વીકાર માટે જરા પણ પોતે આગ્રહ રાખતો હોતો નથી.

આ બધું શું ?

કરાંચી,

તા. ૧૭-૧૨-૧૯૪૩

આપણે (ખરી રીતે તો શરીર) ઊંઘતા હોઈએ છીએ, ત્યારે પાંચ કર્મેન્દ્રિયો અને પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો પણ બાહ્યપણે તો જડ જેવી બનેલી રહે છે. ત્યારે આપણે કાનથી સાંભળતા હોતા નથી, આંખથી જોતા નથી, નાકથી સૂંઘતા નથી, જીભથી સ્વાદ લેતા નથી, ત્વચા (ચામડી)થી સ્પર્શ કરતા નથી. તેવી જ રીતે પાંચ કર્મેન્દ્રિયોથી પણ કશું કરતા લાગતા હોતા નથી, પરંતુ તે ઈન્દ્રિયોનું abstract essence (subtle element) સૂક્ષ્મ ભાવાત્મક ચેતનસ્વરૂપ અંતરમાં સૂક્ષ્મ દેહ સાથે ત્યારે કેન્દ્રિત થયેલું રહ્યા કરે છે. મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, પ્રાણ અને અહંકાર પણ ત્યારે ઊંઘતાં નથી હોતાં, પરંતુ શરીરનું ઊંઘવાપણું બનેલું હોવાથી તેમની તેમની તેજસ્વિતાની માત્રા ઘણી વધેલી હોય છે. તેથી, સ્વપ્નમાં આપણે બધીયે ઈન્દ્રિયોથી કામમાં પરોવાયેલા કે કામ કરતા હોઈએ એવું જણાય છે. તે વખતે જે ઈચ્છા જાગે તે ઈચ્છાનું પરિણામ તાત્કાલિક ભોગવતા હોઈએ છીએ એવું પણ લાગે છે. ઈચ્છાની સાથે જ (તે ઈચ્છા ચિત્તમાં પડ્યા રહેલા સંસ્કારો પ્રમાણેની હોય છે) આપણે તે તે પરિણામમાં પડેલા દેખાઈએ છીએ. આપણે એક સ્થળેથી બીજે સ્થળે તાત્કાલિક જઈએ છીએ. આમ, સ્થાનનો ભેદ રહેતો નથી. વળી, સ્વપ્નાવસ્થામાં આપણે માત્ર થોડી પળોમાં જે જે ભોગવ્યા કરેલું હોય છે તે તે બધું જો

દિવસના જાગ્રત કાળમાં તે જ રીતનું ભોગવવાનું આપણે હોય તો એનાથી તો કેટલાય ઘણો વધારે કાળ લાગે જ. આ ઉપરથી સમજાય છે કે સ્વપ્નાવસ્થામાં સ્થળ અને કાળની મર્યાદા ઘણી વિસ્તૃત થઈ જાય છે, એટલે કે ઘટી જાય છે. સ્વપ્નાવસ્થામાં આમ હોય તો આત્માની સ્થિતિમાં તો સ્થળ અને કાળ સપૂર્યાં ન રહે એ બુદ્ધિથી સમજી શકાય તેવું છે. સ્વપ્નાવસ્થામાં સૂક્ષ્મ દેહમાં (એટલે કે વાસના દેહનાં) પાંચ કર્મેન્દ્રિયો, પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, પ્રાણ અને અહંકાર એ બધાં શરીરનાં સ્થૂળ જાગ્રત સ્પર્શ વિનાનાં હોવાથી તેમની સૂક્ષ્મતા વધે છે. તો જો ભગવાનની ભાવનામાં તે બધું રમતું થઈ જાય તો તેમની તેમની સૂક્ષ્મતાનો તો ત્યારે પાર જ ન આવે. આ બધી બુદ્ધિની કોરી સમજણ છે, પરંતુ તે હકીકતે જેવું બને છે તેવું બતાવવા જણાવેલી છે. આવું દરેક જીવાત્મા જાતે અનુભવી શકે છે અને બુદ્ધિથી પાકું સમજી શકે છે. એટલે સ્થળ અને કાળ એ બંનેનો પણ લોપ થઈ જવો શક્ય છે, એ બુદ્ધિમાં ઊતરી શકે એવું હકીકતે છે.

જેમ નાનાં બાળકોને જ્ઞાન મેળવવા માટે રમકડાં આદિ સાધનો છે અને તે તે કાળે તેમાં રમીને તે આનંદ મેળવતું હોય છે, ત્યારે તે બધાં હકીકતે સત્ય જ તેને લાગતાં હોય છે, પરંતુ મોટું થતાં અને એની પ્રત્યેનો એનો દૃષ્ટિકોણ (દૃષ્ટિ, વૃત્તિ અને વલણ) બદલાતાં તે રમકડાં આદિ તેને ત્યારે જરૂરનાં નથી રહેતાં, તેવી રીતે આપણું શરીર, તેની રચના અને સારુંયે વિશ્વ એ જ્ઞાનપ્રાપ્તિનાં સાધનરૂપે સત્ય છે અને

તે અનુભવાયા પછી આત્માના આનંદલીલા વિસ્તાર માટે પણ તે સત્ય રહે છે.

પરંતુ પૂજ્ય મામાએ પૂછેલું કે : ‘આ જગત જ ભગવાને શા માટે ઉત્પન્ન કર્યું કે જેથી આ બધાં સુખદુઃખાદિ ભોગવવાનું જીવને આવે છે ? તે કર્યું ન હોત તો જીવ પણ ન હોત અને જગત પણ ન હોત અને આ બધી માથાકૂટ જ ન રહેત.’ હવે, આ વિશ્વ ઉત્પન્ન થયેલું છે કે કેમ એ જ એક મોટો જ્ઞાનનો ચર્ચાસ્પદ વિષય છે. ખરી રીતે જોતાં તો આ બધું જે દેખાય છે તે અણુઓ અને પરમાણુઓનું બનેલું છે અથવા એ બધું અણુઓ અને પરમાણુઓ જ છે. પરમાણુને વિજ્ઞાન-વેત્તાઓએ તોડીને જોયું તો ત્યાં તો માત્ર બે ‘તત્ત્વો’ કે જેને જડ એટલે કે Matter પણ ભાગ્યે જ કહી શકાય એવાં રહ્યાં. તેમાંનું એક (પ્રોટોન) Proton મધ્યવર્તી હોય છે અને બીજાં (ઇલેક્ટ્રોન) Electron તેની આસપાસ માપી ન શકાય એટલી ગતિથી સતત ફર્યા જ કરતાં હોય છે. તેનાથી પણ આગળ જતાં (ન્યુટ્રોન) Neutron એટલે કે જેમાં વિદ્યુત્શક્તિ સ્થગિત થઈ ગઈ છે એવું કશુંક જડ્યું, પણ એ ન્યુટ્રોન એટલે બીજું કંઈ જ નહિ પણ પેલા પ્રોટોન અને ઇલેક્ટ્રોનનો સ્વાભાવિક-ખૂબ ગૂઢ-બિલકુલ અંતર વિનાનો એવો ગાઢ સંયોગ. તેનાથી આગળ મારી સમજણ પ્રમાણે તે લોકો હજી શોધી શક્યા નથી. એવો ગાઢ સંયોગ કયા કારણથી થાય છે અને એની પાછળ શો હેતુ છે અને એ કોણ કરાવે છે, તે બધું તેમની કલ્પનામાં હજી આવ્યું નથી. એટલે આમ આપણા

શાસ્ત્રાનુસાર પુરુષ અને પ્રકૃતિ એ બે તત્ત્વો અનાદિ છે અને પ્રકૃતિ પણ પુરુષને કેંદ્રવર્તી હોવાથી પુરુષની જ છે એમ ગણી શકાય, અને પુરુષમાં લય પમાતાં પ્રકૃતિ પણ રહે નહિ અને તે પછી પણ જે તત્ત્વ અગમનિગમનું છે, જેને અનેક નામોથી આપણા શાસ્ત્રકારો, ઋષિમુનિઓ કહી ગયા છે, તેનો પણ અનુભવ થાય ખરો.

આપણો મનુષ્યદેહ એ જ પરમાત્મા જ્ઞાનપ્રાપ્તિનું એકમાત્ર સાધન છે, એ વાત પૂજ્ય મામા આગળ નીકળેલી. માનવી-દેહ વિના તેવું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની શક્યતા કોઈ પણ યોનિમાં નથી તે પણ જેવું આવ્યું તેવું સમજાવેલું. આપણામાં ચૌદ લોક કહ્યા છે અને તે દરેક લોકમાં જુદા જુદા પ્રકારની એષણાઓ જ માત્ર બળવત્તરપણે ભોગવાયા કરાતી હોય છે અથવા ભોગવ્યા કરવાની ત્યાંના જીવાત્માઓને તીવ્ર, સૂક્ષ્મ લોલુપતા રહ્યા કરે છે. તેવા તેવા મનુષ્ય સિવાયના બીજા યોનિશરીરમાં તે યોનિના દેહ પૂરતી તે કાળ દરમિયાનની જે કામના હોય છે, તે કામનાના ઘેરાયેલા વાતાવરણમાં અને તેની જ બળવત્તર પ્રમાણમાં જીવતીજાગતી કામના તેને રહ્યા કરે છે અને જેમ જેમ ઊંચા કે નીચા પ્રકારની યોનિ તેમ તેમ તેમનું તેવા તેવા પ્રકારનું તેવી તેવી કામનામાં જ અટવાયા કરવાનું બને છે. અને એકમાત્ર તે કામનામાં તેઓ આવરાઈ ગયેલા હોય છે. આ બધું એકલા નીચલા થરના જીવાત્માઓ માટે જ નથી, પણ પુણ્યશાળી જીવાત્માઓ માટે પણ છે. તેથી જ આપણામાં કહેલું છે કે પુણ્ય પૂરું થાય ત્યારે

મૃત્યુલોકમાં તેવાઓ પાછા આવે છે. એટલે સર્વ યોનિમાંથી પાછું માનવી દેહમાં જ આવવું પડે છે, અને એ સ્થિતિમાં જ જ્ઞાનનો ઉદય થવા વારો આવે છે એમ આપણા શાસ્ત્રકારોએ ગણ્યું છે, ‘મનખા દેહ મોંઘો છે, દુર્લભ છે’ એવી લોકોક્તિ એથી આપણા સંસ્કારમાં જન્મીને રહ્યા કરેલી હશે.

વાતાવરણ

સાબરમતી આશ્રમ,

તા. ૨૩-૭-૧૯૩૯

સાધારણ રીતે આપણે વાતાવરણનો અર્થ હવામાન કરીએ છીએ અને કેટલીક વખતે આપણી આસપાસ તે વખતે વહેતા મનઃપ્રવાહ-Moodને પણ વાતાવરણ કહીએ છીએ. જેમ કે ‘ભાષણની શરૂઆતમાં તો શાંતિ હતી, પણ પછીથી વાતાવરણ ગરમ થયું,’ એમ આપણે કહીએ છીએ ત્યારે તે વેળાનાં તે ટોળાંની લાગણી કે મનના પ્રવાહને ‘વાતાવરણ’ નામ આપીએ છીએ, પણ હરહંમેશ આપણી આસપાસ એવાં એકબે નહિ પણ અનેક પ્રકારનાં વાતાવરણ છવાયેલાં રહે છે અથવા કહો કે અનેક પ્રકારના ભેદથી ભરેલું વાતાવરણ હંમેશાં છવાયેલું રહે છે. એની જાણ બધાંને નથી થઈ શકતી. જેણે સંપૂર્ણ એકતા સાધી લીધી છે, તેને આ ભેદની કંઈક ઝાંખી થઈ શકે છે.

વાતાવરણ માનવીને હલાવી મૂકે છે. તે વાતાવરણના બળે ઘડાય છે. બળવાન આત્મા પોતાનામાંથી જ વાતાવરણ સર્જન કરે છે. તેથી, એવા પ્રબળ આત્માને વાતાવરણ અસર કરી શકતું નથી. આ સૂક્ષ્મ વાતાવરણ કંઈ હંમેશાં માનવીને ઊંચી ગતિએ લઈ જનારું નથી હોતું. ઘણી ઘણી વાર તેની અસરમાંથી ઊગરી જવું જોઈએ એવું તે હોય છે. આ સૂક્ષ્મ વાતાવરણની અસરમાંથી ઊગરી જવાનો એક માર્ગ કંઈ પણ, પારમાર્થિક વિચાર કે કાર્યમાં સખત સતત મંડ્યા રહેવાનો છે. કોઈ પણ રીતે મનને સતત સાત્ત્વિક રીતે પ્રવૃત્તિશીલ રાખવાથી

આપણી ઉપર બીજાં વાતાવરણની અસર થતી નથી. ‘સાત્ત્વિક રીતે પ્રવૃત્તિશીલ’ એટલે એવી પ્રવૃત્તિમાં કે જેમાં મનને આસક્ત થવાપણું રહેલું નથી. એ પ્રવૃત્તિ સ્થૂળ કાર્યની હોય તો તેમાં પણ સતત ભગવદ્ભાવ રહેવો જોઈએ, અને તેનો હેતુ પણ તે સમજણપૂર્વક ભાગવતી કાર્યનો હોવો જોઈએ.

આપણી સર્વ શક્તિઓમાં મન અતિશય સૂક્ષ્મ વસ્તુ છે. તેને વાતાવરણ સરળતાથી હલાવી શકે છે, ઈન્દ્રિયસ્પર્શથી ઊભા થતા સ્થૂળ વાતાવરણમાં તો મન પછડાય છે, પણ તેથી વધારે સૂક્ષ્મ વાતાવરણમાં તો તે વધારે અફળાય છે. સુસંગત કે દુર્જનનો સંગ એ બંનેને લીધે થતા મન ઉપરના આઘાતો અને આંચકા મનને વધારે લાભહાનિ પહોંચાડે છે, કેમ કે તેવા આંચકા અને આઘાતોની અસર મન ઉપર વધારે થાય છે. દાખલા તરીકે ગમે તેટલા ઉગ્ર સંયમથી બધી ઈન્દ્રિયોને પોતપોતાના વિષયમાંથી ખેંચી લીધી હોય તેમ છતાં મનથી તે તે ઈન્દ્રિયોના વિષયના સેવનનો વિચાર થતાં, સંયમથી ઊભું કરેલું વાતાવરણ નિરર્થક અને મિથ્યા થઈ જતું હોય છે.

સાધુપુરુષોની સમીપમાં રહેવામાં પણ વાતાવરણની સારી અસર થાય છે, પણ જો એ સાધુપુરુષ પ્રત્યે આપણને શ્રદ્ધા, વિશ્વાસ અને અત્યંત આદર તથા પ્રેમભક્તિ આપણા હૃદયમાં પ્રગટાઈ ગયેલાં હોય તો જ. અને એમ પરસ્પર સદ્ભાવ હોવાથી આપણો હૃદયનો સંબંધ આપોઆપ તે સાથે બંધાય છે, અને જો આપણે અજ્ઞાનથી એનાથી વિખૂટા ન પડીએ (એટલે કે આપણે સતત પ્રયત્ન કરતા ન રહીએ અને એના

પ્રત્યેનો સદ્ભાવ-આદરભાવ-આપણામાંથી કોઈ કારણોને લીધે અદૃશ્ય ન થાય) તો એ સંબંધ કાયમ રહે છે અને ઉત્તરોત્તર આપણે તે અસરમાં આપણી તે તે વખતની મનઃપ્રવાહની ઈચ્છા-અનિચ્છા છતાં તણાયા કરીએ છીએ.

જીવનવિકાસના માર્ગમાં (ગુણોની) વિશુદ્ધિ જેટલી આવશ્યક છે, એથી અનેકગણી વધારે આની શુદ્ધિની છે. તેથી, સાધકનાં તોલવાનાં માપ ઈતર માનવી કરતાં થોડાંઘણાં જુદાં છે. પોતાના રાહબર પ્રત્યે અશ્રદ્ધા કે અસદ્ભાવનું મનનું કે એવા કશાનું એક પણ મોજું-લહરી-ન થાય એ જોવાનું તેને માટે વધારે આવશ્યક છે. આવી નજર અને આવી શુદ્ધિ સારા વાતાવરણથી જ આવે છે. સારું વાતાવરણ ઊભું કરવા માટે ખરાબનો સામનો કરવા કરતાં સારાનું બળ વધારવાનો પ્રયત્ન કરવો એ વધારે સહેલો માર્ગ છે. જે બળવાન છે તે જ સારા વાતાવરણને ઉપજાવી શકે છે, તે વિશે તો કંઈ શંકાને સ્થાન જ નથી, કારણ કે ખરાબ વાતાવરણને ઊભું કરીને ફેલાવનાર શયતાની વૃત્તિઓ એના મનને હરાવી કે હંફાવી શકતી નથી. સારું વાતાવરણ સાચવવાના પ્રયત્નમાં પણ શયતાનનો રંજાડ મટી જતો હોય છે એવું નથી, પણ એ સારા અને બૂરાના સંગ્રામમાં સારું જ વિજય પામે છે અને ટકે છે.

ગમે તેવા ખરાબ વાતાવરણની અસરમાં આપણે હોઈએ, પણ જો પ્રભુકૃપાને લીધે કોઈક ક્ષણોમાં સારા સંસ્કારોનાં મોજાં આપણને અથડાઈ જતાં-સ્પર્શી જતાં લાગે અને એને પકડી લઈએ અને આવી રીતે એવી સારી તકોને એટલે કે એવાં

મોજાંને પકડી લેવાની કળા જો આપણને આવડી જાય તો આપણે આપણામાં નવું જીવન સર્જી શકીએ છીએ. વળી, અવળા વાતાવરણમાં પડેલા હોવા છતાં કોઈ સંસ્કાર બળે આપણે સત્સંગમાં ભળ્યા હોઈએ તોપણ આપણને લાભ થાય જ છે. થોડાક સમયને માટે જૂનું વાતાવરણ આપણી સામે રહ્યા કરશે અને એનું ગુંજન અને અસર આપણા ઉપર રહ્યા કરશે, પરંતુ જો સામાનું ખેંચાણ હશે અને જો આપણે જૂનામાંથી દિલને હઠાવ્યું હશે (હૃદયથી ભાવભર્યું સ્મરણ થયા કરતાં) તો એ સુંદર વાતાવરણ જામતાં વાર નહિ લાગે. એક વખત એની લહેજતની મજા દિલમાં પડવા લાગી તો પછી કોઈ બળ એવું નથી કે જે એ વાતાવરણને બદલાવી શકે. જેમ ખરાબનાં પ્રલોભનો છે, એના કરતાં એનાથી ક્યાંયે વધારે ખેંચાણવાળાં પેલાનાં આકર્ષણો હોય છે, જો આપણામાં એવી તીવ્ર ઉત્કટ ઈચ્છા પ્રગટેલી હોય છે તો. ખરી રીતે માનવીમાત્રની અંતર્ગત વૃત્તિ તો ભગવાન તરફ વળવાની જ હોય છે. આમ, વાતાવરણ આપણા સર્જનમાં ઘણો ભાગ ભજવે છે.

સુખદુઃખ અને આસક્તિ

સાબરમતી આશ્રમ,

તા. ૨૯-૭-૧૯૩૯

સુખદુઃખના મૂળમાં જોઈશું તો (અરે ! એની લાગણી થવી એ જ બતાવે છે કે) એના મૂળમાં જ આસક્તિ રહેલી છે એમ આપણને જણાશે. આસક્તિ એટલે કોઈ કશા તરફ લાગણીનો મમતાભર્યો પક્ષપાત. રાગ અને દ્વેષ તેથી જન્મે છે અને તેમાંથી સુખદુઃખનાં દ્વંદ્વો ઊભાં થયાં જ કરે છે. મનુષ્યનો સામાન્ય રીતે સ્વભાવ પડી ગયો છે કે તે પોતાનું સુખ શોધે. પોતાના સુખની તીવ્ર શોધમાં એને જગતની અનેક વસ્તુઓમાં આસક્તિ બંધાય છે. ‘કુદરતના નિયમ પ્રમાણે ભટકવા ગયેલું વહાણ વાયુના જોરે મહાસાગરમાં ગમે ત્યાં તણાઈને નાશ પામે છે,’ તેવું જ માનવીનું થાય છે. આપણે ગંભીર ભાવે આપણું પૃથક્કરણ જો શાંત ચિત્તે કરી જોઈશું તો સમજાશે કે આપણા પ્રત્યેક કાર્યમાં કોઈ ને કોઈ પ્રકારની સૂક્ષ્મ આસક્તિ રહેલી હોય છે. શરીરધારી કોઈ પણ માનવી જો પોતાની અંદર નજર કરશે તો આ વાતનો ઈન્કાર કરી શકે એમ નથી, કારણ કે આસક્તિ શરીર સાથે જોડાયેલી જ છે. આસક્તિ બિલકુલ ન હોય તો અહમ્નો સંપૂર્ણ લય થઈ ગયો હોય, કેમ કે અહમ્માંથી આસક્તિ જન્મે છે અને જ્યારે અહમ્નો સંપૂર્ણ લય થઈ ગયો હોય ત્યારે શરીર ટકી જ કેવી રીતે શકે ? એટલે શંકરાચાર્ય જેવા જ્ઞાનીઓ પણ જ્ઞાનપ્રસાર માટે એક પ્રકારનું સાત્ત્વિક અહમ્ રાખતા હતા એમ

શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસે કહ્યું છે. અને એ જ રીતે કર્મ-કોઈ પણ જાતનાં કર્મ-પણ કોઈ ને કોઈ પ્રકારની આસક્તિ વિના થઈ શકતાં નથી. કર્મ-એટલે કે પ્રવૃત્તિ-કદી પણ કંઈ પણ કરવાની ઈચ્છા વિના ઉદ્ભવી શકતાં નથી. ઈચ્છા એ આસક્તિનું જ એક લક્ષણ છે.

આમ, આસક્તિ કોઈ ને કોઈ પ્રકારે સૂક્ષ્મ કે સૂક્ષ્મતમ રીતે પણ રહ્યા કરતી હોવાથી માનવી જીવો તો બધી ઈન્દ્રિયભોગ્ય વસ્તુઓ વિશે આસક્તિ વધારતા જવાના અને પરિણામે કંઈ નહિ પણ દુઃખ જ પ્રાપ્ત કરવાના. ઉપર જણાવ્યું તેમ આસક્તિમાં સૂક્ષ્મ ઈચ્છાઓને પોષવાની વૃત્તિ રહેલી હોય છે. અને તેથી માનવી જીવ હંમેશાં કોઈ ને કોઈ ઈચ્છાને પોષવામાં જ જીવન ગાળતો હોય છે, પણ તેનું તેને ભાન સામાન્ય રીતે નથી હોતું. આપણે આપણી જાતની જરા ઊંડા ઊતરી તપાસ કરીશું તો જણાશે કે આપણાં આંખ, કાન, ત્વચા, જીભ વગેરે બધી જ ઈન્દ્રિયો-અરે, એટલું જ નહિ, સમગ્રપણે આપણે જેને ‘આપણે’ કહીએ તે પણ-કોઈ ને કોઈ ન કળી શકાય એવી આસક્તિમાં ખૂબ ગમે તેવી મીઠાશ અનુભવતા હોઈએ છીએ. આ મીઠાશ ઈન્દ્રિયજન્ય છે અને ઈન્દ્રિયોના સંતોષ માટે છે. તેથી, જ્યાં સુધી આપણે એને પ્રયત્નપૂર્વક નિઃસ્વાર્થી ન બનાવી શકીએ, એની ટેવોના પ્રવાહને ન વાળીએ ત્યાં સુધી ઈન્દ્રિયો બધી વસ્તુના પોતાના વિષયમાં સ્વચ્છંદે રાયશે. ઘણા માનવીઓને તો ભાન પણ નથી રહેતું હોતું કે તેમની ઈન્દ્રિયો પોતપોતાના વિષય ઉપભોગમાં રાચ્યા જ કરતી હોય છે. સાધનામાં જેમ જેમ

ઊંડો પ્રવેશ થાય છે, તેમ તેમ જ માલૂમ પડતું જાય છે કે અત્યાર સુધી નિર્દોષ માનેલી પ્રવૃત્તિનું મૂળ તો કોઈ જાતની સૂક્ષ્મ આસક્તિમાં એટલે કે ઈંદ્રિયોની ઉપભોગની વૃત્તિને કારણે છે. તેથી જ આપણે જાગૃતિપૂર્વક ઈંદ્રિયોની ટેવના પ્રવાહને વાળ્યા કરવાનો છે. જ્યાં સુધી ઈંદ્રિયો બધી વસ્તુના પોતાના વિષયોમાં સ્વચ્છંદે રાયશે અને આપણને પેલા કરોળિયાની માફક પોતાની આસપાસ જ મોટું જાળું ઊભું કરવામાં સહાય કરશે ત્યાં પછી અંતે બહાર નીકળવાનો માર્ગ જ ન રાખેલો હોવાથી નાશ પમાડશે. ઈંદ્રિયોને પોતાના વિષયોમાં એવો પ્રબળ રસ પડે છે કે એવા રસની પાછળ રહેલા ભારે દુઃખનો વિચાર કદી કદી ઊઠે તોપણ માનવી તેમાં ઘસડાયે જાય છે. જે પ્રવૃત્તિઓને ‘અશુભ પ્રવૃત્તિ’ તરીકે આપણી સમજણ ઓળખી શકે તેવી પ્રવૃત્તિ તરફ જ્યારે ઈંદ્રિયો ખેંચાય છે, ત્યારે બધી ઈંદ્રિયોને આપણી એ સમજણને લીધે ખબર તો હોય છે કે ‘આ કાર્ય કરવા જેવું નથી,’ તેમ છતાં આપણી ઉપરવટ થઈને ઈંદ્રિયો પોતાનું ધાર્યું કરી જાય છે અને ઈંદ્રિયોનું સુખ એટલે ગીતાજીમાં કહેલું છે તેવું રાજસિક સુખ. પરિણામે તે પછી સ્વાભાવિક રીતે જ દુઃખ જન્મે છે. આ રીતે જન્મતા સુખદુઃખને અટકાવવા પ્રથમ આપણે સંસ્કારશુદ્ધિ કરવા સમર્થ પ્રયત્ન કરવા ઘટે છે.

આપણામાં તટસ્થપણે વિચારવાની અને સમજવાની શક્તિ રહેલી જ છે, પણ ઘણી વખતે તે શક્તિ ઢંકાયેલી પડી રહે છે. એટલે સુખદુઃખનાં બીજ વવાતાં હોય છે, ત્યારે તે પરિસ્થિતિમાં પણ આપણે બેદરકાર રહીએ છીએ અને પ્રતિકૂળ

સંજોગોને અનુકૂળ થઈ જઈએ છીએ. હરણ ગમે ત્યાં ચરતાં હોય છે, ત્યારે પણ તેમને કોઈ હિંસક પ્રાણીનો ભય સતત રહ્યા કરે છે અને તેથી જ તેઓ સદાય સાવધ રહી શકે છે અને ઓચિંતા હુમલામાંથી પણ બચી જઈ શકે છે. આ જેમ સતત જાગૃતિનું જ પરિણામ છે, તેમ જો આપણે પણ સુખદુઃખના પંજામાં સપડાવું ન હોય તો ઈંદ્રિયો ઉપર સતત આક્રમણ કરનાર અને ઘણી વાર તો છૂપી રીતે આક્રમણ કરનાર, આપણી આસક્ત ઈચ્છાઓ, વિચારો, કર્મો વગેરેનો સતત ભાગવતી પ્રેમથી પ્રતિકાર કરવો જ જોઈશે. આવો પ્રતિકાર સહજ થવો શક્ય છે, જો આપણામાં જાગૃતિવાળી ચેતના હોય તો. ભગવાનની કૃપાથી જ એવો પ્રતિકાર થઈ શકે છે અને આપણાથી સતત સાક્ષીભાવ કેળવવાનું પણ ત્યારે બની શકે છે.

ઈંદ્રિયોની સૂક્ષ્મ ઈચ્છાઓ એવી તો મીઠી અને બળવાન હોય છે કે તે સંતોષાય તો જ આપણને સુખ વળે છે. સંસારના રોજ રોજના વહેવારમાં જ ડૂબી ગયેલા માનવીને ઈંદ્રિયોની આવી સૂક્ષ્મ ચાલબાજીની સમજણ જ ઘણી વાર નથી પડતી તો પછી તેનો પ્રતિકાર કરવાનું તો સૂઝે જ ક્યાંથી ? એટલે આંતર નિરીક્ષણનો સતત ચોકી પહેરો રાખવો એ દરેક માનવી માટે જરૂરી અને હિતકારક છે-એના ભલા માટે અનિવાર્ય પણ છે. એમ કરતાં કરતાં જ્યારે એવી સ્થિતિ થાય કે પ્રત્યેક ઈંદ્રિય પોતપોતાના વિષયના પ્રસંગને કારણે સ્પર્શીને પાછી યથાયોગ્ય સ્થિતિમાં જ રહે અને કોઈ પણ પ્રકારના હર્ષ કે શોકનો અતિરેક માનવીને ન થાય, ત્યારે એવી સ્થિતિ આવી

કહેવાય કે ઈંદ્રિયોના તે તે વિષયોના સમભોગમાં દોષ નથી. આમ, જ્ઞાનપૂર્વક, સ્વાર્થ રહિત વર્તન થયા કરે એવી સ્થિતિમાં ઈંદ્રિયોને લાવી મૂકવા માટે ખૂબ પ્રયત્ન કરવાથી જ બધાં સુખદુઃખનો નાશ થઈ શકશે. ઈંદ્રિયોને પોતાના વિષયમાં રસ લેતી બંધ કરી દીધા પછી જ આપણે બધી પરિસ્થિતિમાં યથાયોગ્ય વર્તન રાખી શકવાના છીએ. તેથી, જે વિચારો આવે તેને કાઢી નાખવા માટે તે પ્રત્યે સાક્ષીભાવ કેળવવા આપણે સતત મથવાનું રહ્યું છે.

આપણા સતત જાગૃત પ્રયત્ન છતાં, એનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન હોવા છતાં, ઈંદ્રિયોનું તેમાં આસક્તપણું ન હોવા છતાં, ઈંદ્રિયો ઉપરના પૂરા કાબૂયુક્ત પૂરા જ્ઞાન ને ભાન સતત જીવતાંજાગતાં હોવા છતાં, આપણી વૃત્તિને યોગ્ય ન હોય એવું કોઈ કામ થાય તો તેમાં પૂર્વસંસ્કાર છે, અને તે ભોગવાઈ જાય છે એમ માનવું, કારણ કે એ ભાવ-વિચાર-પાછળ આસક્તિ નથી, એવી આપણને અંતરની પૂરી પ્રતીતિ છે. માત્ર, જેમ શ્વાસ લેવાની ક્રિયા થાય છે, તેમ તે ક્રિયા થાય છે, તેમ તે ક્રિયા ત્યારે-તેવી સ્થિતિ થયા પછી-થાય છે, પણ આ ઘણી સૂક્ષ્મ વાત છે અને તે સમજવી ઘણી કઠણ છે.

જીવન એટલે અનંત જન્મોના સંસ્કાર લઈને આવેલી (જીવની) ચેતનશક્તિની માનવીદેહ દ્વારા થતી વહનક્રિયા. જીવન નદીના પ્રવાહની માફક પ્રતિક્ષણે પલટાતું જાય છે અને છતાં તે પલટા-ફેરફારો-જૂનાના આધાર ઉપર જ થતા રહેલા હોય છે. જૂના સંસ્કારોએ નદીના પટની માફક એક પટ રચેલો હોય છે, તે પટમાં વહેવા તરફ જીવનપ્રવાહનું

વલણ અને નવા સંસ્કારોનું ઘડતર સાધારણ રીતે અને સ્વાભાવિક રીતે હોય છે. તેથી, ઈંદ્રિયોના સામ્રાજ્ય હેઠળ ઘણા માનવીઓ કર્મનાં-સંસ્કારનાં પોટલાં બાંધીને જગતમાં આવ્યા હોય છે અને વધારે મોટાં પોટલાં બાંધીને જગતમાંથી ચાલતા થાય છે. કોઈ કોઈ વિરલ વ્યક્તિઓને જ એ પોટલું છોડી મૂકીને જ કોઈ પણ જાતના બંધન વિના, બોજા વિના આ સંસારમાંથી પ્રયાણ થઈ શકે એવી સ્થિતિ મેળવવાની પ્રબળ ઈચ્છા થાય છે. આવી પ્રબળ ઈચ્છાને પરિણામે એવો કોઈ પોતાની ઈંદ્રિયોને તેમના તેમના વિષયોમાં રસ લેતી રોકવા માંડે છે. એ રીતે ઈંદ્રિયોના વિષયો પ્રત્યે સાક્ષીભાવ રાખતાં રાખતાં એવો ધન્ય જીવ નિરાસક્ત બનતો જાય છે, અને છેવટે એની ઈંદ્રિયોની ટેવોનું વલણનું પણ એવું રૂપાંતર થઈ જાય છે કે ઈંદ્રિયોનો પણ સાક્ષીભાવ રહેવો સહજ થઈ જાય છે. આમ, એની વૃત્તિ નિરાસક્તિના ઠંડા ભાવના પ્રવાહમાં વહેતી થાય છે. એટલે સંસ્કારોની સંપૂર્ણ શુદ્ધિ થવા આવતાં એનાં કર્મબંધનો તૂટે છે. આમ, જ્યારે ઈંદ્રિયો નિરાસક્ત થવા માંડે છે અને પછી તેમ થાય છે ત્યારે જ આપણને સાચી વિવેકશક્તિ મળે છે. એવી વિવેકશક્તિની આંખ ઊઘડ્યા પહેલાંના નિર્ણયો આપણી બુદ્ધિના નિર્ણયો હોય છે. અને આપણી બુદ્ધિ અનેક જન્મોના સંસ્કારોથી વિવિધ રંગે રંગાયેલી હોય છે. તેથી, એવી બુદ્ધિએ સુઝાડેલા નિર્ણયો પૂરેપૂરા જ સાચા છે એમ માની લેવું એ પોતાના ભગવાનને રસ્તે જવાના માર્ગ ઉપર પથરા નાખવા સમાન છે. માટે, એવા નિર્ણયોને આધારે જીવન ઘડવું તે યોગ્ય નથી. આપણે

સમજવું અને યાદ રાખવું જોઈએ કે આપણી ‘મોહકલિલ’ (મોહરૂપી કાદવ)માં પડેલી બુદ્ધિના નિર્ણયો પૂરેપૂરા સાચા તો નથી જ. આવા વિચારોના પ્રવાહ મુજબ સાધનામાં આગળ ધપતાં જઈશું, ત્યારે આપણને અનુભવ થશે કે ઈન્દ્રિયોની ખેંચ લાગ્યા કરતી હોવા છતાં તે માર્ગે ન જતાં યથાયોગ્ય માર્ગે વર્તન રાખવાની શક્તિ આપણને વધારે ને વધારે પ્રમાણમાં મળ્યા કરે છે અથવા એ સૂક્ષ્મ કળા આપણને પ્રભુકૃપાથી વધારે ને વધારે હસ્તગત થતી જાય છે.

જગતમાં યોગ્ય રીતે જીવન જીવવું એનો અર્થ જ એ કે ઈન્દ્રિયોના વહેવાર ભલે ચાલુ રહ્યા કરે, પણ તે તે વેળાએ સતત જાગૃતિ હોય અને સાક્ષીભાવે રહેવાને પ્રયત્ન કરવાની સ્વાભાવિક રીતે જ સહજ ટેવ પડી જાય, અંગ્રેજીમાં જેને, ‘Reflex action’ કહે છે તેના જેવું એક જાતનું તાટસ્થ્યભાવનું વલણ આપોઆપ સામું ઊઠ્યાં જ કરે અને એમ થતાં સાક્ષી-ભાવ આપણામાં છેવટે સતત રહેશે. ત્યારે આપણી બુદ્ધિ પ્રભુનાં ચરણકમળમાં સમર્પિત થતી જશે અને છેવટે પૂરી રીતે સમર્પિત હશે. આવો સુભગ સંયોગ આપણા જીવનમાં પ્રાપ્ત થવા સારુ પૂરીપૂરી નમ્રતા, શ્રદ્ધાવિશ્વાસની અનિવાર્ય જરૂર છે અને તે બધું જપ, ધારણા, ધ્યાન, પ્રાર્થના, શરણભાવ અને સતત સમર્પણયજ્ઞ વગેરે પ્રભુકૃપાથી થયા કરે તેમ થતું જતું હોય છે અને તેમ તેમ થતું જતાં આપણાથી થતા જતા પ્રત્યેક કર્મમાં તેનો ભાવ ઊતરેલો આપણને અનુભવમાં આવશે જ.

ભાવના અને લાગણી

સાબરમતી આશ્રમ,

તા. ૩૦-૪-૧૯૪૨

આપણામાં રહેલી સ્મરણશક્તિ પણ ભગવાનની એક કૃપાપ્રસાદી છે. જોકે માનવી જીવે એને મળેલી બીજી ચેતનશક્તિની માફક કેટલીક વાર એ ભાગવતી શક્તિનો પણ દુરુપયોગ કર્યો છે અને વેરઝેર ઉત્પન્ન કર્યા છે અને ચાલુ રાખ્યાં છે, તેમ છતાં એ સ્મરણશક્તિ દ્વારા માનવીએ અમૃતના ઘૂંટડા પણ પીધા છે.

એ શક્તિના બે વિભાગ પાડી શકાય. એ શક્તિથી ભૂતકાળને વર્તમાનમાં જાગૃત કરી શકાય છે. માનવીની જે કંઈ ભૌતિક કે આધ્યાત્મિક પ્રગતિ સધાઈ છે એમાં એ સ્મરણશક્તિનો પણ હિસ્સો છે. વળી, સ્મરણશક્તિ કલ્પનાને પણ ઉત્તેજિત કરે છે અને એથી ભવિષ્યને વર્તમાનમાં જીવંત કરી શકાય છે. આવો ભવિષ્યકાળ જ્યારે વર્તમાનમાં આપણે ઊભો કરીએ છીએ, ત્યારે કાં તો એના મધુર સ્વપ્નમાં, આપણને જાણે ગલગલિયાં ન થતાં હોય એવો, મોહભર્યો સુખદ અનુભવ થાય છે અથવા બીજી રીતે આપણા આદર્શને નજીક આણવાને માટે તે આપણામાં તમન્ના પણ પેદા કરે છે. દરેક શક્તિનો ઉપયોગ પોતાના જ વિકાસમાં કરી લેવાની જીવંત કળા પ્રત્યેક સાધકને હસ્તગત હોવી જોઈએ. આપણી સ્મરણશક્તિ જ્યારે જ્યારે ભૂતકાળનાં સંસ્મરણોને આપણી આગળ જીવંત ઊભાં કરે છે, ત્યારે ત્યારે તેમાં ભળી ન જતાં તટસ્થ રહીને તેમાંથી જે બોધપાઠ શીખવાનો મળતો હોય તે

લઈ લઈને આપણી વૃત્તિને રચનાત્મક રીતે આપણે વળાંક આપવો પડશે. જે જે સંસ્મરણો પાછળ લાગણી અને કેંક ભાવના રહેલી છે એવાં સંસ્મરણોમાં આપણો જીવ ભરાઈ જવાનો સોળે સોળ આના સંભવ રહે છે, પણ સાધકે તો એમાં જરીકે જીવ ચોંટાડવાનો નથી અને તે એવી રીતે અલગ કરવો અને રાખવો કે તે રીતમાં આપણી ઉદાસીનતા ભલે કારણરૂપ હોય પણ તે ઉદાસીનતામાં એવી અવમાનના ન હોવી ઘટે. ક્યાંયે કશા પ્રત્યે આપણને લલુતા કે અનુરાગ ન હોવાં જોઈએ, તો જ એ સંસ્મરણો આપણને મદદકર્તા થઈ પડશે. મને તો હજી મારાં સ્વજનોનાં સંસ્મરણો બહુ જ મીઠાં અને આનંદભર્યાં લાગે છે. એમનો પ્રેમ અને તેની પાછળનો ભાવ સમજવાની શક્તિ પહેલાં મારામાં ન હતી. ધીમે ધીમે તે હૃદયમાં ઊગવા લાગી હતી. સ્મૃતિ એ કેટલી મોટી જબરજસ્ત શક્તિ છે કે જે થોડા કાળ માટેના સંબંધને અથવા તો સંસ્મરણોને ખરેખર જાણે કે તે આપણી આંખ સામે જીવતાં હોય તેવાં તાદૃશ ખડાં કરે છે ! સ્મૃતિમાં જો એટલી શક્તિ છે, તો લાગણી અને ભાવના એનાથીયે વધારે સૂક્ષ્મ છે. એની શક્તિ તો એના કરતાં ક્યાંય ચઢી જાય. એ તો બુદ્ધિથી આપણને સમજાય એવું છે. તો એ લાગણી અને ભાવનાનો સતત વિકાસ કર્યા કરવાનું રાખીએ તો આપણે માટે શું અશક્ય છે ? અગમ્ય અને અકલ્પ્ય એવી આપણી હૃદયની ભૂમિકાને જીવનની સર્વ ભૂમિકાની અંદર અવતરણ કરાવનાર સાધન લાગણી અને ભાવના જ છે. એનાં પણ સ્થૂળ, સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ વચ્ચેનું અને સૂક્ષ્મ એવાં રૂપ હોય છે. આપણે

ભલે એના પૃથક્કરણમાં ના પડીએ, પરંતુ આપણામાં એ વધતાં જાય છે કે ઘટતાં, એની આપણને સમજણ પડવી જોઈશે. આપણે એક સાદો દાખલો લો. આપણે જો શાક સમારવું હશે, તો ચપ્પુ કે છરી તો જોઈએ જ, પરંતુ તેની ધાર બરાબર તીક્ષ્ણ નહિ હોય તો તે સમારતાં મુશ્કેલી નડશે અને તેમ કરતાં આપણામાં આનંદ-ઊર્મિ નહિ રહે. પૂરેપૂરી સફળતા પણ નહિ થાય અને તેટલે અંશે પ્રસન્નચિત્ત પણ નહિ રહેવાય. જેમ આપણામાં લાગણી અને ભાવના સૂક્ષ્મતર અને સૂક્ષ્મતમ થાય છે તેમ તેમ આપણે જો જોઈશું તો આપણી સમજણ અને અનુગમની દૃષ્ટિ વધારે ને વધારે સ્પષ્ટ થતાં જશે અને તે મર્મવેધક પણ નીવડશે જ. એટલે આપણે આમ સાધનામાં સર્વ ભાવ અર્પણ કરવાને મથ્યા કરીને ભલે તેના પરિણામ ઉપર દૃષ્ટિ ન રાખીએ, તોપણ ભગવાનમાં આપણી ચિત્તવૃત્તિ કેવી રહે છે તથા સર્વ પ્રકારની ઊંચલપાચલની વૃત્તિની દશામાં આપણાં શ્રદ્ધા અને વિશ્વાસ, શરણાગતિ, તમન્ના અને જિજ્ઞાસા આગળ લઈ જનારાં નીવડ્યાં છે કે નહિ તે તો આપણને સ્પષ્ટ દેખાવું જ જોઈએ. તો જ આપણાથી એમ કહી શકાશે કે આપણે સાચી રીતે પંથમાં ખૂંપતા જઈએ છીએ. એકલી વિવેચક વૃત્તિ રાખીને જ ભલે આપણે ચૂંથણાં ન ચૂંથીએ, ફોદા પડી જાય એટલું ઝીણું પીંજણ ન પીંજીએ, તોપણ કેટલીક વાર માત્ર એ વૃત્તિ પણ જીવનદૃષ્ટિના ઉકેલમાં જરૂરિયાતની પણ છે જ. તેના વિના ચાલે જ નહિ એટલી જરૂરની પણ છે. એને છેક નકાર્યે સાધકને ચાલવાનું નથી. જેમ જેમ સૂક્ષ્મતમ ક્ષેત્રમાં જવાશે

તેમ તેમ દૈવાસુર યુદ્ધ પણ સૂક્ષ્મતમ રીતે આપણામાં ખેલાતું દેખાશે, તે વખતે આપણને આપણી સમજણ પડવી જોઈએ.

આમ, લાગણી અને ભાવના જોકે જીવનવિકાસની સીડી ચઢવાનાં પગથિયાં છે ખરાં, તોપણ તે આડખીલીરૂપ પણ થઈ શકે છે, કેમ કે તે જ સાધન મનમાં પણ છે. સાધનામાં જેમ જેમ આગળ વધાય છે, તેમ તેમ મનનું આપણા ઉપરનું સામ્રાજ્ય જોખમાય છે. એટલે પોતાનો આપણા ઉપરનો કબજો ચાલુ રાખવાને મન આ લાગણી અને ભાવનાના સાધનનો પણ ઉપયોગ કરે છે. મનને અથવા તો ચિત્તના સંસ્કારોને અનેક જીવન સુધી જે વળાંકમાં પટ વાળવામાં આવેલા છે, તે રીતે જ રહેવાનું તેમને ગમે છે. આવા સંસ્કારોની પકડ જો એમાં લાગણી ભળેલી હોય તો વળી વધારે જોરદાર થાય છે. એટલે આપણે તો આ બધી અસરોમાંથી મુક્ત થવાના અઘરા કામ માટે ભગવાનની કૃપાનું સતત અવતરણ થતું રહે એ માટે યાચતું રહેવાનું છે. આલંબન મુખ્ય છે પણ ખરું અને નથી પણ ખરું. આલંબનથી ભાવનાનો વિકાસ થતો હોય તો ભાવના વિકાસ ઉપર જ લક્ષ રાખીને આલંબનનો ઉપયોગ કર્યા કરવો અને ત્યારે આલંબનને મુખ્ય જ ગણવું. નહિતર તો આલંબનની ઘેલછામાં પડી જવાનો સંભવ રહે છે. ઘેલછા એ મૂર્છાવસ્થાનું પરિણામ છે અને મૂર્છાવસ્થામાંથી આપણે સહેલાઈથી જાગૃત થઈ શકતા નથી. એટલે આલંબનને શુદ્ધ રીતે અને તેના યોગ્ય ઉપયોગ માટે જ આધારમાં લીધા કરીએ તો આપણો ઉદય થવાનો છે.

જગતની વાસ્તવિકતા

કરાંચી,

તા. ૪-૮-૧૯૪૨

સ્થૂળ આપણને જકડી રાખે છે, પણ એનામાં પણ urge સહજ ગતિપ્રેરક આવેગ છે. એટલે જ એનું રૂપાંતર થયા કરે છે. અને જે urge છે તે એમાંની રહેલી ચેતનાને અંગે છે. ઉત્કાંતિની ભૂમિકા રચી શકીએ, એટલા માટે જ આપણને એવી રચનાવાળો દેહ મળેલો છે. આપણે તરવાનું શીખવું હશે તો પાણી સાથે સંપર્ક જરૂરનો છે, પણ પાણી તો જેમ પડેલું છે તેમ આપણે ત્યાં પડ્યા રહ્યા કરીએ તો તો ડૂબી જ જઈએ, પણ ત્યાં એના ઉપર રહેવા માટે આપણે ભારે મથામણ કરવી પડે છે અને એ કળા હસ્તગત કરી લેવી પડે છે અને એમાં પારંગત થઈ જઈએ છીએ, અને એ પારંગતપણામાં જ્યારે સર્વ પ્રકારની સંપૂર્ણ કુશળતા આવી જાય છે, ત્યારે પાણી ઉપર જાણે એમ ને એમ પડ્યા રહેવાનું બન્યા કરે છે, અને એમાં જ આપણા પારંગતપણાની પરાકાષ્ટા છે અને તેમાં જ આપણી કસોટી, ખૂબી અને કળા રહેલી છે. ત્યાં તરવાની ભૂમિકા રચવાને સારુ જેમ પાણીની જરૂરિયાત છે, તેમ આપણને આ સૌ જગતની પણ જરૂરિયાત છે, જેથી કરીને આપણે એ સાધનથી જ્ઞાન મેળવી શકીએ અને એમના એમના સંપર્કથી આપણા જ્ઞાનમાં વધારો પણ થઈ શકે છે. એટલા પૂરતું જ એ બધું reality-વાસ્તવિકતા છે અને તે અર્થમાં તે પછી નથી, તે પણ આપણા પૂરતું જ. તે પછી

પણ તેનું અસ્તિત્વ નાશ પામતું નથી. એવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત થતાં આપણામાંનાં તે તે તત્ત્વોનું પણ તેવું રૂપાંતર થતું જ રહે છે, અને એ ભાવને યોગ્ય તેઓ બને છે એમ મને તો લાગે છે. આ બધું સમજાવતાં કંઈ મને ફાવતું નથી. આ જ સાચું છે એવો દાવો નથી, પણ જે કંઈ લાગે છે તે નમ્રપણે જણાવ્યું છે. શાસ્ત્રની સમજણ પ્રમાણે કેટલું ખરું છે તે હું જાણતો નથી. મેં તો એની કૃપાથી જીવનમાં અનુભવને જ શાસ્ત્ર ગણ્યું છે. એમ છતાં એ જ ખરું છે અને હવે એનાથી પરનું સત્ય નથી જ એવી સમજણની પકડમાં પણ રહેતો નથી. ભગવાન બીજું સમજાવશે તો તે પણ આપોઆપ જ લાગશે.

મૃત્યુ

સાબરમતી આશ્રમ,

તા. ૦૦-૭-૧૯૩૯

આપણી જેવી ભાવના હશે, તેવો અનુભવ આપણને મોડો વહેલો થયા કરશે. તે ઉપરાંત, આપણી જેવી માન્યતા હશે તેવા જ રહેવાના છીએ કે થવાના છીએ. પ્રત્યેક લાગણીઓ ભાવનાગત છે. એટલે આપણી જેવી જાતની ભાવના હશે, તેવી જાતની આપણને મળતા પ્રસંગો ઉપરથી લાગણીઓ ઉદ્ભવશે. તેથી, સંસારમાં ભારે ઉલ્કાપાત દરેક ક્ષણે થઈ રહેલો છે, તે તોફાનનાં મોજાં આપણી સાથે અથડાયા વિના રહેવાનાં નથી. આપણે ગમે તેટલી મોટી રક્ષણની દીવાલ ખડી કરીશું તોપણ જગતની કારમી છાયાનો ઓળો આપણા ઉપરથી પસાર થયા વિના રહેવાનો નથી. એક દષ્ટિએ જોઈશું તો માલૂમ પડશે કે જગત એ મૃત્યુનો મુલક છે. આપણે લાંબો વિચાર કરી જોઈશું તો સમજાશે કે ધોમ ધખતી ધરણી કે લીલી હરિયાળી ભૂમિ એ બંનેના એકેએક રજમાં કોઈક ચેતનની રાખ જ ભરી પડેલી છે. જગતની માટીનું એક અણુ પણ એવું નથી કે જેની ઉપર મૃત્યુની છાયા ન હોય. આપણે હવાને તપાસો. વૈજ્ઞાનિકોએ પરમાણુ અને એનાથી પણ નાનાં ‘એટમ’ વગેરે શોધ્યાં છે અને તેઓ કહે છે કે એ બધામાં સ્વયંપ્રકાશિત શક્તિ પુરાયેલી છે. મૃત્યુની કારમી ઝડપમાં આવી ગયેલાં સ્થૂળ શરીરોનું ચૈતન્યતત્ત્વ આમ હવામાં રહ્યું, તો તે પણ મૃત્યુની જ છાયા નહિ તો બીજું શું ? પછી જુઓ

આકાશ ! મૃત્યુની નજીક રહેલા માનવીને પૂછી જોજો કે માનવતાની આખરી શાંતિ પારાવાર આકાશમાં કેવી રીતે પથરાયેલી છે ? આકાશતત્ત્વમાં જીવનમાત્રની આખરી સ્થિતિ ફેલાયેલી હોય છે, રહે છે. એ કોઈક મહાયોગી આપણને સમજાવી શકે, પણ એની ઝાંખી કોઈ પણ સાધુ હૃદયને ધ્યાન દ્વારા થઈ શકે છે.

પછી રહ્યાં પ્રકાશતત્ત્વ અને પાણી. એ બંનેમાં પણ પાર વિનાની ચેતનાશક્તિ ભરેલી છે. તે એક વખતે જગતમાં જીવ-રૂપે પ્રવર્તેલી હતી. આખા વિશ્વમાં પ્રતિક્ષણ નવું સર્જન થતું જણાય છે. તેનું રહસ્ય એ છે કે એક જ પરમ તત્ત્વના રૂપરંગ બદલાયા કરે છે. તત્ત્વ તો એનું એ જ રહે છે. એને કદી બદલાવા કે વિકસવાપણું રહેલું જ નથી. જે પરમ તત્ત્વ સર્વત્ર વિસ્તરેલું છે, તે સ્વયં સિદ્ધ અને સંપૂર્ણ છે. તેમાં અંદર વસેલી ગૂઢ શક્તિને લીધે ફેરફારો થયા કરે છે.

આવા નિરંતરના પલટાને આપણે જગત કહીએ છીએ. આપણે જે કંઈ જોઈએ છીએ અને બીજી રીતે અનુભવીએ છીએ એ બધું મૃત્યુથી વીંટળાયેલું છે. મૃત્યુમાંથી ઉદ્ભવીને મૃત્યુમાં શમે છે. માનવીએ જેને મૃત્યુ કહ્યું તે આ પલટા સિવાય બીજું કંઈ જ નથી. અત્યારે જ જે પળ વીતી રહી છે અને ભૂતકાળની અનંત છાયામાં જે જઈ રહી છે, તે પણ મૃત્યુ પામે છે. એક જ સ્થિર, શાંત, અચિંત્ય, અગમ્ય એવું પરમ તત્ત્વ ક્ષણે ક્ષણે પરિવર્તન પામી રહ્યું છે. એ પરિવર્તનને આપણે મૃત્યુ કહીએ છીએ.

મૃત્યુનું સ્વરૂપ જગતે માની લીધેલું છે એવું કારણું છે જ

નહિ. મનુષ્યે પોતાની નિર્બળતાની ક્ષણમાં એને ભયાનક વસ્તુ તરીકે ઓળખાવી. અને એ વિચાર કે લાગણીને એણે પોષ્યાં કરી છે. એટલે મૃત્યુ, માનવીની નજરે ખૂબ ભયંકર દેખાય છે, પણ એમાં સાચી વસ્તુ વિશેનું અજ્ઞાન જ છે. પ્રતિક્ષણ બદલાઈ રહેલા વિશ્વમાં જીવનના જેટલું જ મહત્ત્વ ધરાવતી વસ્તુસ્થિતિ મૃત્યુમાં છે. જીવન અને મૃત્યુ, એ બંનેનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ એક જ છે. જ્યાં મૃત્યુ છે ત્યાં જ નૂતન જીવન પણ છે અને જ્યાં જીવન છે ત્યાં મૃત્યુનું પરિણામ પણ નિશ્ચિત છે. અથવા એમ પણ કહી શકાય કે પ્રત્યેક વસ્તુ પળેપળ રૂપાંતર પામતી જાય છે. એટલે કે તેનું જૂનું નાશ પામે છે અને એ જ પળે નવું જન્મે છે. એટલે કે મૃત્યુ અને જીવન એક જ જીવન તત્ત્વનાં બે દર્શન છે, પણ તેમાં આપણે-માનવીએ-આકાશ પાતાળનો ભેદ પાડી નાખ્યો છે અને મૃત્યુ જેવી એક સામાન્ય અને સ્વાભાવિક સ્થિતિને આપણે અકારી કરી મૂકી છે. એ ઉપરથી સમજી શકાય કે હજી જગત કેટલું અજ્ઞાન દશામાં પડ્યું છે. મૃત્યુ તો જીવનતત્ત્વ જેટલું જ મંગળકારી છે.

મૃત્યુના સ્વરૂપને આવું ભયંકર માનવાના મૂળમાં અગમ્ય વિશેનો માનવીનો ભય રહેલો છે. અજ્ઞાણમાં ભૂસકો મારતાં માનવી એના સ્વભાવ મુજબ ડરે છે. મૃત્યુનું સાચું દર્શન કરવા માનવી મથે છે, પણ તેની લેશ પણ ઝાંખી નથી થતી ત્યારે તેને ભયાનક તરીકે પોકારી ઊઠે છે. જન્મની પૂર્વે અને મૃત્યુ પછી જીવનું શું થાય છે, એ એને નથી જ સમજાતું, ત્યારે વિવિધ કલ્પનામાંથી જીવનનો પલટો કરનાર મૃત્યુની

સ્થિતિને માનવી ઘિક્કારે છે અને તેનાથી ભય પામે છે. જીવમાત્રને મૃત્યુનો ભય રહે છે. એ અગમ્ય પરિવર્તનથી-ન કલ્પી શકાય એવાં પરિણામથી-હંમેશાં કંપતો રહે છે. વળી, માનવી એકની એક સ્થિતિમાં રહેવાને ટેવાયેલો છે. તેથી, એને બીજી સ્થિતિમાં ફેરવાવું પસંદ પડતું નથી. એને બિચારાને સમજાતું નથી કે જેમ જન્મ એ વિશ્વક્રમમાં એક સ્વાભાવિક સ્થિતિ છે, તેમ મૃત્યુ પણ છે. એ જાણે છે ખરો કે ‘નામ તેનો નાશ’ છે, પણ તેમ છતાં એ સત્યની સદાય અવગણના કરીને પોતે જીવે છે.

મૃત્યુ પ્રત્યે માનવીને હંમેશાં અણગમો અને બીક રહ્યાં કરે છે, તેનું કારણ તેની અપરિવર્તનશીલ મનોદશા છે. શક્ય ત્યાં સુધી ફેરફાર થવા દીધા વિના એકની એક સ્થિતિમાં પડ્યા રહેવું માનવીના સ્વભાવને ગમે છે. એની એ ઈચ્છાની આડે મૃત્યુ આવે છે. આપણે જાણીએ તો છીએ કે સમગ્ર સૃષ્ટિમાં બધું જ પરિવર્તન પામી રહ્યું છે, તોપણ આપણી આસપાસના જગતને ફેરફાર વિનાનું રાખવા ઈચ્છીએ છીએ. આ સ્થિતિમાં મૃત્યુ એટલે અનિવાર્ય પરિવર્તન, એ પરિવર્તન થાય તેમાં માનવીનું કલ્યાણ થાય એવો જ હેતુ સમાયેલો હોવા છતાં એવા યોગ્ય ફેરફારને માનવી વધાવી લેતો નથી, કેમ કે એણે પોતાની પરિસ્થિતિમાં પોતાના જીવનની વિવિધ શક્તિ ખર્ચી છે, કે ખર્ચવાની યોજના કરી છે, તેમાંથી વિવિધ પ્રકારનો રસ લીધો છે અને કંઈ કંઈ આશાઓ સેવી છે, એ બધું એક અજાણ ક્ષણમાં સદંતર અદૃશ્ય થઈ જાય એ માનવી કેવી રીતે સહન કરી શકે ? આપણી જીવનશક્તિની ઉપર

પડેલા સંસ્કાર પ્રમાણે આપણે જગતની પાર વિનાની વસ્તુઓમાં આસક્તિ કેળવી તેમાં રસ લીધો, એને આપણું સર્વસ્વ માની બેઠા, પરંતુ એના સ્વાભાવિક ક્રમ પ્રમાણે એ પરિવર્તન પામે છે, એ આપણે સાંખી શકતા નથી. સતત પરિવર્તન પામવાની સાચી અને અનિવાર્ય જગતની પરિસ્થિતિનો અસ્વીકાર કરવાની મનોદશામાં નર્ચુ અજ્ઞાન અને અંધાપો જ છે. હાડકાં અને ચામડાના માળખાએ ઊભા કરેલા તરંગી જગતમાં હંમેશાં રસ લેવાની ટેવ પડી ગઈ હોવાથી જે સાચી વસ્તુ છે, તેનું ભાન ભુલાઈ જાય છે અને પરિણામે આ દશા થાય છે.

મૃત્યુની પાછળ શોક કરવાની વૃત્તિમાં તો નરી આસક્તિ જ છે અને અજાણી પણ ઊંડી સ્વાર્થવૃત્તિ પણ હોય. મૃત્યુ પામેલાની સાથે બંધાયેલી આસક્તિ આપણી લાગણીઓને જાગૃત કરી મૂકે છે અને ઘણી વાર તો આપણે આપણા કોઈ પણ પ્રકારના સ્થૂળ કે સૂક્ષ્મ સ્વાર્થનું છેદન સ્વજનના મૃત્યુમાં જોઈએ છીએ. એટલે આપણા પોતાના સ્વાર્થ ખાતર જ રડતા હોઈએ છીએ-જોકે આટલું આંતરદર્શન આપણામાં ન હોવાથી એનું ભાન પણ આપણને ત્યારે જાગેલું હોતું નથી. આપણે તો એમ માનતા હોઈએ છીએ કે આપણું દુઃખ આપણાં સ્વજન પ્રત્યેના સાચા પ્રેમને પરિણામે છે. આમ, આપણી એ શોકની લાગણીમાં સાત્ત્વિકતા નથી. એવી શોકની લાગણીમાંથી કશું નવું સર્જન થતું નથી, એટલે કે નકારાત્મક લાગણીઓથી જીવનનો કોઈ વિકાસ થતો નથી. માટે જ તો આપણે આપણી રચનાત્મક લાગણીઓ દ્વારા જીવનવિકાસ સાધવાનું રાખવું

અને આપણી નકારાત્મક લાગણીઓ પ્રત્યે પણ જો આપણે સાચી તટસ્થતા રાખી શકીએ તો તેનો પણ સદુપયોગ થઈ શકે એવું આપણને સૂઝે છે, પણ તેવી તટસ્થતા આપણી આધ્યાત્મિક માર્ગની શરૂઆતમાં હોતી નથી. માટે, રચનાત્મક લાગણીઓ દ્વારા જીવનવિકાસ સાધવાનો રસ્તો વધારે સરળ અને શરૂઆત માટે સહીસલામત છે.

મૃત્યુ એટલે એક મહાન અનિવાર્ય પરિવર્તન. આમ જોતાં જો ઊંડું વિચારીએ તો આપણી આગળપાછળનું બધું જ પરિવર્તનશીલ છે. ‘સંસાર’ કે ‘જગત’નો એક અર્થ છે. ‘જે સરે, જે જાય કે ચાલે તે.’ તો પછી એ બધામાંથી જે પરિવર્તનશીલ નથી એવું આપણે ગ્રહણ કાં ન કરીએ ? કંઈ નહિ તો એવું ગ્રહણ કરવા તરફ આપણી દષ્ટિ કેંદ્રિત કાં ન રાખીએ ? કે પછી છતી આંખે દીવો લઈને આપણે કૂવામાં જ પડવાનું રાખવું છે ? જેને સહેજ પણ સમજણ નથી તે ભલે જગતના ગાડરિયા પ્રવાહમાં તણાતું જાય. તેનો દોષ નથી અથવા ઓછો છે, એમ એક રીતે કહી શકાય, પણ આપણે એક વાર સમજ્યા અને તેમ છતાં તે પછી જીવનમાં ઉતારવાનું ન કરીએ તો આપણે કેવા કહેવાઈએ ? પ્રત્યેક ક્ષણે આપણે જીવનને ચેતનમાંથી મૃત્યુમાં લઈ જઈ રહ્યા છીએ. એ દશામાંથી ચાલો આપણે બધાં ભગવાનની કૃપાથી બચી જવાનો નિશ્ચય અને પ્રાર્થના કરીએ.

નામસ્મરણ

કરાંચી,

તા. ૧૨-૧૧-૧૯૪૦

નામસ્મરણ એ તો આપણું એક મુખ્ય અંગ છે જ. એ તો આપણને ધનંજયના ગાંડીવની જેમ, પતિતપાવની ગંગાની જેમ અથવા બરફને ઓગાળી નાખનાર સૂર્યનાં કિરણોની જેમ છે. જ્યાં નદી સમુદ્રને મળે છે ત્યાં સંગમસ્થળ આગળ કેટલીક નદીઓ જોશથી દરિયામાં ઘણે લાંબે સુધી પેસી જાય છે, તેના જેવી નામસ્મરણ સરિતાની અસર છે. આ ઉપમા પણ બરાબર નથી. નદીના પ્રચંડ પૂરમાં તણાતા માણસને કોઈક લાકડું મળી જાય એના જેવું, ભૂખથી વ્યાકુળ થયેલાને અન્નની પ્રાપ્તિ જેવું, તૃપ્તિ કંઈને જલની ઠંડક અને મીઠાશ જેવું, અનેક મુશ્કેલીઓને ઓળંગીને આખરે અભિસારિકાને મળનાર પ્રેમીના જેવું, કંજૂસના ધન જેવું અથવા લાડકવાયા દીકરા જેવું, હૈયાની હામ જેવું, દુકાળમાં વર્ષા જેવું, કાંક્ષીને ઈચ્છિત વસ્તુ મળવા જેવું, સત્સંગીને સંગી મળવા જેવું અથવા શ્રમિતને આરામ જેવું છે, પણ આ તો બધું સાહિત્યિક વર્ણન કહેવાય. મીઠાઈનું વર્ણન વાંચ્યાથી કે સાંભળ્યાથી ઓછી જ તે મોંમાં આવી જાય છે ! એવા વર્ણનથી આપણી તૃષ્ણા ન ઈપે. નામસ્મરણ એ આપણું એક રીતનું જીવન છે. કોઈ દિવસ જમ્યા વગર જિવાય, પણ જેને ભગવાનને શરણે જવું છે તેવાને નામસ્મરણ વગર એક દિવસ પણ ન ચાલવું જોઈએ. સ્થૂળ રીતે, દેખીતી રીતે નામસ્મરણ વિના સ્થૂળ જીવન ચાલી શકે છે, પણ પ્રભુમય

જીવન માટે નામસ્મરણ પ્રાણ સમાન છે. એ ન હોય તો કશું નથી. એટલે ધ્યાન વગેરે કરતાં પણ એનું સવિશેષ ધ્યાન રાખવાનું તો આપણામાં પ્રધાનપણે છે જ, પણ જ્યારથી આપણને એનો સવિશેષ ખ્યાલ આવે, ત્યારથી એ બાબતમાં ઉત્સાહિત થઈને મંડ્યા કરવાનું રાખીશું તો સારું જ છે. ભગવાનના નામનો મહિમા તો અપરંપાર છે. નામી કરતાંયે નામ ચઢી જાય એમ આપણામાં કહેવાય છે.

ભગવાનના નામનો મહિમા અપરંપાર છે, તેનું કારણ એ છે કે આપણામાં રહેલાં તત્ત્વોને વિકસાવવાની અજબ શક્તિ નામસ્મરણમાં છે. જેટલું વધારે ભગવાનનું સ્મરણ રહે એટલો વધારે ભાવ આપણામાં આપોઆપ એના તરફ વધે, કારણ કે નામની પાછળ જીવતાજાગતા સંકલ્પનું બળ જે હોય છે, તે પ્રેરણાત્મક બળ નામીની ભાવનાને મૂર્તિમંત આપણામાં કરી દે છે. કંઈ પણ કામ કરતાં પણ જો આપણું નામસ્મરણ રહ્યા કરતું હોય તો એ કામ આપણે ભગવાનના એક સાધન તરીકે જ કરીએ છીએ, એવી ભાવના આપણામાં ઊંડી ઊતરતી જ જાય, કેમ કે આપણને ઊંડું ભાન તો એ નામસ્મરણને લીધે રહે કે આપણને એ કામ કરતાં ભગવાનની શક્તિનું આવાહન જાણેઅજાણે કરીએ છીએ. એટલે એ શક્તિ થોડીવત્તી પણ આપણામાં ઊતરે જ. એ શક્તિને આપણે જ્યારે નામસ્મરણથી જ્ઞાનપૂર્વક જાગ્રત કરીએ છીએ ત્યારે એ શક્તિ વળી વધારે શક્તિ માટે આપણામાં ભૂખ જગાડે છે, તમન્ના ઉપજાવે છે, આપણા જીવનમાં અને જીવનના દરેક કાર્યમાં પોતાની સુવાસ ફેલાવે છે અને પોતાના પ્રત્યે પ્રેમ જગાડે છે તથા જન્માવે છે.

એટલે એમ વ્યાજનુંયે વ્યાજ ઉમેરાતું જ જાય તો જેમ મૂડી કંઈ કેટલાયગણી વધી જાય તેમ નામસ્મરણનું એક નાનું ઝરણું પોતાનાં જેવાં અનેક ઝરણાંને પોતાની તરફ ખેંચીને, પોતાનામાં ભેળવીને એક મોટી નદી થાય છે, જે આખરે ભગવાનરૂપી અનંત સાગરમાં ભળે છે. એ નામસ્મરણનો મહિમા તો માત્ર અનુભવી જ વર્ણવી શકે. એની મજા તો એને લૂંટનારા જ ચાખી શકે. એના મહિમા વિશે એક ભજન છે, તેમાં લખ્યું છે :-

‘ગાયો તુલસીદાસે એને, ભક્તજનોએ લલ્હો,
રાંક તે એને હું શું જાણું, હું તો નાનું છોરું.’

નામસ્મરણનો મહિમા અનેક વાર જગતમાં પુરવાર થઈ ચૂક્યો છે. એ કંઈ ગપગોળા નથી, પણ પ્રસિદ્ધ વાત છે. અનેક સંતભક્તોએ એના ઉપર જીવન ન્યોછાવર કર્યાં છે અને હાલમાં એવા છે કે જેઓનું જીવન નામસ્મરણથી ધન્ય થયું હોય. મહાત્મા ગાંધીજીએ પણ પોતાને મળેલી શક્તિનો આધાર નામસ્મરણ છે એમ અનેક વાર જાહેર કરેલું છે. એઓ તો શરીરની સુખાકારી માટે પણ નામસ્મરણનો ઇલાજ બતાવતા એ જાણીતી વાત છે. આમ, નામસ્મરણ એક રામબાણ ઇલાજ તરીકે સિદ્ધ થયેલી વસ્તુ છે. તે શરૂઆતમાં દિલને ઓપ ચઢાવે છે, પણ પછી તો આખા આધારનું દિવ્ય રૂપાંતર, પરિવર્તન તે કરાવે છે. એટલી અવસ્થાએ પહોંચ્યા પહેલાં પણ તે દુઃખી દિલને આરામ આપે છે, તેની તપેલી લાગણીઓને શાંત કરે છે, તેનો પ્રેમ વિકસાવી તથા ઊંડો કરી તેને પ્રેમીમાં ફેરવી નાખે છે. એ સર્વ કંઈ છે.

કેટલાક પ્રાચીન હિંદની સંસ્કૃતિ વિશે અભિમાન ધરાવનારા

એમ કહે છે કે વેદના વારામાં વિમાન પણ હતાં અને ઍજિન પણ હતાં. સર્વ કળાઓ અને શાસ્ત્રો વેદમાં લખેલાં પડ્યાં છે એવો દાવો તેઓ કરે છે, પણ નામસ્મરણની બાબતમાં તો આવા દાવાનો સવાલ જ નથી રહેતો. સર્વ વસ્તુઓ એમાં જ સમાયેલી છે અને અસંખ્ય જુદા જુદા દેશના તથા કાળના સંતોનો ઇતિહાસ એની સાક્ષી પૂરે છે. જગતમાં દેખાતી સર્વ સમૃદ્ધિ પણ એના પ્રભાવ આગળ ધૂળ સમાન છે.

એવું નામસ્મરણ આપણા દિલમાં સતત જાગે ત્યારે આપણો સૂર્ય ઊગવા માંડ્યો છે અને આપણા સાચા જીવનની શરૂઆત થવા માંડી છે એમ ગણી શકાય. જેને દિલમાં જિજ્ઞાસા અને તમન્ના જાગી હશે એને એમ થવાનું જ છે. જેને એવી વૃત્તિ પણ જાગી છે તેને પણ યથાશ્રમે એ પ્રાપ્ત થવાનું પણ છે જ, એમાં પણ શંકા નથી. ભગવાન પોતાનું પ્રાગટ્ય ઉદ્ભવવાને આપણા કરતાં વધારે આતુર છે, એ વાત નક્કી છે, પણ એથી તો આપણે વધારે જાગૃતિ અને કાળજી રાખવાની જરૂર રહે છે, કેમ કે આપણે એવી ભૂમિકા તૈયાર કરવામાં મંડ્યા જ રહ્યા કરેલા હોવા જોઈએ. આપણા જીવનમાં કંઈ અન્યથાપણું ન રહેવું જોઈએ. બીજ વાવવાને માટે જમીનને જેમ એકરસ કરી દેવામાં આવે છે તેમ આપણે પણ કરતા રહેવાનું છે. ખરી રીતે તો ભગવાનને પ્રગટ થવાપણું રહેતું જ નથી. અમુક રીતે થવાયું એટલે આપોઆપ એ તો પ્રગટે જ, અથવા પ્રગટી રહેલો જ છે, પણ આપણા જીવનનો ક્રમ અને જીવનની દૃષ્ટિનો ક્રમ એ બંને ઊલટી બાજુનાં હોય છે એટલો જ મૂળમાં વાંધો છે. એક ઠેકાણે ગાયું છે કે, ‘સંતકૃપાથી છૂટે માયા, કાયા

નિર્મળ થાય જોને', પણ ત્યાં પણ 'સંતકૃપા' એટલે ભગવાનની કૃપા, એની કૃપા હોય, મળે તો જ એવી કૃપા એના યંત્રરૂપે મળી રહેવાની જ છે એ નિશ્ચિત વાત છે. માત્ર, આપણે આપણું સર્વ કાર્ય મન દઈને, યજ્ઞરૂપે, એના શરણભાવે કર્યા કરીએ અને એનામાં વિશ્વાસ ધરીએ કે એ યોગ્ય કાળે યોગ્ય કરશે જ. બસ એટલું થયું એટલે આપણું કામ પત્યું. એમ આપણે હૃદયથી નિશ્ચિત રહ્યા કરીને આપણા ભાગનું જે કંઈ હોય તે પૂરતું દક્ષતાથી કર્યા કરીએ, અને એમાં કોઈને કંઈ પણ કહેવાપણું બાકી ન રહે એવી રીતે કરીએ. એમ વત્યા કરીએ તો આપણને પણ નિરાંત છે.

મંતવ્યોની પકડ

ત્રિથિ,

તા. ૯-૪-૧૯૪૩

આપણા મનમાં પરંપરાગત, સંસ્કારગત, અભ્યાસગત, કંઈ કંઈ શ્રીપ્રભુ વિશેના ખ્યાલો અને તેના દૈવી ગુણોની કલ્પનાઓ પડી રહેલી જ હોય છે. શ્રીભગવાનના દૈવી ગુણોની ધારણા જીવનને વિકાસરૂપ છે. શ્રીભગવાનને તો કોઈ ગુણ નથી. પ્રત્યેક ભક્તને શ્રીભગવાનના અમુક અમુક ગુણનો અનુભવ થયો એટલે તેણે શ્રીભગવાનમાં તેવો ગુણ છે એમ ધાર્યું અને હકીકતપણે માન્યું. જેમ કે કોઈ ભક્તને ભગવાન પોતે ‘અંતર્યામી’ છે, એવો અનુભવ થયો, એટલે ભગવાનનું નામ અંતર્યામી પાડ્યું. ભગવાનનાં જેટલાં જેટલાં નામ છે, તે પ્રત્યેક નામની પાછળ જીવનમાં તેવી જાતનો અનુભવ રહેલો છે. બાકી, તેનાથી અતિરિક્તપણે ભગવાનમાં તેવું કશું નથી, પરંતુ જો કોઈ સાધક ઉપરની જાતના અનુભવના ખ્યાલોને ઝોડની જેમ વળગ્યા જ કરવાનું કરે અને શ્રીભગવાનની ચૈતન્ય-શક્તિમાં બસ આટલું અને આવું આવું જ હોઈ શકે એને જ એકમાત્ર પકડ કરીને બેસી રહે, તો તેવા સાધકની પ્રગતિ આગળ થઈ શકવી શક્ય નથી. તે તે ખ્યાલો ભલે સત્ય હોય, કિંતુ જો એને એકલા છૂટા લઈએ અને એકલા ગણીએ તો એમાં કેટલુંક સેળભેળપણું રહેલું છે. જેમ કે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનની કલ્પનાઓ અથવા બીજા અવતારોની સમજણો. તે તે ખ્યાલોમાં તે તે કાળના માનવીઓના પોતાના અનુભવ,

સંસ્કારની છાપ છે ખરી, પરંતુ તે તે સાથે તેને મર્યાદા પણ રહેલી છે. તેમાં પૂરેપૂરું સોએ સો ટકાનું સત્ય છે એવું નથી. અને જો કોઈ સાધક જીવ જે સત્ય નીચલી ભૂમિકાનું સત્ય છે, એને જ મુખ્યપણે માનીને એને જ યોગ્યપણે સ્વીકારી લઈ એનામાં જકડાઈ રહે તો તેવો જીવાત્મા તેટલામાં અને તેવામાં જ જકડાઈ રહેવાનો છે. પ્રભુ સત્ય છે એ વાત સાચી છે, પરંતુ ક્યાં ક્યાં અને કેટલે કેટલે અંશે કઈ કઈ ભૂમિકામાં તે કેટકેટલો સત્ય છે, તે એક નોખી હકીકત છે. સાધકના જીવનની ભૂમિકાનું જેમ જેમ પરિવર્તન થતું જશે, તેમ તેમ સત્યનો અનુભવ વધારે વિસ્તારવાળો, ઉદાર અને શુદ્ધતમ થતો જવાનો છે. સર્વ કોઈ પરિસ્થિતિમાં સત્ય કંઈ એકની એક સ્થિતિનું રહી ન જ શકે, (મૂળ ભાવરૂપે ભલે રહેલું હોય) અને પરિણામરૂપે તો એકનું એક રહી શકતું હોતું નથી. સત્ય તો નવું નવું જ થયા કરે છે. ખરું જોતાં તો સત્યની મર્યાદા જ નથી. માનવી જીવો એને મર્યાદામાં બદ્ધ કરીને જ, એ રીતે જ જાણવાને, સમજવાને, અનુભવવાને ટેવાયેલા છે. એ વિનાની સત્યની સ્થિતિને તેઓ સ્વીકારી શકવાની દશામાં પણ હોતા નથી. આપણે જો આપણી એવી ટેવોમાંથી છૂટા થવાનું નહિ કરી શકીએ તો આપણો જીવન વિકાસ રૂંધાઈ પડવાનો છે. સંપૂર્ણપણે નિરાગ્રહી, નિરાસક્ત અને હૃદયથી ખુલ્લા રહ્યા કરવાનું, એટલા કાજે જ, ઘણું ઘણું મહત્ત્વનું છે. વળી, કશી કોઈ માન્યતામાં, ગુણમાં, સ્થિતિમાં કે સાધનાના થતા રહેતા અનુભવમાં પણ તેને સર્વસ્વ ગણીને બદ્ધ થઈ જવાનું નથી, કિંતુ તેમાંયે તટસ્થ રહ્યા કરીને, ખુલ્લા રહ્યા

કરીને, થતા જતા અનુભવોનો ઉપયોગ કર્યા કરીએ એ જ સાધકને કાજે શ્રેયસ્કર છે. શાસ્ત્રોના નિર્ણયો, શ્રીભગવાન વિશેની સમજણો અને વેદાંતનું બ્રહ્મ વિશેનું બુદ્ધિથી સમજાયેલું જ્ઞાન અને તેમાંથી ઉદ્ભવતા સદ્વિચાર વગેરેમાં જે સત્ય રહેલું છે તે યોગ્ય છે, પરંતુ તેમાં પણ ગૂંચવાઈ પડવાનું નથી. સદાચાર એ આધ્યાત્મિક જીવનનો મૂળ પાયો છે. તેના વિના આધ્યાત્મિક જીવનની શક્યતા જ નથી. તેમ છતાં સાધક પોતાના અંતરાત્માની સાધનામાં ઊંડો ને ઊંડો જેમ જેમ અનુભવે દૃઢ થતો જાય છે, તેમ તેમ ઉપર જણાવેલા પ્રદેશમાં પણ તે બદ્ધ રહી શકતો નથી. એક કાળે સદાચાર એ એના જીવનનો મૂળ પાયો હતો અને હકીકતપણે સત્ય હતું અને તે જ સર્વસ્વ કંઈ હતું, પરંતુ આગળ જતાં હવે તે પ્રદેશનું કાર્ય પૂરું થતાં તે પ્રદેશ ઉપર પહેલાં જેટલો જીવતો ઝોક તે જીવનો રહેતો હતો તે જીવંત ઝોકનો પ્રદેશ હવે કોઈ ઉચ્ચતર દશામાં વળી રહેલો હોય છે એટલું જ. અને ત્યાંયે પણ પોતાની જ્ઞાનભક્તિ- પૂર્વકની જીવતી તટસ્થતા તો તે રાખ્યા જ કરતો હોય છે.

નમ્રતા

સાબરમતી આશ્રમ,
તા. ૦૦-૭-૧૯૩૯

જે ગરીબ બકરીથીયે વધારે ગરીબ છે, પણ જેના અંતરમાં સિંહના જેટલી શક્તિ ભરેલી છે, તે સાચા અર્થમાં નમ્ર છે. નમ્રતા એ હૃદયનો કદાચ સર્વોચ્ચ સદ્ગુણ હશે, તેથી હૃદય પારદર્શક બને છે. સંતના ગરીબ અને પારદર્શક હૃદયના પરિચયમાં આવવાથી નમ્રતાનાં યથાર્થ દર્શન થાય છે.

નમ્રતા બુદ્ધિપૂર્વક કેળવી શકાતી નથી. એ તો આપમેળે જ હૃદયમાંથી ઊગી નીકળે છે. તેના પ્રાગટ્યને અનુકૂળ ભાવનાઓના પરિશીલનથી આપણે નમ્ર બની શકીએ.

જીવનની પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિમાં હંમેશાં અંતર્ગત વહી રહેલી 'હુંપણાની' વૃત્તિ હોય છે. સંસારના વિધવિધ અનુભવોથી જ્યારે એમ અંતરમાં સમજાય છે કે જે જે કંઈ બને છે કે બની રહ્યું હોય છે, તે આપણી નહિ, પણ ઈશ્વરની ઈચ્છાને જ આધીન છે, ત્યારે સંસાર પ્રતિનું 'હુંપણું' મોળું પડે છે. જગત પ્રત્યે ઊંડી ઉદાસીનતા અને વૈરાગ્યની ભાવના પ્રગટે છે. શ્રીભગવાનની ઈચ્છા વિના એક પાંદડુંયે હાલતું નથી એવા જ્ઞાનમાંથી જ સાચી નમ્રતા જન્મે છે, કારણ કે આમ જ્ઞાન થાય છે, ત્યારે આપણા 'હુંપણા'થી પ્રેરાઈને પછી કંઈ આપણે કરતા નથી અને ધીમે ધીમે શૂન્યતા કેળવાતી જાય છે.

શૂન્યતા એ નમ્રતાનું માપ છે. શૂન્યતા એટલે અહંતાનો સર્વાંશે લય. જેનામાં લેશ પણ અહંતા કે અભિમાન નથી રહ્યું

તેને જ નમ્રતા વરે છે. એટલે નમ્રતા તો જીવની ઊર્ધ્વગતિના અને સ્થિતિના પરિણામનું એક લક્ષણ છે. નમ્રમાં નમ્ર રહેવાનું મને કેમ ગમે છે, તેનું કારણ તમને હવે સમજાશે. એ જ કારણસર આશ્રમમાં નાનામાં નાનાંને હું પગે લાગું છું અને બીજાં એવાં કેટલાંયે કાર્યોમાં અને વહેવારમાં ક્યાંયે અહંતાને ડોકિયું કરવાનો અવકાશ આપતો નથી. અત્યાર લગીમાં જીવનમાં આવેલી તકોને તેમાં રહેતી અહંતાની લાગણી નિર્મૂળ કરવામાં વાપરી છે. એટલે કે સાધન તરીકે એનો ઉપયોગ કર્યો છે.

સાધુહૃદયને ઢાંકીને સંભાળનાર વસ્ત્ર જેવી નમ્રતા છે. એના વિનાની સાધુતા, ધાર્મિકતા, જ્ઞાન, વિદ્યા, એ બધું મર્યાદાહીન અને લજ્જાહીન, વિવેકહીન લાગે છે. નમ્રતા એ તો હૃદયનો પ્રકાશ છે. જે નમ્રતા જીવનની સાધનાના અનુભવમાંથી પ્રગટે છે, એ નમ્રતા તો પ્રચંડ શક્તિસ્વરૂપ છે. એ તો શક્તિનું એક પાસું છે. શક્તિ પોતે જ નમ્રમાંયે નમ્ર અને ઉગ્રમાંયે ઉગ્ર છે. જો તે સ્વભાવતઃ નમ્રથીયે નમ્ર ન હોય તો જડ દેખાતા પદાર્થમાં તે ક્યાંથી ભળી ગઈ હોત ? એવી નમ્રતા જ્યારે પ્રભુકૃપાથી સાધકને પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે તે પોતે રજનીયે રજ નથી અને કિંકરનો પણ કિંકર છે, એવો દાસાનુદાસનો જ્ઞાનભક્તિપૂર્વકનો ભાવ પ્રગટે છે, તે વેળા નમ્રતા એના જીવનનો સહજ ગુણ બની ગયેલો હોય છે, પરંતુ આવું થતાં પહેલાં પોતે વિચારી વિચારીને, સમજી સમજીને, વારે વારે ટકોરી ટકોરીને, પોતાની જાતને સંકેલી સંકેલીને અને સંકોરી સંકોરીને નમ્રતાનો ભાવ કેળવવો પડશે. એ ભાવ કેળવ્યા વિના સાધનાના માર્ગમાં

એક ડગલું પણ આગળ તે ચાલી શકવાનો નથી. જેનામાં સાચો નમ્રતાનો ગુણ છે અથવા એવા થવાની હૃદયની જેની ઝંખના છે, તેવા જીવને તો જીવનપથમાં વચ્ચે મળતાં વિઘ્નો વટાવવાની હિંમત, સાહસ, ખંત અને ઉદ્યોગની ભાવના સહજમેળે જન્મીને તેને વેગ આપ્યા કરે છે. અને એવા પ્રકાશથી દોરાઈને જ સાધુહૃદય પંથ કાપ્યે જાય છે. નમ્રતા વિનાની કોઈ પણ પ્રકારની સાધના અંધકારમય છે અને અજ્ઞાનમય છે.

નમ્રતાનો ગુણ કેળવવાને માટે સાધકે પોતાના સ્વભાવના અંતરમાં અનેક વાર જ્ઞાનપૂર્વક ઊતરવું પડશે. ત્યાં એના સ્વભાવના હૃદયમાં અનેક પ્રકારની અહંતાઓ ભરાઈ પડેલી છે. એ અહંતાનાં સ્વરૂપો સ્થૂળથી માંડી સૂક્ષ્મ સુધીનાં જુદા જુદા પ્રકારનાં હોય છે. અહંતા પોતે જ કદી કદી તો નમ્રતાનું રૂપ ધારણ કરીને પોતાનો વેશપલટો છુપાવી રાખે છે. એની ચાલબાજીની કોને સમજણ પડે ? પરંતુ જેને સાધનાના એકધારા પ્રયત્નમાં જ મંડ્યા રહેવાનું સૂઝી ગયું છે, તેવો જીવ તેમાંથી ઊગરી ગયા વિના રહેતો નથી.

બધી ઈંદ્રિયો અને મન, તથા પ્રાણ સમગ્રપણે જ્યારે મૌન સેવે છે, ત્યારે જ નમ્રતાનો સાત્ત્વિક ગુણ જીવનમાં સાકાર થાય છે. જીવનવિકાસને યોગ્ય એવી નમ્રતાના સહજ, સતત પરિશીલનથી જીવન આપોઆપ સાધનામય બની જાય છે અને એમ થતાં થતાં કોઈ પરમ ગૂઢ અંતર શક્તિના પ્રદેશમાં મન પ્રવેશી ત્યાં પ્રશાંત થાય છે.

વિરુદ્ધ મતવાદી પ્રત્યે સહિષ્ણુતા

સાબરમતી આશ્રમ,

તા. ૧-૨-૧૯૪૦

બીજાના ભોગે આપણો કક્કો ખરો કરવાનો પ્રયત્ન આપણે છોડી દેવો જોઈએ. સામાવાળાને નકામો અથવા મૂર્ખ ગણીને એનો મનમાં તિરસ્કાર કરવાનો નથી, પણ એના દષ્ટિબિંદુને સમભાવપૂર્વક સમજવાનો પ્રયત્ન આપણે કરવો ઘટે. આપણા પ્રાણપ્રિય આદર્શોનો કે આદર્શ વ્યક્તિનો કે તેના વિચારોનો કોઈ વિરોધ કરે એ હસતે મોઢે જોઈ રહેવું એ મુશ્કેલ છે, પણ એમાં જ આધ્યાત્મિક જીવન જીવતા મનુષ્યનું બીજાઓ કરતાં ચઢિયાતાપણું રહેલું છે, 'શું હોવું જોઈએ અને શું છે.' એ બે વચ્ચેની વિસંગતિ સામે તે બળવો જગાડતો નથી. તે તો જીવનનો સ્વીકાર કરે છે. એનો અર્થ એવો નથી થતો કે તે વસ્તુસ્થિતિને તાબે થઈ જાય છે. તે કશાને અસહાય થઈને તાબે થઈ જતો હોતો નથી, પણ તે તે પરિસ્થિતિનો યોગ્ય પરિપાક થવા દે છે. તેમ છતાં પાછો તે જેઓ વસ્તુસ્થિતિનો અસ્વીકાર કરે છે, તેમનો પણ હસતે મોઢે સ્વીકાર કરે છે. જેઓ એક જીવનમાર્ગ વિરુદ્ધ બીજો જીવનમાર્ગ ખડો કરે છે, તેમનાં જેવાં ક્ષોભ કે નિરાશા તેને હોતાં નથી. એટલે એ કશા પ્રત્યે-પરિસ્થિતિ કે વ્યક્તિ પ્રત્યે-અસહિષ્ણુ નથી હોતો. તે તો સામાને પોતાના જેટલો જ પ્રમાણિક અને નિઃસ્વાર્થી માને છે. જે ધર્મ અમુક એક જણ પ્રત્યે પક્ષપાત કરનાર ઈશ્વરને માનતો નથી, અથવા જે ધર્મ કોઈ કિન્નાખોર સંહારક

દેવને માનતો નથી, પણ વિશ્વવ્યાપી પ્રેમની ભાવનાને જ માને છે, તે ધર્મ તો આપણી પાસે એવી અપેક્ષા રાખે છે કે કોઈ આપણો વિરોધ કરે, ત્યારે આપણે ધીરજ ન ખોઈ બેસીએ, અને જેમની સાથે આપણને વિરોધ થાય તેના પ્રત્યે પણ આપણે નમ્રતાથી અને આધ્યાત્મિક વૃત્તિથી વર્તીએ. આપણો એ સ્વભાવ જ પડી ગયો છે કે જે કોઈ આપણા મતને ન માનતો હોય એને આપણે વિરોધી કે જુદો માની લઈએ છીએ અને જે કોઈ આપણા જેવી માન્યતાઓ ન ધરાવતો હોય એને કદાચ મૂર્ખ કે એવો બીજો ગણી કાઢીએ છીએ, અથવા એવો અન્યથા ભાવ રાખવા લલચાઈએ છીએ. કોઈ માણસના અભિપ્રાય અમુક પ્રકારના જ શાથી છે, અને તે દ્વારા તે આપણને શાથી ચીડવે છે, એને સમજવા માટે તે માણસની પૂર્વભૂમિકા, પ્રકૃતિ, શિક્ષણ અને ઐતિહાસિક (સાંસારિક અને વ્યાવહારિક) પરિસ્થિતિ સમજીએ તો બહુ મદદ મળે. સામા માણસનો સ્વભાવ અને દૃષ્ટિ સમજવાથી આપણે એને સમજી શકીએ છીએ, એટલું જ નહિ પણ આપણે એનો ‘સમજ-આધાર’ આંકી શકીએ છીએ. ગમે તેવા દુષ્ટમાં દુષ્ટ માનવીમાં પણ સારો અંશ રહેલો છે. તે સદ્ અંશનું દર્શન આપણને આમ કરવાથી થઈ શકે છે. પુરાણોમાં રાવણ અને હિરણ્યકશિપુને અનિષ્ટના અવતાર કલ્પેલા છે. છતાં એમને મોક્ષને લાયક ગણ્યા છે, કારણ કે તેઓ વીરત્વની પોતાની સમજ પ્રમાણે જીવન ગાળવા સતત અને વીરતાપૂર્વક પ્રયત્ન કરી રહ્યા હતા. રાવણના પોલાદી પહેરા હેઠળ અને સીતાને કબજે કરવાના અને રામને હરાવવાના એના પ્રબળ

પ્રયત્નોની પાછળ પણ ધબકતું હૃદય અને એક દૃષ્ટિએ જોતાં તો ઉમદા ભાવનાઓ જ દેખાય છે. સીતાના વ્યક્તિત્વ માટે એને અદ્ભુત માન હતું. તે રામનો કઢો દુશ્મન હતો, પરંતુ આપણે જીવસ્વભાવનું લક્ષણ યાદ રાખવું જોઈએ કે ઊંડા વેર હંમેશ કોઈ ને કોઈ જાતના ઊંડા ઘાને લીધે જ જન્મે છે, પછી ભલે ઘા કરનાર વ્યક્તિ કોઈ બીજો જ હોય. આજના દેશદેશાંતરનાં વિદ્વેષોનું કે આપણા દેશની વ્યક્તિઓ કે પક્ષો વચ્ચેના વિરોધો અને ઊંડા ભેદોનું પૃથક્કરણ કરીશું તો તેમાં પણ આ ‘ઊંડા ઘા અને ઊંડા વેર’નું સત્ય જણાઈ આવશે. ઘવાયેલો માનવી પછી જોઈ શકતો નથી કે, ‘ઘા કરનાર કોઈ છે અને હવે હું જેને ઘા કરું છું તે વળી બીજું જ છે.’ પણ તેથી કંઈ એનામાં બીજા પ્રકારનાં ઉદાત્ત તત્ત્વોનો નાશ થતો હોતો નથી. બીજો દૃષ્ટિએ એનામાં પણ સ્વાર્થત્યાગ, નીડરતા વગેરે ગુણોનું દર્શન આપણને એના જ જીવનમાં થઈ શકે છે. આપણે જેને સમજવાને તસ્દી લીધી નથી, એમના કરતાં આપણે ઉચ્ચ છીએ એવા મિથ્યાભિમાનથી ફુલાઈ જવાની વૃત્તિ ઉપર આપણે અંકુશ મૂકવો જોઈએ. જીવનની સર્જનપ્રવૃત્તિ અસંખ્ય રીતે પ્રગટ થાય છે. તે દરેકનું મૂલ્ય અપ્રતિમ હોય છે. કેટલીક વાર આ સર્જન- પ્રવૃત્તિ મહાભયાનક સંહારપ્રવૃત્તિ દ્વારા પણ પ્રગટ થાય છે. ભયાનક અને અનિષ્ટ દેખાતી પ્રવૃત્તિમાં પણ, એટલે દરેક જાતની પ્રવૃત્તિમાં અને પ્રકૃતિમાં ઈષ્ટ અને અનિષ્ટ બંને પ્રકારો હોવાના જ. કોઈ પણ કામ કરવાની રીતમાં પણ આવી ‘સાચી’ અને ‘ ખોટી’ રીતનું સંમિશ્રણ હોય છે.

ઈશ્વરની દુનિયામાં નિર્ભેળ અનિષ્ટ જેવી વસ્તુ જ નથી. જ્યારે આપણને સામાન્ય રીતે અનિષ્ટ ગણાતી વસ્તુનો સામનો કરવાનો આવે, ત્યારે એમાં પણ કશુંક તો સારું છે, એમ સમજીને તેનો સામનો જ ન કરવો એ જેમ એક પ્રકારની ભ્રમણા કે અયોગ્યતા છે, તેમ તેનો સામનો કરવામાં તાટસ્થ ગુમાવી કડવાશ ધારણ કરવી એ પણ ભ્રમણાનો બીજો પ્રકાર છે. એવે પ્રસંગે આપણે સ્વીકાર અને સમજણપૂર્વકની, જ્ઞાનપૂર્વકની, હૃદયના ઉદાત્ત ભાવયુક્ત સાહસની વૃત્તિ ધારણ કરવી ઘટે છે. સંપૂર્ણ સમભાવ અને પ્રેમજન્ય સમજણથી આપણે જગતનાં અનિષ્ટોનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ અને તેનો જરૂર લાગે ત્યાં અને જરૂર પડે તેટલી જ માત્રામાં, સામનો કરવાનો આવે તો તે કરવો જોઈએ. એ કંઈ કોઈના ઉપર આભાર ચઢાવી ઉદારતા બતાવવાનો કે કોઈને ક્ષમા કરવાનો પ્રશ્ન નથી, પણ એ બંનેથી અતિશય ઉચ્ચતર એવી દૈવી ભાવનાનો પ્રશ્ન છે. એવી દિવ્ય ચેતનાશક્તિ તો માણસને જેવો હોય તેવો ને તેવો જ સ્વીકારી લે છે અને તે નિર્ભળ હોય કે સભળ, જગતની દૃષ્ટિએ અનિષ્ટ તત્ત્વોવાળો હોય કે ઈષ્ટ તત્ત્વોવાળો હોય, તોયે તેના ઉપર પ્રેમ રાખે છે, કેમ કે જેઓમાં એ દિવ્ય ચૈતન્યશક્તિએ વાસ કર્યો હોય છે, તેઓનો પ્રેમ તો સ્વયંભૂ, નિરાલંબ હોય છે. સામાનાં વર્તન કે વલણ ઉપરથી તેમાં ફેરફાર થતો નથી. આ પ્રેમશક્તિથી જ દુષ્ટમાં દુષ્ટ ચોરલૂંટારાને અથવા છેક જ મામૂલી ગણાતા સાધારણ માનવીને તેઓ સંત બનાવી શક્યા છે. તેના અનેક દાખલા ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ છે. આથી જે એવાઓ 'સુંદર પ્રકૃતિ'નો

માણસ પણ જગત જેને પાપ અને ગુનો ગણે છે, તે કરવા શી રીતે દોરાય છે તે સમજી લે છે, અને પોતાના મનમાં એ લોકોત્તર-જ્ઞાનદૃષ્ટિની-સમજણ અનુસાર પેલા માણસ વિશે ગેડ બેસાડે છે અને તેથી તેનામાં પેલા પ્રત્યે અન્યથાભાવ જાગતો નથી. આવી રીતે જીવનમાં એને જે જે કોઈ મળે છે તે સર્વની સાથે-એકબીજા વચ્ચે ગમે તેટલું વિસંવાદપણું હોય છે તોપણ- એની ભૂમિકા કોઈ નોખા જ, કોઈ ઓર પ્રકારની, રહે છે. આથી, તે બધાંને સ્પર્શે છે ખરો, તેમ છતાં નથી સ્પર્શતો એવું એનું માનસ રહે છે.

આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રમાં દોરવણી

કરાંચી,

તા. ૪-૨-૧૯૪૪

પ્રિય ભાઈ...

કોઈ પણ જાતનાં સાધન કે શિક્ષણ કે તાલીમ વિના માનવી કેળવાઈ શકતો નથી. હૃદયમાં રહેલા ગૂઢમાં ગૂઢ આત્માના કોમળમાં કોમળ અને સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ સાદને સાંભળવાની શક્તિ પ્રાપ્ત કરવા માટે ખાસ કોઈ ઘડતરની જરૂર રહે છે જ. જો કોઈ એમ કહે કે માનવીમાત્ર જન્મથી જ પોતાના આત્માના અવાજને સાંભળી શકે અને ઓળખીને તેને અનુસરી શકે તો એનો અર્થ તો એમ જ થયો ગણાય કે કેળવણી, અભ્યાસ, સમાગમ, સાધન કે યોગ-એનો કશો અર્થ નથી. પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં માનવી તાલીમ પામીને જ નિષ્ણાત બને છે, પણ આપણા લોકો જે અઘરામાં અઘરો અને મુશ્કેલમાં મુશ્કેલ એવો જે આધ્યાત્મિક વિષય, તેમાં જ તાલીમ પામ્યા વિના કે મેળવ્યા વિના આત્મજ્ઞાનની વાતો કરવા મંડી પડે છે.

‘જાણતા હોઈએ ના કે જાણવાનો છતાં ધરે

પૂરો દેખાવ,’ એ વ્યાધિ માનસિક, જનોતણો.

જો એકેએક ક્ષેત્રમાં તાલીમની જરૂર રહે છે, તો આ ક્ષેત્રમાં એનાથીયે કેટકેટલાંગણી તાલીમની જરૂર હોય ? આ ક્ષેત્રની સરખામણીમાં તો સ્થૂળ એવા કેળવણી ક્ષેત્રમાં પણ એમ.એ. થતાં ૧૬ વર્ષ થયાં, અને તેમાં જેટલો વખત અપાતો હતો, તેનાથી ચોથા ભાગનો વખત પણ આમાં ન અપાતો હોય તો

ગણિતશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ ગણીએ તો આમાં ૬૪ વર્ષ સુધી રાહ જોવાની રહે. પેલામાં એકના એક અભ્યાસે એકધારું સતત રહ્યા કરવાનું બનતું હતું. અને one-pointed attention એકાગ્ર, કેંદ્રિત ધ્યાન એમાં અપાતું હતું અને બીજી કશી લુબ્ધા વિનાનો કાળ આપણો રહ્યા કરતો હતો, તો આમાં પણ આપણે તેવી પરિસ્થિતિ ઉપજાવવાની છે. એ કામમાં એના કરતાં વધારે સમય અને ચેતનાપ્રાણ પરોવ્યાં કરવાનાં છે અને તે ખંતપૂર્વક, જ્ઞાનપૂર્વક અને ચીવટપૂર્વક, શ્રદ્ધાવિશ્વાસપૂર્વક શરણાગતિની એકમાત્ર ભાવનાથી.

આપણે ત્યાં એક એવી માન્યતા ફેલાયેલી છે - પછી તે પશ્ચિમના સંસ્કારને લીધે હોય કે માનવીના અજ્ઞાનને લીધે હોય - કે આત્માનો અવાજ સાંભળવા અને સમજવા દરેક માણસ શક્તિશાળી છે જ, એમાં એવું કશું અઘરું નથી. એની એવી વિકાસશક્યતા (potentiality) માનવીમાં રહેલી છે, તેટલી વાત સાચી અને માનવીને તેવું માનવું ઘણું સગવડભરેલું લાગે છે, કારણ કે એમાં એક પ્રકારનું કુમળું કુમળું આશ્વાસન રહેલું છે. આજના યુવાનો સ્વાર્થ, વાસના અને બીજી અનેક વૃત્તિઓથી ભરપૂર એવા માનસવાળા હોય છે. એવી વૃત્તિઓના અવાજને, ઉપરના એના એવા ખ્યાલથી પ્રેરાઈને તેઓ આત્માનો અવાજ માની લે છે, પણ એની એવી સમજણ એની અમુક માન્યતાને આધારે હતી, તેટલા જ કારણસર કંઈ એને ક્લેશ થવાનો નથી કે ઓછો થશે એવું થોડું છે ?

વળી, કેટલાંકને એવાં કષ્ટો કે ક્લેશ ભોગવવાનું આવતાં એવું કહેતાં જાણ્યાં છે કે આત્માના અવાજ પ્રમાણે વર્તતા

સંતોને અને મહાત્માઓને અવધિ વિનાનાં દુઃખો સહેવાં પડ્યાં છે, તેમ તેઓ પોતે પણ વેઠી લે છે. એટલે કે પોતે પણ તેવા જ છે, પણ એ તો મૂર્ખ લોકોની ભ્રમણા જ છે. એવી ભ્રમણા કોઈને કદી આત્માના પ્રદેશમાં લઈ જઈ શકે નહિ. વાસનાનો અવાજ અને આત્માનો અવાજ એ બંને નોખા છે.

આજે તો લોકો સ્વતંત્રતામાં માનતા થયા છે. પોતાની વાતમાં કોઈને ડખલગીરી કરવાનો હક્ક નથી એમ સમજે છે. તેવા માનવી પણ પોતાના બીજા કોઈ પણ કામમાં તે કામના નિષ્ણાત પાસે યોગ્ય સલાહ, મદદ, સૂચના લેવા જશે. એની સલાહ પ્રમાણે વર્તશે પણ ખરા, પણ જો એવાને કોઈ એના જીવનક્ષેત્રની બાબતમાં એવા વિષયનો જાણકાર કદી એને સલાહ આપે કે ‘તમારું આવું માનવું ભૂલભરેલું છે અને તમારામાં આવી જાતનું છે.’ તો તે એને ઠીક નહિ લાગે. બધી જ ભૌતિક બાબતમાં તે તે વિષયોના જાણકારની સલાહ લેવામાં તે પૂરું માને છે. માત્ર આમાં તેમ કરવું કોઈને સૂઝતું નથી અને ઈચ્છા પણ કોઈને થતી નથી. એવું આંધળાપણું બધે પ્રસર્યું છે. આપણો ભણેલો સમાજ છેક પામર બન્યો છે. એ સમાજ જીવનના બીજા એકેએક ક્ષેત્રમાં તેના જાણકારની સલાહ પ્રમાણે વર્તવાનો. જો ડૉક્ટર ઘરમાં કોઈ માંદાની સારવાર માટે જે સૂચના આપી ગયો હોય તેનાથી બીજું કાંઈ પણ કરવાનું ઘરનું કોઈ ઘરડું માણસ કહે તો આ ભણેલો સમાજ તાડૂકી ઊઠશે, ‘તમે શું જાણો? ડૉક્ટરે આમ કરવાનું કહ્યું છે.’ મકાન યણવાનું હોય કે મોટી નાત જમાડવાની હોય તો કડિયા કે રસોઈયાની સલાહ પ્રમાણે ચાલવાના, પણ એક આ આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રની

બાબતમાં મનને તેમ ચાલવાનું ફાવતું નથી, એ આપણી બલિહારી છે. તે બાબતમાં કોઈ યોગ્ય ગુરુનું શરણું લેવું એમાં સમાજને કે ભણેલાને નાનમ લાગે છે. બીજી વિદ્યા મેળવવા માણસને એની પાછળ શક્તિ ગુમાવવી યોગ્ય લાગે છે. એની પાછળ સઘળો સમય આપવાનું પાલવી શકે છે. જ્યારે માનવીને આ ક્ષેત્રમાં તેમ કરવા જતાં અનેક બહાનાં ઊભાં થાય છે. સંસારમાં માતાપિતા, વડીલબંધુ, સગાંવહાલાં-એમનું શાસન આપણે સ્વીકારીશું, આપણે રાજાનું ગમે તેટલું ના ગમતું હોય, પીડાકારી હોય, તોયે તે શાસન સ્વીકારીશું. જીવનનાં બીજાં ક્ષેત્રોમાં, જેમ કે વેપારીને ત્યાં, શીખવા જતાં શેઠનું શાસન સ્વીકારીશું, ત્યાં આપણને ગુલામી લાગતી નથી, પણ ગુરુનું શાસન સ્વીકારતાં આપણને ગુલામી લાગે છે, એવી આજના ભણેલા લોકોની ખૂબી છે. તેમ પહેલાંપહેલાં તો સાધકે દૈવી અને આસુરી એ બે વૃત્તિઓ વચ્ચે ભેદ પારખવો પડશે, એ સમજવો પડશે અને જાણ્યા-અનુભવ્યા પછી આસુરી વૃત્તિઓને પારખી પારખીને એને તાબે થવાનું છોડવું પડશે. એટલું જ નહિ પણ દૈવી વૃત્તિઓને કેળવવી પડશે. ખીલવવી પડશે. એના શાસન તળે જ રહેવું પડશેને ? દૈવી સંપત્તિનું સતત પરિશીલન થયા કરતું હોવાથી એના આધીનપણામાં રહ્યા કરવાનું સ્વીકારવું જ પડે છે. આમ, માનવીને કોઈક ને કોઈકના કઠ્યામાં તો રહ્યા કરવાનું હોય છે, પણ ગુરુના કઠ્યા મુજબ કરવામાં સંપૂર્ણપણે એનાથી રહેવાતું નથી. એ જ મોટી ખાટલે ખોડ છેને ? દુનિયામાં જે તે કંઈ આપણે કોઈની મદદ લઈને જ શીખતા હોઈએ છીએ. ત્યાં ખુશીથી એની મદદ લેવામાં માનવીને કશું

લાગતું નથી. ગુરુની મહત્તા સ્વીકાર્યા વિનાની તાલીમ સર્વ કંઈ નકામી છે. એક જ વાતમાં કંઈ કરવાનું હોય છે તે જ હકીકત ગમે તે કોઈ કહેશે તો આપણે નથી કરતા, પણ જેના ઉપર આપણને ખૂબ શ્રદ્ધાવિશ્વાસ હોય છે, અથવા જેને વિશે આપણને ખૂબ ખૂબ પ્રેમ, આદરભાવ હોય છે, તે કહે છે તો તે આપણે તુરત કરીએ છીએ. તેમ ગુરુનાં વચન માત્ર કહ્યેથી આચરણમાં ઊતરી શકવાનાં નથી. એને આચરણમાં મુકાવનાર, ઊંડા ઉતારનાર, એનું પ્રેરણાત્મક બળ એનામાંથી લેવાની કળા પણ સાધકે શીખવી પડશે. તે કેમ શિખાય તે પણ એક કોયડો જ છેને !

એક પત્ર

સાબરમતી આશ્રમ,
તા. ૭-૫-૧૯૪૫

પ્રિય ભાઈ,

ક્યાંયે પ્રભુભાવ વિનાનું કોઈ ક્ષેત્ર નથી, જેમાં તેમાં હૈયામાં પ્રભુને ચિંતવીને પ્રવેશવું ઘટે. ક્ષેત્ર ગમે તે હો પરંતુ તે બાંધનારું ના ગણો. તે ક્ષેત્ર વિશે સારાખોટાતણો ખ્યાલ મનમાં આવવા ના દેશો. ખોટું હોય છતાં આપણે એની સાથે શી નિસ્ખત !' એવો ખ્યાલ રાખી આપણે તેમાં દિલથી પરોવાવું નહિ. જે કંઈ જીવનમાં 'ખોટું' દેખા દે છે, તે પણ એમનું એમ આવતું નથી. તેમાંય કંઈક હેતુ હોય છે. તેવી વેળાએ તે તે બધામાં જેને હેતુનું જ્ઞાન સ્ફુરે છે-જાગે છે, તેવાને તેના જીવનમાં આવેલા તે 'ખોટા'માંથી પણ સત્યનો બોધ થયા કરતો હોય છે. ખોટું એકલું ખોટું હોતું નથી, પરંતુ તેમાંય સારું જરૂર રહેલું હોય છે. તેથી, કોઈનાં પણ કર્મને તે દષ્ટિએ હૃદયમાં જોવું. જ્યાં તમે મુકાયેલા હો ત્યાં જીવનનું વહેણ ફેરવાવા તે ખરો પ્રસંગ મળેલો છે એમ જાણવું. જે તે બધું પ્રભુના ભાવથી નર્યું ભરેલું છે. તેથી, તે રીતે પ્રેરાઈને સર્વ કર્તવ્યમાં તેમ વર્તવાનો અભ્યાસ કેળવવો. પ્રભુ નઠારાને જરૂર દંડ આપે છે અને સારાનો બદલો પણ પ્રભુ પૂરો આપે છે. જે સ્થિતિમાં તમે હો એનો ધર્મ પૂરો ઓળખવો. તે સ્થિતિને યોગ્ય કર્તવ્ય પોતાનું જાણીને તે કર્યે જવું. એના વિના બીજી સેવા જે કોઈ ખોળવા મથે, તેવા તો ભ્રમણામાં પડે છે અને નકામા અટવાય છે.

સેવાનો પ્રસંગ જીવનમાં આપણે જ્યાં ઊભા છીએ, ત્યાં ત્યાં સાંપડ્યા જ કરે છે, એવી રીતે જે કોઈ સેવા કરવાનું રાખશે તે જરૂર તરશે. એવી સેવામાં પણ પ્રભુનો ભાવ ધરીને પોતાના કલ્યાણાર્થે ત્યાં તે સેવા કરવાની છે. નહિતર તે સેવા ‘સારું’ સાત્ત્વિક કામ હોય તોપણ બંધનકર્તા નીવડશે, કારણ કે તેમાં આપણે ગુણથી જ પ્રેરાયેલા રહ્યા કરીશું. ‘સારું’ કે ‘નરસું’ એવા સૌ વિચારો સાધકે છોડતા રહેવું જ. અને જ્ઞાન, પ્રેમ, ભક્તિથી તેમાં તેમાં પ્રભુભાવ દઢાવવાનું હૃદયથી કરવું. ‘સારું’ અને ‘નરસું’ જગતમાં તો સદાય રહેવાનું જ છે. તો જો આપણે જેમાં ને તેમાં પ્રભુનો ભાવ હૃદયથી કેળવ્યા કરીશું તો જ તેમાં તેમાંથી પાર થઈ શકવાના છીએ. ભલે કર્મસંબંધથી આપણે ખોટા ગણાતા કર્મમાં પડેલા હોઈએ, છતાં તે ખોટું ના ગણવું. કિંતુ ખોટું ખોટાનો ભાગ અને ભાવ ન ભજવી જાય એનો પૂરેપૂરો જીવતોજાગતો ખ્યાલ હૃદયથી આપણે રાખવાનો છે. એવી રીતે જે જીવ સારા કે નરસા વિશે ચેતનભાવે ચેતતો રહે છે, એવા જીવને સારું કે નરસું કોઈ રીતે બાંધી શકશે નહિ.

માનવી જીવને દ્વંદ્વ તો આવતાં-જાગતાં-રહેવાનાં જ. દ્વંદ્વની વૃત્તિ જ્ઞાનથી, સમજથી ઓળંગવાને સદા આપણે મથ્યા કરવું જોઈશે. કોઈ પણ કર્તવ્યમાં તેના ધર્મનું પૂરેપૂરું ઊંડું જ્ઞાન, ભાન જાગેલું હોવું જોઈશે. કર્મના ત્રણ ધર્મ છે. સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ અને દિવ્ય. પ્રત્યેક કર્મ કરતી પળે તે કર્મને કરતાં કરતાં અંતરમાં તે ત્રણેય ધર્મના હેતુનો જ્ઞાનપૂર્વકનો સુમેળ સાધકે સાધવાનો છે. જેમ જેમ હૃદયથી હૃદયમાં પ્રભુભાવ ઊંડો ઊંડો ઊતરતો જશે, અને જેમ જેમ તે વિસ્તાર પામતો જશે, તેમ

તેમ ત્રણે ભાવ પ્રત્યક્ષ આપમેળે તે તે વેળા આપણાથી થતાં કર્મમાં જન્મ્યા કરશે જ. તેવું હકીકતપણે થયેલું આપણું હોય નહિ ત્યાં સુધી તો સાત્ત્વિક શુદ્ધ બુદ્ધિનો તેવો અભ્યાસ પ્રત્યેક થતાં કર્મમાં આપણે જીવતોજાગતો કેળવવાનો છે.

કોઈ આપણું ખોટું કરી જવા સમર્થ નથી. જે તે કંઈ બને છે, તે આપણાં જ કર્મથી બને છે. બુદ્ધિ બધી વાપરી હોય, સાવચેતી પૂરેપૂરી રાખી હોય, છતાં કોઈ છેતરી જાય તો ત્યાં ઉદ્વેગ ધરવો નહિ. પોતાનાથી બનતું જે તે સૌ યોગ્ય કરેલું હોય તો એટલાથી હૃદયમાં સંતોષ માનવો. બુદ્ધિનો પૂરેપૂરો યોગ્ય, કુશળ ઉપયોગ કરેલો હોય અને તે તે કર્મને યોગ્ય એવી સમગ્રપણે સાવચેતી પણ રાખી હોય છતાં કોઈ આપણને છેતરી જાય તે વેળાએ કોઈ બીજું છેતરી ગયું છે એમ માનવું નહિ. કર્મની સર્વ પ્રકારની કુશળતા જ્ઞાનપૂર્વકની જાળવી હોય તેમ છતાં કર્મનું પરિણામ યોગ્ય ન નીપજે તો આપણે ધીરજ ધારવી. અમુક જ પરિણામ નીપજવું જોઈએ, એવી મડાગાંઠ ન હોવી ઘટે. ઉપર કલ્પો તેવો પ્રસંગ બને તો તેનું કોઈ નિમિત્ત કારણ હોવું ઘટે. શેરથી સવાશેર સૌ કોઈને માથે રહેલ છે. ગમે તેમ કરો તોય ક્યાંક તો પાછું પડાશે જ. આપણું પોતાનું જોવાનું આપણે સદાચે રાખવું. કર્મમાં તેના સમગ્ર કૌશલ્યનું જીવતું ભાન પણ રાખવું, પરંતુ એવું ભાન પૂરેપૂરું રાખ્યું હોવા છતાં યોગ્ય ન બનતાં આપણા જીવનની કોઈ મડાગાંઠને તોડવા જ એવો પ્રસંગ બન્યો છે, એવું જ્ઞાન વીજળીના ઝબકારાની પેઠે જે જીવને હૃદયમાં જાગી જાય છે, તે જીવ તેવાં કર્મથી કૃતાર્થ થઈ જાય છે. અને તેને તેવાં

કર્મમાં પ્રભુનો પ્રત્યક્ષ હાથ છે, એવો અનુભવ પણ થાય છે. જે કોઈ જીવ પોતાના જીવનમાં સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ એવા બે પ્રવાહો - જીવ સ્વભાવના અને શિવ થવાપણાના-જોવાનું હૃદયથી કર્યા કરે છે, એવાને કોઈક દિવસ તો પ્રભુનો ભાવ જીવનમાં વરવાનો જ છે.

જે રીતે પોતાના જીવનનું ધ્યેય સધાય તે રીત ધાર્યા કરીને જ્યાં જ્યાં મુશ્કેલી હોય, ત્યાં ત્યાં સમગ્રપણે, સળંગતાથી, યોગ્ય જ્ઞાનપૂર્વકનું ભાન રાખીને સાધકે વર્તવાનું છે. મનમાં ખળભળાટ થવા દીધા વિના-હોળાયા વિના જ્યાં મુકાયેલા હોઈએ તે પરિસ્થિતિનો ધર્મ પૂરેપૂરો યોગ્ય રીતે ઉકેલવો ઘટે. પોતાની જ રીત પ્રમાણે જે તે બધું સુતરું વહ્યા કરવાનું નથી, અથવા વહ્યા કરતું હોતું નથી. તેથી ધીરજ, શાંતિ, સમતા, પ્રસન્નતા આદિ ગુમાવવાં નહિ. વહેતા ઝરણા સમી જેમાં તેમાં હૃદયમાં પ્રસન્નતા પૂરેપૂરી રાખીને જગતમાં આપણે વર્તવાનું છે. અનેક જાતના કર્મ-પ્રારબ્ધ સંસ્કાર હશે તેવી જ રીતે આપણાથી તેવા તેવા જીવન પ્રસંગોમાં પ્રવેશવાનું બન્યા કરશે, તેવા તેવા પ્રસંગમાં તે તે કર્મ આપણને તેમની તેમની રીતે જ વર્તાવવા મથાવ્યા કરશે, કિંતુ તે વેળા જે જીવ હૃદયથી જાગૃતિપૂર્વક ચેતીને ચાલે છે, તેવો જ જીવ ત્યાં જીવ્યા કરે છે. જે જે પરિસ્થિતિમાં આપણે હોઈએ તેવાં કર્મ તો ઊભાં થવાનાં જ. તેમાં એટલે તે તે કર્મમાં જો હૃદયમાં હૃદયથી પ્રભુભાવ દઢાવવાનું જ્ઞાનભક્તિપૂર્વક જીવતું ભાન રાખીશું નહિ, તો તે તે કર્મ આપણને જરૂર બંધનરૂપ જ થવાનાં છે. અને નવું પ્રારબ્ધ એ રીતે વળી પાછું ઊભું થતું રહેશે જ.

પરિસ્થિતિમાં કર્મ કર્યા વિના તો કોઈને ચાલશે નહિ. તેથી, મળેલાં કર્મમાં જો કર્મનો સ્થૂળ જ ભાવ રહ્યા કર્યો તો તેવાં થતાં જતાં કર્મથી જીવનવિકાસ થવાનો નથી, ઊલટું જીવન રૂંધાવાનું છે. તેથી, સાધકે તો પ્રત્યેક થતા જતા કર્મમાં તે તે પળે, આદિ, મધ્ય અને અંતમાં, પ્રભુનો ભાવ દઢાવી દઢાવીને હૃદયની જાગૃતિ સાથે, પ્રભુચેતનાથી પ્રવેશવાનું છે. કર્મને કર્મની રીતે કરવાનું નથી, પણ કર્મ એ તો ભાવવિકાસ કાજેની મળેલી ઉત્તમ તક છે, એવા જ્ઞાનપૂર્વકના વિચાર સાથે કર્મને સાધકે આચરવાનાં છે. એ પ્રમાણે કર્મને કરવાથી કશા દોષો નડતા નથી, ભલેને દુન્યવી રીતે, સ્થૂળપણે, તેમાં દોષો જણાય, છતાં આપણે ત્યાં ગભરાવાનું રાખવું નહિ. પ્રત્યેક થતાં કર્મમાં હૃદયથી આપણાથી રખાતા ભાવ વિશેની જો આપણને પૂરેપૂરી ખાતરી જાગી ગઈ હોય, તો તે વેળા કોઈ પણ પ્રકારની સગડગ જાગવાનો સંભવ રહેતો નથી.

કર્મને કરતી પળે તે તે કર્મ કરીએ છીએ એવું ભાન સાધકને ન હોવું ઘટે, પરંતુ તે તે થતાં જતાં કર્મમાં જીવનનો પ્રત્યક્ષ-પણે વિકાસ સાધી રહેલા છીએ એવું હકીકતપણાનું ભાન જે જીવને રહે છે તેવો જીવ કર્મની મર્યાદા વટાવીને, કર્મ કરતો હોવા છતાં, કર્મની પાર જઈ શકે છે. સંસારી લોક એવાને કર્મ કરતો દેખે, ત્યારે એને માત્ર કર્મનાં માપધોરણથી જોતાં હોય છે અને માત્ર કર્મના સ્થૂળપણાથી તેને માપે છે. તેમને કાજે તે તે બધું ભલે યોગ્ય હોય, પણ જે જીવે જીવનનો વિકાસ સાધવાની હૃદયમાં તમન્ના સેવી છે, એવા જીવની દષ્ટિ, વૃત્તિ અને વલણ તેવાં ન હોવાં ઘટે. તેની દષ્ટિ તો

લોકોત્તર હોવી ઘટે. કર્મનાં અનેક પાસાં છે અને સમગ્રપણે કર્મનાં અનેક પ્રકારનાં પાસાંને તોલવાની જ્ઞાનપૂર્વકની કળા જ્યાં લગી સાંપડેલી ન હોય, ત્યાં લગી કોઈ કર્મનો તુલનાત્મક, તટસ્થતાપૂર્વકનો યોગ્ય ખ્યાલ કોઈનામાં પણ જાગી શકતો નથી. તેથી, સાધકે તો એકમાત્ર પોતાનામાં જ એકાગ્ર અને કેંદ્રિત રહ્યા કરીને પોતાને મળ્યા જતા પ્રત્યેક કર્મમાં પ્રભુનો ભાવ કેમ કરી રહ્યા કરે એની જ જીવતી વેતરણમાં પોતે રહે એ જ એને કાજે શ્રેયસ્કર છે.

શરીરની અખંડતા

કરાંચી,

તા. ૪-૧૨-૧૯૪૩

માનવીને સાધારણ રીતે પોતે જેમાં ન સમજતો હોય તેમાં પણ અભિપ્રાય બાંધી દેવાની અને તેને વળગી રહેવાની ટેવ હોય છે. આપણી સાધક અવસ્થામાં પણ આ કારણસર શરીરની અખંડતા વિશે કંઈ કંઈ ખ્યાલો ઘર કરી બેઠેલા હોય છે, પણ એમાં આપણી પ્રગતિ થતાં બીજી બાબતની માફક શરીરની પૂર્ણતા વિશેના આપણા ખ્યાલો પણ જેમ જેમ અનુભવ થતા જશે તેમ તેમ બદલાતા જશે. જેમ કોઈ અયોગ્ય વાતાવરણમાં જતાં મન તેવું કળી શકે છે, તેમ શરીર પણ કેટલેક ઠેકાણેથી પાછું પડે છે. વળી, કેટલાકને તેવા વાતાવરણનો ખોરાક પણ ચાખ્યા વિના જ અયોગ્ય અને અકારો લાગે છે. વળી, કોઈ કોઈ સ્થળે બેસતાં જ શરીરથી વાતાવરણના ધ્વનિની પકડ આવી જાય છે. જેમ કીડીની સૂંઘવાની ઈંદ્રિય (ગળપણની બાબતમાં) ઘણી તીવ્ર હોય છે, ઘણે દૂરથી તે સાકરનું ગળપણ પારખી શકે છે, બળદ કે બીજાં પ્રાણીઓને વાઘ, સિંહની ગંધ ઘણે જ દૂરથી આવી શકે છે, એવા બીજા અનેક દાખલાઓ છે, તેવું આપણા શરીરનું આપોઆપ બનતું જવું આપણે અનુભવી શકીશું. શરીર મૃત્યુના હજારો ઘા સહન કરી શકે છતાં ઊભું રહી શકે છે એવો અનુભવ પણ ત્યારે થાય છે, પરંતુ પ્રભુનું યંત્ર થયા પછી શરીરને ટકાવી રાખવાનું મમત્વ કોઈ પણ આત્માને રહેતું

નથી. તેની દ્વારા જે કંઈ કાર્ય કરવાનું હશે તે કાર્ય પૂરું થતાં સુધી તેનું શરીર ટકવાનું જ છે, એવો તેને દૃઢ આત્મવિશ્વાસ હોય છે જ. પ્રભુના નિર્ણયથી સ્વતંત્ર નિર્ણય એવા આત્માઓને હોતો જ નથી. એની મરજી ઉપર જ એ બધું રાખ્યા કરે છે. શરીર હોય કે ન હોય, પરંતુ પ્રભુનું કાર્ય ક્યાંય અટકી પડવાનું નથી. હજારો વાર મૃત્યુને હઠાવીને શરીરને ટકાવી રાખી પ્રભુકર્તવ્ય કર્યા કરવાનું છે, એવું આત્મજ્ઞાન જેને પ્રાપ્ત થયેલું છે, તેવો તે શરીરનો સ્વામી થઈ જ ચૂકેલો હોય છે. જે સાક્ષાત્ ભગવાનની ભાવનાસૃષ્ટિમાં લય પામતો હોવા છતાં આવી પડેલા કર્તવ્યમાં પણ તે જ ભાવે રહ્યા કરતો હોય છે, તેવાને મન અને શરીર ઉપરનો કાબૂ આપોઆપ રહેલો હોય છે. શરીરની પૂર્ણતાની સ્થિતિમાં પણ તે જ્યાં કોઈ જીવાત્માના નિમિત્તનું કારણ બને ત્યાં ત્યાં તેનાં કર્મના ફળમાં પણ તે ભાગ લેતો હોય છે. પ્રેમતત્ત્વ જ એવું છે કે બે વચ્ચે અભેદ કરાવે છે. જ્યાં સહેજ પણ ભેદ છે, ત્યાં તેટલે અંશે પ્રેમ નથી. એટલે પોતે જે સ્થિતિમાં હોય તે સ્થિતિમાં પેલાને લાવવા માટે પ્રેમ આકર્ષ્યા જ કરવાનો. એવા પ્રેમમાં પ્રેમભાવે નર્યું સહન કરવાનું છે, પણ તેથી તેવાની આનંદ ભૂમિકામાં ફેર પડતો નથી, કેમ કે એ બધું તે પ્રેમભાવે સહન કરતો હોય છે. એવાને તો એ ‘તપ’ એટલે માનસિક ત્રાસ કે કષ્ટ નથી, પણ તપનો અર્થ જ એવાને માટે ‘આનંદ’ થાય છે-જે સુખદુઃખથી પર હોય છે. એવું સહન કરવામાં, શરીરની પૂર્ણતાની સ્થિતિમાં તેના એકેએક રોમમાંથી તે પસાર થઈને ચાલ્યું જાય છે. માત્ર, મનમાંથી જ નહિ પણ શરીરના પ્રત્યેક કરણમાંથી તે પસાર થતું હોય છે.

આપણે જાણીએ છીએ કે સંસારી મા, બાળકનું ઘણું સહન કરે છે, પરંતુ તેમાં જ્ઞાનભાવ નથી. તેવી રીતે સાધકનું એવો આત્મા સૂક્ષ્મભાવે ભોગવતો હોય છે, કારણ કે તે પોતે તો તેવા સાધકના જીવનઅર્થે, પોતે નોખો રહેલો હોવા છતાં, પાછો સાધકનામાં તાદાત્મ્યભાવે વહ્યા કરતો હોવાથી અને તેના જીવન સાથે પ્રેમભાવે રહ્યા કરતો હોવાથી તેનો પ્રેમભાવ તેના તે તે બધાનામાં ભાગ લેવરાવવાનું તેને બનાવ્યા કરે છે, જોકે આમ સતત એકધારું બન્યા કરતું હોતું નથી. ભલેને સાધક એવો પ્રેમ ન રાખતો હોય, પરંતુ પેલાનો પ્રેમ તો સાચો હોય છે. એટલે એને એનું એવું એવું ભોગવવાનું આવ્યા જ કરે છે. એનું જ નામ અભેદ છે. વળી, પોતાનું શરીર સહન કરે છે એવું તે વારે વારે બતાવતો પણ નથી. એની જરૂર પણ નથી. પણ પ્રેમ જ્યાં હોય ત્યાં એવી આપલે થયા જ કરવાની. એટલે એવા મુક્તાત્મા સંતપુરુષ સાથે આપણે પ્રેમભાવે જેટલા અભેદ બની શકીએ તેટલા પ્રમાણમાં તેના તત્ત્વ સાથે પણ આપણે અભેદ બનતા જવાના. એવો સંતાત્મા જે જે જીવોના સંબંધમાં આવવાનો તેમનું તેમનું તે ભોગવ્યા વિના રહી શકતો નથી. એટલે તેનું શરીર દર્દ કે રોગનું ભોગ ન જ થઈ પડે એમ ન કહી શકાય. પૂર્ણતામાં એની બાહ્ય અસર કે બાહ્ય દેખાવ ભલે ન દેખાય. અને એના શરીરનું ભોગવવાપણું પણ ખૂબ સૂક્ષ્મ પ્રકારનું થઈ જાય ત્યારે શરીરના રોગ કે એવી બીજી રીતે એનો પ્રેમ વ્યક્ત ન થતાં, એનું સહન કરવાનું પણ એ રીતે વ્યક્ત ન થતાં, તેની વ્યક્ત થવાની કળા કોઈ ન્યારી જ હશે એમ સમજાય છે. સર્વના

જીવન સાથે સંકળાયેલો હોવા છતાં તે પોતે તદ્દન સ્વતંત્ર અને નોખો હોય એમ જરૂર બની શકે, પરંતુ તેવો સંતાત્મા ભગવાનની ધારણાથી જુદી રીતે કે બીજી રીતે પોતાનું શરીર ટકાવી રાખવાનું કદી પણ મમત્વ રાખશે નહિ.

એક પ્રયોગ તરીકે અથવા તો વૈજ્ઞાનિક શોધખોળ Researchની દૃષ્ટિએ શરીરનું ટકાવી રાખવું સંભવિત છે. એવું જ્ઞાન અને તેની સાધના હિંદમાં પહેલાં થયેલી છે. અત્યારે તે નાશ પામેલી છે. તેને એક વિદ્યા તરીકે સજીવન કરવી અને તેની સાધના જગતમાં જે કોઈ તેવી ઉત્કટ ઈચ્છા ધરાવતાં હોય, તે સૌને સરળ થઈ પડે તે માટે અસ્તિત્વમાં આણવી એ એક જુદો જ પ્રશ્ન છે.

અત્યારે હિંદમાં આધ્યાત્મિક શાસ્ત્ર પણ મૃતપ્રાય દશામાં છે. તેથી, આવી બધી બાબતોમાં ઘણાને યોગ્ય ઉકેલ મળતો નથી. શરીર ટકાવી રાખીને કામ તો ભગવાનનું જ કરવાનું છેને ? આપણી સ્વતંત્ર, એટલે કે શ્રીભગવાનથી જુદી મરજી આત્મા ત્યારે ધરાવતો હશે કે નહિ તે પણ વિચારવા જેવું છે.

આપણે જ્યાં ત્યાંથી સમજવાનું જરૂર રાખીએ પણ જે આધ્યાત્મિક ઉચ્ચ કક્ષાની વાત હોય એના વિશે અત્યારથી આપણે કશાય ખ્યાલો બાંધી ન લઈએ. આપણા એવા એવા ખ્યાલો હકીકતથી વેગળા હોવાનો પૂરો સંભવ છે, પણ એવા ખ્યાલો જો બાંધ્યા તો એ મડાગાંઠ તૂટવી પણ અઘરી થઈ પડે છે. એટલે આપણે તો આપણો આદર્શ જીવનમાં ઊંચામાં ઊંચો રાખવો. ત્યાંથી આપણી મીટ ખસેડવી નહિ અને જે માર્ગ લીધો છે તે માર્ગમાં જ કેમ ખૂંધ્યા જવાય, એ તરફ આપણું

લક્ષ્ય કેન્દ્રિત થાય છે કે નહિ તે જોવું. તે માર્ગમાં એકરત થવાતાં થવાતાં નવું ને નવું આપણને સમજાયે જવાનું છે અને અંતરમાંથી ઊગ્યા કરવાનું છે. તે હકીકતના તથા અનુભવના આધારે આપણને એવી એવી બધી બાબતોમાં સમાધાન થતું રહેવાનું જ છે. આ કારણસર આપણે કશા ખ્યાલો બાંધી દેવાના નથી. તેમ છતાં પાછું કોઈ પણ પ્રકારે બુદ્ધિને બેળેબેળે દાબી દેવાની પણ નથી. બુદ્ધિ એમ દાબી દેવાય એમ નથી. એ તો વારેવારે કંઈ ને કંઈ ગતકડાં કર્યાં કરશે. એટલે એને પણ શક્ય એટલું સમાધાન થાય તે પણ આપણે જોવાનું છે.

ઉપર જણાવ્યું તેમ એવો કોઈ ઉચ્ચાત્મા તેની કોઈ પણ દશામાં બીજા જીવોનું કંઈ ભોગવે તો તેથી પેલા સામા જીવનું બધું કર્મ બંધ થઈ જાય છે એવું નથી હોતું, પરંતુ તે તે જીવમાં કર્મ કરતાં અને ભોગવતાંની સ્થિતિમાં એક પ્રકારનું હળવાપણું જન્મે છે અને તે કર્મમાં-મધમાં માખી ડૂબી જઈ આખરે તેમાં જ તે મૃત્યુ પામે છે તેમ-પેલા જીવનું થતું નથી. જો સામો જીવ તેથી એમ માને કે મારે હવે કશું કરવાપણું કે ભોગવવાપણું રહ્યું જ નથી, તો તેને અજ્ઞાનમાં કુટાયા કરવું પડશે. એથી ઊલટું તેવા સાધકે તો પોતાનાં કર્મની જ્ઞાનભક્તિપૂર્વકની સાત્ત્વિકતા વધારવાને જ હૃદયથી જિજ્ઞાસુ રહેવાનું છે.

આ બાબતમાં મને જે કંઈ આવ્યું તે લખ્યું છે.

જનેતાને અંજલિ

બનારસ,

તા. ૬-૩-૧૯૪૩

(મંદાકાંતા)

જે માતાએ નિજ ઉદરમાં ભાર સેવ્યાં કરીને
કષ્ટો વેઠી નવ જીવનનો આપિયો જન્મ વિશ્વે,
એ માતાને જીવનમહીં મેં કેં ન સંતોષ દીધો,
ને આઘાતો વળી ઉપરથી કેંક આપ્યા કરેલા.

(શિખરિણી-મંદાકાંતા)

છતાં જેણે મારી પર હૃદયમાં ન અસંતોષ આણ્યો,
ગણી વહાલો હૈયે સગવડ મને દીધી શી માર્ગ પ્રત્યે,
ઘણું વેઠ્યું પોતે જગત-જનની-શી ટીકા તેં સહી મા !
અમોને તેં તો મા ! કદી નથી દીધું આવવા એવું કેં મા !

તને પૈસે પૂરી સુખી નવ કરી, તારી મા પૂરી આશા
ફળાવી એકે ના કદી પણ શક્યા-શું અમે પુત્ર પાક્યા !
રહ્યો'તો મારામાં મુજ જીવનની ધૂનમાં મસ્ત હું ને
જરાયે આપ્યું ના તુજ પર કદી ધ્યાન મેં કોઈ વાતે.

તને ઓછું આવે ત્યમ જગતમાં વર્તવાનું બન્યું'તું,
છતાંયે તેં માંડી ! અમ શિર પરે હાથ રાખ્યો કૃપાળુ,
સહી લીધું જાતે પણ દૂભવવા ના દીધાં તેં અમોને,
કઈ રીતે તારું ઋણ પતવવું ના સૂઝે મૂર્ખને તે.

હતા આશીર્વાદો તુજ અમ પરે પામિયા તેથી લૂહાણ,
છીએ આજે જે કેં અમી નજરનું તે પરિણામ સ્પષ્ટ,
અમોને આપીને તુજ જીવનથી માનવી જન્મ રૂડો,
ગણાવું શા તારા અમ પર બધા જીવને ઉપકારો.

કઈ રીતે ભૂલું જનની, તુજને ! પ્રેમ-કલ્યાણવાળું
મને તો લાગે છે તુજ બિરદ મા ! શ્રેયને આપનારું,
જતાં તેં ના વાર્યો ધરી મુજ કને તારી મુશ્કેલીઓને,
પછી મૂંગે મોઢે સહન કરવું જાણ્યું મા ! માત્ર શું તેં ?

ગરીબીમાં કેવી તુજ જીવન મા ! આખુંયે ગાળ્યું તોયે,
ન બૂમો પાડી કે અવર સમીપે રોદણાં ના રડ્યાં તેં,
થતી જ્યારે દુઃખી અતિશય મને* ને અસંતોષ સાલ્યે,
બખાળા કાઢ્યા છે અમ વિષયમાં, શો છતાં પ્રેમ હૈયે !

શકું જો સંતોષી મુજ જીવનથી હું તને માડી પૂરું,
શકું જો દીપાવી તુજ જીવનથી નામ તારું મધુરું,
શકું જો ફેલાવી જીવન સુરભી એક તારી કૃપાએ,
જીવ્યું મારું તો હું સફળ ગણું ને શો કૃતાર્થી થવાયે !

કૃપાદષ્ટિ તારી અમ પર સદા રાખતી માડી ! રે'જે,
અમોને પ્રેરાવ્યાં જીવન કરજે શ્રેયને માર્ગ ખંતે,
જતાં ઊંધું ક્યાંયે વલણ, અમને વાળજે માર્ગ સીધે,
અમારામાં તારું જીવન પૂરતું ખીલજો ભાવમાં તે !

* મનમાં

વહાલાં સ્વજનોને

કિરાપટ્ટી, પ્રેમકુંજ,

ભાદરવા વદ ચોથ,

મંગળવાર, તા. ૬-૯-૧૯૪૧

આજે મારા શરીરનો જન્મદિન છે. એ અંગે તમારાં બધાંનું પુણ્ય પ્રેમસ્મરણ કરું છું. ભગવાનની કૃપાથી અને વહાલાંઓના પ્રેમભર્યા આશીર્વાદથી ભગવાન મને સત્યપંથે દઢ રાખે અને ઉત્તરોત્તર દઢ કરાવે એ જ માગું છું. વહાલાંઓનો પ્રેમ એ મારે મન એક ભારે શક્તિ છે. તેથી જ મને નીચેની લીટીઓ સૂઝી છે તે લખું છું :-

પ્રભુની વ્હાલાંઓ પ્રતિપળ જગે પ્રેમની દિવ્યમૂર્તિ,

પ્રભુની વ્હાલાંઓ પળપળ હૃદે ભાવની ઊર્મિશક્તિ,

પ્રભુની વ્હાલાંઓ હૃદય જગવે પ્રેરણાઓ અનેરી,

પ્રભુની વ્હાલાંઓ અમ ઉર રહો આત્માની દિવ્ય જ્યોતિ.

એટલે હંમેશાં મેં જેમને મારાં સ્વજન માન્યાં છે, તેમની નિકટવર્તી રહેવાનો પ્રમાણિકપણે પ્રયાસ કર્યો છે. બની છે તેટલી પ્રેમભાવનાની ઊર્મિ તેમના તરફ મેં રાખ્યા કરી છે, અથવા ભગવાને કૃપા કરીને રખાવી છે, એમ લખું અથવા કહું તો તે જ વધુ યોગ્ય ગણાશે. અને એથી કરીને ઉત્તરોત્તર ભગવાને જીવનમાં વિકાસ કરાવ્યો છે. મારે તો કશું ખોવાપણું ન હતું. મારે તો જે કંઈ આપવાપણું હતું તે આપતો રહ્યો છું. ગરીબની પાસે પ્રેમ-વહાલ વિના બીજું શું હોઈ શકે ? ગરીબની તો એ મોટામાં મોટી, અણમોલ, મૂડી છે. એ મૂડી ઉપર તો

એનું જીવન નિર્ભર રહ્યા કરે છે. પ્રેમની એ અમોઘ દિવ્ય શક્તિનું માપ જ્યારે એના હૃદયમાં જાગે છે, ત્યારે એ પ્રેમ જ એની એક મોટી શક્તિ થઈ પડે છે. એ શક્તિની આગળ બીજી બધી શક્તિઓ કંઈ ખપની નથી, એવો એને જીવનમાં સ્પષ્ટ અનુભવ થાય છે. આ શરીરના આજના જન્મ દિવસને ટાંકણે મારા હૃદયનો એવો પ્રેમ તમારાં ચરણમાં માથું મૂકીને તમારા આશીર્વાદ માગે છે. પ્રભુ મને જ્યાં રાખે ત્યાં (જ્યાં હોઉં ત્યાં) તમારા હૃદયનો નિર્મળ પ્રેમનો પ્રવાહ મારા પ્રત્યે સદાય વહ્યા કરે એવી હૃદયથી માગણી કરું છું. પોતાનાં છોકરાંઓ ઉપર જે પ્રેમ હોય તેના કરતાંયે વધારે ઉત્કટ ભાવનાભર્યો શુદ્ધ પ્રેમ મારે તો ખપે. પોતાનાં છોકરાં પરત્વેનો આપણો પ્રેમ, એ શુદ્ધ નિઃસ્વાર્થ ભાવનાનો ન હોવાથી તેમાં જોઈતાં પૂરતાં જોશ અને પ્રાણ યોગ્ય પ્રકારનાં હોતાં નથી.

મારી નજરે તેવો પ્રેમ સતેજ નથી, જીવતો નથી, બલકે કમજોર છે. એવું મને નમ્રપણે જણાયું છે. આપણાં બધાનાં પોતાનાં છોકરાંઓ ઉપરના પ્રેમમાં Sense on Possessionની વૃત્તિ, (જીવ સ્વભાવની તેમના પરત્વેની મમતાની રાગાત્મક લાગણી) તથા બીજી લાલસાની વૃત્તિઓ સેળભેળ ભરેલી રહે છે. એટલે જે પ્રેમ માગી રહ્યો છું તે પ્રેમને છોકરાંઓ ઉપરના આપણાથી રહેતા પ્રેમમાં આસમાન જમીનનો ફરક છે. મારે અંગે તમારામાં તેવું ન હોય તે હું સમજી શકું છું. એટલે તમારા હૃદયનો નિર્ભેળ, ઉત્કટ ભાવનાવાળો ધગધગતો પ્રેમ મારે તો જોઈએ છે. સ્વજનોના શુદ્ધ હૃદયના એવા પ્રેમની મને ભૂખ લાગેલી છે. એવા પરમ માંગલ્યકારી પ્રેમભાવનો વરસાદ

જ્યારે આપણા ઉપર વરસે છે, ત્યારે જીવનમાંના સર્વ સંકોચ દૂર થઈ જઈને હૃદય ઉદાત્ત ભાવનાથી પ્રફુલ્લિત બને છે. આખાએ આધારની અંદર રહેલી ચેતનાશક્તિમાં ઉષાની પેઠે નવા પ્રાણની સ્ફૂર્તિ જાગે છે, અને જગત ત્યારે આપણી સામે જગત તરીકે ઊભું રહેતું નથી, પણ પ્રેમભાવમાં રસબસથી તરબોળ થયેલું અને તેની સાથે એકતા સાધતા હોઈએ, તેવું દર્શન આપણને પ્રાપ્ત થાય છે. અને એમ હૃદયથી અનુભવ થતાં થતાં પ્રેમ એ જ પરમેશ્વર છે, એવી સહજ ઝાંખીની ઊંડી ઊંડી હૃદયમાં અસર થતી હોય, એમ અનુભવાય છે.

પ્રેમનો આવો તે દિવ્ય મહિમા કેટલો ગાઈ શકીએ ! અને જો જોવા બેસીએ તો જગતમાં આપણે જે સંકળાયેલા દેખાઈએ છીએ-તે જો પ્રેમની ભાવના વડે સંકળાયેલા રહીએ તો - જગત ડહોળાયેલું દેખાય છે તેવું એ જગત આપણી સમક્ષ નહિ રહે, પણ ભગવાને આપણને લીલા કરવા માટે આપેલું એક સુંદર ઉપવનનું રમ્ય સ્થળ છે એવું લાગ્યા કરે. પ્રેમભાવના અનુભવતાં અનુભવતાં આપણામાં જે શક્તિ જાગૃત થાય છે, તે જીવનના સાંકડા વહેણને ક્યાંય ઉછાળી નાખીને એને પ્રચંડ પ્રવાહનો વહેતો ધોધ બનાવી દે છે. અને એ જ્યાં જ્યાં જાય છે, કે હોય છે ત્યાં ત્યાંથી પ્રત્યેકમાંથી, એ પ્રેમભાવનું તત્ત્વ લોઢાને જેમ લોહચુંબક ખેંચે છે, તેમ પોતે ખેંચ્યા કરતો હોય છે, અને એવા પ્રેમભાવની અસર જો આપણાં દિલ તેની સાથે શુદ્ધ ભાવથી પ્રેરાયેલાં હોય, તેની સાથે આપણા હૃદયના તાર પ્રેમભાવથી સંધાયેલા રહેતા હોય, અથવા તો એવા પ્રેમ પ્રત્યેનો આપણો ભાવ સહજપણે જાગ્રત થયેલો હોય તો

આપણને તે (અસર) અનુભવાયા વિના રહેતી નથી. અને એમ પ્રેમ આપણને પણ ધન્ય કરે છે અને બીજાના જીવનને પણ ધન્ય કરે છે. એવા પ્રેમની શક્તિ તે એક ભારે મહાન ગતિ છે. એવી ગતિ આપણા હૃદયને હલમલાવી નાખે છે, એ ગતિની ભાવનાને લીધે જ આપણે તેની વધુ ને વધુ નિકટ આવતા જઈએ છીએ. એ પ્રેમની સંચાલક ભાવના આપણને હૃદયથી પરમ સહિષ્ણુ રખાવી શકે છે. એ પ્રેમની ગતિભાવના આપણને આપણા દોષો તરફ જ અને તે દોષોને ટાળવાને કાજે એકલક્ષી બનાવે છે. એ મતિ આપણને જીવનમાં સહાનુભૂતિ, હૂંફ, સાથ, બળ અને પ્રેરણા પણ આપે છે. આપણને જે જે જીવાત્મા સાથેનો સંપર્ક છે, તેમના તેમના પરત્વેના આપણા જીવ સ્વભાવનાં વલણને તે પ્રેમભાવ ફેરવાવી શકે છે, તથા તે તે જીવાત્માઓ પરત્વે તેમના તેમના જીવ સ્વભાવનાં વલણને જોવાનું ન કરતાં, મહત્ત્વ ન આપતાં, જીવનની ઊર્ધ્વગતિ કેમ થાય એવી રીતે વર્તવાની કળા પણ તે જાગેલો પ્રેમભાવ આપણને શીખવતો હોય છે. જીવન આદર્શના એક પછી એક ઉચ્ચોચ શિખરોની હારમાળાને વટાવવાને જીવનમાં તે પ્રેમભાવ ધગધગતી ધગશ પ્રગટાવે છે. કેમ કરીને જાણે ઊડીને આદર્શના ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ અને છેવટની ટોચે પહોંચી જઈ એવી પ્રેરણાત્મક તમન્ના એ પ્રેમભાવ આપણા દિલમાં પ્રચંડ જવાળામુખે પ્રગટાવે છે.

એવો પ્રેમભાવ એ તો જીવનની તપશ્ચર્યા છે, જીવનની સાધના પણ છે. અરે, એના વડે જ સાધના થતી હોય છે. એવો પ્રેમભાવ આપણા જીવનનો ઉલ્લાસ છે, જીવનનો

આવિર્ભાવ છે, જીવનનો આનંદ છે, જીવનની રંગભૂમિ છે અને જીવનનો રસ પણ તે જ છે. જગતમાં પ્રેમ ના હોત, તો જગતમાં રહેવા જેવું પણ લાગત નહિ. જીવનનું આકર્ષણ એ પ્રેમ જ છે. જો તે પ્રેમભાવ ન હોત તો કોઈથી જીવી શકાત જ નહિ. જો જીવનમાં એ પ્રેમભાવની ઉત્કટ ભાવના નથી, તો એવું જીવન સાચું જીવન પણ નથી. આવા પ્રેમભાવની મર્યાદાનો સહૃદયતાથી વધુ ને વધુ વિસ્તાર કર્યા કરીએ, અને એની મર્યાદા ન આંકીએ તો કેવું સારું ! સત્કર્મનો બદલો સત્કર્મ આપીને જ ચૂકે છે. સત્કર્મની ભાવનામાં અપેક્ષાને સ્થાન જ નથી. તેવી જ રીતે આપણા હૃદયનો જેવો પ્રેમભાવ તેવું જ આપણું જીવન ફળતું રહેતું હોય છે. પ્રેમભાવના જોશ અને વેગ આપણામાં જે ગતિ પ્રેરે છે, તે ગતિમાં આપણને ક્યાંયે લઈ જવાની શક્તિ છે. આપણને જો એનો ઉપયોગ કરતાં આવડે, ભગવાન કૃપા કરીને એવી ઊંડી સમજ અને અંતરને અનુભવવાનો ઉકેલ આપે તો આપણા પ્રત્યેક કર્મમાં તે કર્મના સમગ્રપણાના એ પ્રેમના સાધનથી આપણને દર્શન થાય જ. એવા પ્રેમભાવના તારથી મારાં સકળ સ્વજનોની સાથે હું પોતાને સંકળાયેલો અનુભવું છું, અને એ પ્રેમભાવ મારાં વહાલાં સ્વજનો તરફથી હૃદયની નિર્મળતાથી વધારે ને વધારે મળતો રહે, તો જીવનની આપલે થઈ શકે એ હેતુથી આ શરીરના આજના જન્મદિવસે પ્રત્યેક સ્વજનને આ કાગળ પાઠવું છું.

વૃત્તિનો સદુપયોગ

કરાંચી,

તા. ૧૭-૩-૧૯૪૭

ઘણાં વહાલાં દંપતી,

લગ્નજીવન એ કંઈ એકલું માત્ર કામતૃપ્તિના નર્ચા સંતોષ માટે નથી. જીવનમાં તે વૃત્તિનો સંયમ કેળવવાને માટે અને તેમાંથી જીવનની સમજણ અને ભાવના જ્ઞાનભક્તિપૂર્વક કેળવવાને માટે લગ્નજીવનનો હેતુ છે. માનવી શરીરમાં જે અનેક પ્રકારની વાસનાઓનો ઉદય થાય છે, તેવા સંસ્કારના ઉદયના પરિણામ પરત્વે જો માનવીનું મન જોવાનું રાખે, અને તેની સાથે જીવનના આદર્શને ઘટતો સુમેળ ક્યાં ક્યાં નથી બની શકતો, તે તે અંગે તટસ્થતાથી, વિવેકપૂર્વક વિચારે, તો તેવા માનવી વાસનાને તેવી તેવી રીતે ભોગવવામાં જરૂર ખંચકાય. જીવનનું રહસ્ય અને મહત્ત્વ સમજાયા વિના અને જીવનનો આદર્શ પણ નિશ્ચિતપણે હૃદયમાં આકાર પામ્યા વિના કોઈ પણ જીવ કામવાસનાને સંયમની ભાવનાથી કેળવી શકવાનો નથી. જો લગ્નજીવનમાં કામતૃપ્તિ અનિવાર્ય છે અને પ્રજાની ઉત્પત્તિ પણ થવાની છે, તે વાત પણ જો નક્કી છે, આમ, આ બંને હકીકત જો નક્કી હોય, તો માનવીએ જેમ દરેકને મર્યાદા હોય છે તેમ એની પણ મર્યાદા બાંધી લેવી ઘટે. વસ્તુનો સદુપયોગ કરવાનો હક્ક છે. બગાડવાનો હક્ક નથી. જેમ વસ્તુનો વધારે પડતો યદ્વાતદ્વા ઉપયોગ થવાથી તે ઘસાઈ જઈ નકામી બની જતી હોય છે તેમ કામવાસનાનું

પણ છે. કામની વૃત્તિ માનવીના હૃદયનો એકરાગ પ્રગટાવવા, કરાવવા અને એકભાવે સંકળાવવા કાજે છે, તેના સાધનરૂપે છે. પ્રજાની ઉત્પત્તિ જો થવાની જ હોય, તો તે ઉત્તમોત્તમ થાય એવું વિચારવાનું કામ પણ માતાપિતાનું છે. ગમે તેવાં છોકરાં ઉત્પન્ન કરવાં એ તો અણઘડનું કામ કહેવાય. જેનામાં સહેજે અક્કલ છે, તે તો છોકરાં જેટલાં સારાં થાય તેટલું વધારે સારું એમ જ ઈચ્છે. છોકરાં સારાં થવાં તેનો માબાપનાં માનસિક દૃષ્ટિ, વૃત્તિ અને વલણ ઉપર સકળ આધાર છે. એટલે માબાપ જેટલાં ઉત્તમ સાત્ત્વિક વિચારવર્તન ધરાવનારાં હોય અને કર્મ કરતી પળે જેટલાં વધારે હૃદયની ભાવનાથી ચિંતનશાળી રહેતાં હોય તેના ઉપર બાળકના સંસ્કાર ઘડાવાનો પૂરો આધાર રહે છે. સંસાર તો ચાલતો જ રહેવાનો છે. જે સરે છે એનું જ નામ સંસાર. પ્રત્યેક કાંઈ એકથી અનેક થવાને જ સરજાયેલું છે. જીવમાં પણ તેવી સહજ વૃત્તિ છે જ. કામની વૃત્તિની પાછળનો જ્ઞાનપૂર્વકનો હેતુ માનવી જો સમજી શકે તો કુદરતની એ તો મોટામાં મોટી અને ઉત્તમમાં ઉત્તમ બક્ષિસ માનવીને મળેલી છે, એનું એને જ્ઞાન થાય. તેથી કામની વૃત્તિ જ અયોગ્ય છે એમ કહેવું તે ઠીક નથી, પણ એનો જીવનવિકાસને કાજે જ્ઞાનપૂર્વકનો ઉપયોગ થવો ઘટે. નકામો નકામો નહિ. બાળકને ઉત્પન્ન કરવાનું હોય, તો તે ઉત્તમમાં ઉત્તમ પાકે એવું માનસ, વિચાર, ભાવયુક્ત જ્ઞાનપૂર્વકનું વર્તન કરીને તે પછી કામની વૃત્તિનો ઉપયોગ લેવો એ યથાર્થ ગણી શકાય. અને તે કામવૃત્તિના રસમાં તે વેળા આંધળા થઈને ગુલતાન ન થઈ જવાય, પણ બાળકના જીવનની ભાવના તે

વેળા મનહૃદયમાં જાગતી રહે તેવી Consciousness-ચેતનાભરી જાગૃતિ આપણામાં રહે, એવા આપણે રહી શકીએ, તો જ તે કામવૃત્તિનો સદુપયોગ, નહિતર તો દુરુપયોગ છે.

જેને માનવી પોતાની મહેનતથી રળેલું ધન કે એવું જે કંઈ તે પોતાનું માને છે, તેનો ઉપયોગ તે ગમે તેમ કરતો હોતો નથી. તેની પાસે હોય છે, તેટલું તે ખરચી નાખતો નથી, તે તો દેખીતી સમજાય તેવી વાત છે. પોતાને મળેલી મિલકત ગમે તેટલો તે રફેદફે કરે, છતાં પણ તેમાં તેવી રીતે ખરચાઈ જવાનાં માઠાં ફળનો એને વિચાર આવ્યા વિના રહી શકવાનો નથી, એ બધું ખરચાઈ જશે તો બૂરા હાલ થશે, તેની પણ તેને ખબર પડે છે. લાખોમાં કોઈક જ એવો હશે કે જેટલી હદ સુધીની બૂરી આદત કે લતમાં ફસાયેલો હશે કે પોતાને મળેલી મૂડીનો એવો ફનાફાતિયાં થઈ જાય એવો દુરુપયોગ કરે. એવાને નસીબે તો અંતે કમનસીબી જ લખાયેલી હોય છે, એ પણ આપણે જગતમાં જોયું છે. આમ, માનવી મળેલી જગતની શક્તિને સામાન્યપણે તો ગમે તેમ વેડફી દેતો હોતો નથી, ઊલટું સાચવી સાચવીને વાપરે છે. કેટલાક તો વળી કંજૂસાઈથી પણ વાપરે છે અને કેટલાક કરકસરથી પણ વાપરે છે અને કેટલાક એને દિલની ઉદારતાથી દાનમાં પણ વાપરતા જોયા છે. કિંતુ એવી સંખ્યા બહુ જ નજીવી હોય છે. માત્ર, કુદરત તરફથી માનવીને મળેલી જે મૂડી છે, એને માનવી યદ્વાતદ્વાપણે વાપર્યા કરે છે, તેમાં તે સ્વચ્છંદપણે પ્રવર્ત્યા કરે છે, એનો તે બેફામપણે દુરુપયોગ પણ કર્યા કરે છે અને પોતે તે રીતે જીવનથી ખુવાર થતો જતો હોય છે, એનું એને ભાન પણ રહેતું હોતું નથી.

કુદરત તરફથી માનવીને મળેલી કામવૃત્તિ એના પોતાના ઉપયોગ કાજે છે, એમ માનવામાં તે ભૂલ કરતો હોય છે. તે શક્તિ તો મળેલી છે પરસ્પર હૃદયથી એક થવા, એકબીજાનાં હૃદય પરત્વે આકર્ષણ થવા, એકબીજામાં એક ભાવે, એક રાગે, એક રસે પ્રવર્તવાને એકબીજાનાં હૃદયમાં એકનિષ્ઠાથી રહેવા કાજે પ્રેરણાત્મક બળ તરીકે મળેલી છે. સ્ત્રીના સ્વભાવમાં અને પુરુષના સ્વભાવમાં સ્થૂળપણે જે અદેખાઈની વૃત્તિ છે (સ્ત્રી પોતાના પુરુષને અન્ય સ્ત્રી સાથે ખેલતો, વાતો કરતો કે વિનોદ કરતો સાંખી શક્તી નથી, તેવી જ રીતે પુરુષ પોતાની સ્ત્રીને બીજા પુરુષ સાથે વાતો કરતી, હસતી, ખેલતી, કૂદતી કે વિનોદ કરતી કે આનંદ કરતી સાંખી શક્તો નથી.) તે પણ એકબીજાનામાં બેળેબેળે પણ એક રખાવવાના કારણે રહેલી હોય છે. જો તેવું સ્ત્રીપુરુષના સ્વભાવમાં જ ના હોત તો તો સમાજનું બંધારણ લૂલું લૂલું પ્રવર્ત્યાં કરત અને કોઈ પણ પોતપોતાના ઠેકાણામાં વર્તી શક્તું ના હોત. આ તો પુરુષ કે સ્ત્રીની બહિર્મુખી વૃત્તિને પાછી ઠેકાણે લાવ્યા કરવામાં એકબીજાને તેવી વૃત્તિ કુદરતી રીતે માનવીને મદદકર્તા બનતી હોય છે. બાકી, સ્ત્રી કે પુરુષ પોતપોતાની મેળે પોતાની ઉપર સ્વેચ્છાથી અંકુશ સ્વીકારી લઈને ભાનપૂર્વક, જ્ઞાનપૂર્વક, રામસીતા જેવી ભાવના કે વૃત્તિ જીવતી રાખી શકે એવું ભાગ્યે જ બને છે. આમ, કુદરત તરફથી મળેલી શક્તિ જે કામવૃત્તિ છે, તે તો માનવી જીવનને ઉદ્ધારવા અને માનવી જીવનને સચેતન બનાવવા, એને નવપલ્લવિત અને પ્રેરણાન્વિત કરવા, એને ઈકોઽહં બહુસ્યામ્ના ભાવની લીલામાં વ્યક્ત કરાવવા

શ્રીભગવાનના શક્તિપ્રસાદરૂપે મળેલી છે. કિંતુ એને એ સ્વરૂપે કોણ ઓળખે છે અને કોણ જાણે છે ? એને ભોગવવાની છે પણ ત્યાગ કરીને.

માનવીની પ્રકૃતિમાં ભોગ અને ત્યાગની વૃત્તિ કુદરતે મૂકેલી જ છે. માનવી ભોગવતો પણ હોય છે અને ત્યાગ પણ કરતો હોય છે. કિંતુ તે બંને કર્મ તે જડસુ રીતે કરે છે, એનું એને ભાન સરખું પણ હોતું નથી. ભોગ અને ત્યાગ એ તો પ્રકૃતિનાં સહજ લક્ષણો છે. આપણે જો બરાબર ઊંડું વિચારીએ તો જીવનનાં સર્વ ક્ષેત્રોમાં, તે તે ક્ષેત્રના વહેવારમાં, ભોગવતા પણ હોઈએ છીએ અને ત્યાગ પણ કરતા હોઈએ છીએ. માત્ર, એનું તે તે વેળા સમજણપૂર્વકનું જાગૃતિભર્યું જ્ઞાનભાન આપણને હોતું કે થતું હોતું નથી. જે માનવી ઓછામાં ઓછો ભોગ ભોગવે છે અને વધારેમાં વધારે ત્યાગ કરે છે તે દૈવી બની શકે. તેવો જ જીવ શ્રીભગવાનની લીલા સમજવાને દિવ્યદષ્ટિ કેળવી શકે છે. તે કારણથી કુદરત તરફથી મળેલી શક્તિ સ્વરૂપ જે કામવૃત્તિ છે, તેને ભોગવવાનું કોઈ ના પાડતું નથી, પણ એને ગમે તેમ વાપરશો તો તે પોતે અસલ સ્વરૂપમાં તો શક્તિ સ્વરૂપે છે, પણ એનો જે દુરુપયોગ કરે છે એને તે કદી 'જતાં' પણ કરી શક્તી નથી, એનો જે જ્ઞાનપૂર્વક સદુપયોગ કરે છે, એનાં ઉત્તમ ફળ પણ તે માનવીને ચખાડે છે.

કુદરતે જે જે શક્તિ કૃપા કરીને માનવીને બક્ષી છે, તે કાંઈ એમ ને એમ તો નથી જ. એનાં પણ કારણો છે. એનો હેતુ પણ છે. શ્રીભગવાનના દિવ્ય હેતુને ફળાવવા કાજે જે એવી શક્તિનો જ્ઞાનપૂર્વક, તેના યોગ્ય ભાન સાથે સદુપયોગ

કરે છે, તેને તે શક્તિ અનંતગણી શક્તિરૂપે વરે છે. એવી શક્તિનો ઉપયોગ જીવનની શક્તિ વધારવામાં, જીવનનું નવસર્જન કરવામાં રહેલો છે ખરો, પણ તે સર્જન કલાત્મક કુદરતી સૌંદર્યમાં ભળી શકે એવું હોવું ઘટે, તેવા કળા-સૌંદર્યનો જન્મ થવા દેવા કાજે પ્રત્યેક પતિપત્નીએ કળા-સૌંદર્યના ભક્ત બનવું કે થવું પડશે. કોઈને પણ એના સાચા સ્વરૂપમાં સમજવાનું કરવું હોય, તો નમ્રમાં નમ્રપણે, હૃદયના સંપૂર્ણ પ્રેમભાવે, એના હૃદયથી પરિપૂર્ણ આપણે ભક્ત થઈશું, તો જ તે વસ્તુનું હાર્દ કે મર્મ આપણા ખ્યાલમાં જાગી શકવાનો છે. એટલે એવી કુદરતી મળેલી શક્તિનો ઉપયોગ આપણાથી મનફાવે તેમ-મનસ્વીપણે-કદી પણ થઈ શકે જ નહિ. આ જો પૂરેપૂરું ખ્યાલમાં ઊતરી શકતું હોય તો પ્રત્યેકે પરસ્પર સમજી લેવાની ઘણી ઘણી જરૂર છે.

એનો અતિરેક કદી પણ ન જ થાય તે જોવાનું, સંભાળવાનું કામ આપણું છે. એમાં પતિ, પત્ની ઉપર કે પત્ની, પતિ ઉપર બળાત્કાર કરે તો એવા બળાત્કારનો સામનો કરવાની હૃદયથી હૃદયની તાકાત કેળવવાની રહી. પુરુષની તેવી યદ્વાતદ્વાપણાની ઘેલછાવૃત્તિનો સ્ત્રીએ સામનો કરવો જ રહ્યો. એથી અનેક રીતે હેરાન થવા વારો આવે, તો તે સહર્ષ એણે સ્વીકારી લેવું અને એને ત્યાગ, બલિદાન કે સમર્પણ પોતે ગણવું. જીવનમાં એના જેવી બીજી કોઈ તપશ્ચર્યા નથી અને સ્ત્રીની એવી વૃત્તિનો પુરુષે જ્ઞાનપૂર્વક સામનો કરવો.

જે હેતુ કાજે જે કુદરતી શક્તિ મળેલી છે, તે હેતુને ફળાવવાના અર્થ વિના તે બીજા કશામાં વાપરી શકાય જ

નહિ. પુરુષ અને સ્ત્રી જીવે તો તેવી શાહુકારી પણ ગુમાવી દીધી લાગે છે. આપણને કુદરતે જે હેતુ કાજે તે દીધી છે, તે હેતુને તો એ સાવ ભૂલી જ ગયો છે, એનું ભાન સરખું પણ એને રહ્યું નથી. માનવી જીવે તે બાબતમાં તો પૂરેપૂરું દેવાળું જ કાઢેલું છે. આપણે કોઈને અમુક કામ કરવા કંઈક રકમ ધીરીએ અને તે માણસ જો તે ખર્ચા દે, તો આપણે તેને કેવો ગણીએ ? એવું આપણું માનવીનું બન્યું છે. સર્વ કાંઈ માનવીને મળેલું ભોગવવાનું તો છે જ, પણ તે ભોગને મહત્વપણે જીવનમાં સ્થાન નથી. મહત્વપણે ત્યાગને સ્થાન દેવાનું છે. જોકે સહજપણે તો માનવીપ્રકૃતિમાં ભોગ અને ત્યાગ સરખે સરખા છે. કિંતુ આજે માનવીના સ્વભાવમાં ભોગની પ્રવૃત્તિને પ્રધાનપદ મળેલું છે. એટલે જ્યાં ત્યાં ત્યાગની સમતુલા નથી, એ કાજે સમતામાં પ્રગટાવવા મળેલી કુદરતી કામવૃત્તિની શક્તિને પહેલાં તો ત્યાગમાં જ પરિણમાવવી જ પડશે. આવો ત્યાગ સહજ બની જતાં પછીથી જે થશે તે ઉત્તમ સાત્ત્વિક ભોગ હશે. એવો ભોગ તે કુદરતી પ્રકૃતિનું જ વલણ હશે તેમ ગણી શકાય, પરંતુ આવી સૂક્ષ્મ હકીકત ખાલી કોરી કોરી બુદ્ધિથી કલ્પનામાં પણ આવી શકે તેમ નથી, તે નક્કી છે.

એને દ્વંદ્વની ભૂમિકાવાળી બુદ્ધિથી સમજવાને વિચારવું એ મિથ્યાહંસ છે. જો એને આપણે વર્તમાન જીવનમાં જ્ઞાનભાન પૂર્વક અમલમાં મૂકતા જઈએ, તો તે કેંક ભણેલાં- ગણેલાં ગણાઈ શકીએ. બાકી, આપણા કરતાં તો હજારો દરજ્જે ગામડિયા ગણાતા ખેડૂતો કે નિરક્ષર લોક સારાં છે, કારણ કે એ બિચારાંને શરીરની મહેનત એટલી બધી તો કરવી પડે છે

કે એમને કુદરતી મળેલી કામવૃત્તિની શક્તિને જેમ તેમ બેફામપણે વેડફી દેવાનું પોસાઈ શકે તેવું નથી.

જે લોક ખૂબ ખૂબ મહેનતુ છે, એમનામાં કામવૃત્તિની લાલસાની માત્રા પણ ઓછી રહેતી હોય છે. જ્યારે બેઠાડુ આળસુ લોકોના જીવનમાં એ તો અગ્નિની જવાળા પેઠે ભભૂકતી રહ્યા કરે છે. તે વાત જો સાચી લાગતી હોય, તો માનવીએ શરીરની મહેનતને ખાસ મહત્વનું સ્થાન પોતપોતાના રોજિંદા વહેવારમાં આપવું જ ઘટે. નહિતર એવાં પતિપત્ની કદી પણ કામવૃત્તિને સંયમથી વાપરવામાં શક્તિમાન થઈ શકવાનાં નથી, તે પણ નક્કી વાત છે.

વળી, જો આપણે એક પ્રાણવાન પ્રજા તરીકે જીવવું હોય તોપણ આપણો ધર્મ છે કે આપણી પ્રજા સારા સંસ્કારવાળી, પ્રાણચેતનવાળી હોવી જોઈએ, ગમે તેવાં છોકરાં જણવાં એ તો પાશવી વૃત્તિનું કામ છે. એના જેવી પોતાની કે સમાજની બીજી કોઈ કુસેવા નથી. પોતે જીવતા રહેવું હોય અને સમાજને પણ ઊંચે આણવો હોય અને ઘેર બેઠે પણ સમાજની સેવા કરવી હોય, એવાઓને કુદરતની મળેલી કામવૃત્તિની શક્તિને ગમે તેમ વેડફી દેવાનો અધિકાર નથી.

વળી, શરીરમાં જે વીર્ય પેદા થાય છે, તે, જે માનવીનું મન ગમે તેમ વિચાર કર્યા કરતું હોય એના શરીરમાં યોગ્ય રીતે રહી શકતું પણ નથી. વીર્યનું અમુક પ્રકારનું સ્થિર થવાપણાનો બધો આધાર માનવીના મનની ભૂમિકા કેવા પ્રકારની રહે છે એના ઉપર રહેલો હોય છે. માનવીનું મન ગમે તેવા વિચારો સેવતું હોય, તો એનું પરિણામ માનવીના

વીર્ય ઉપર થયા વિના રહેતું જ નથી. શુકની ગતિ માનવીના વિચારની જેવી ભાવના તેવી પરિણામે થતી હોય છે. તેથી, કામવૃત્તિને સંયમમાં રાખવી હોય, તો માનવીને પોતાના મનને યોગ્ય વાસ્તવિક વિચારમાં રાખવાની જીવતીજાગતી ટેવ પડાવવી જ પડશે. એવો જીવતોજાગતો અભ્યાસ મનને પડાવ્યા વિના કોઈ પણ માનવી પોતાના શુકને સ્થિર રાખી શકવાનો નથી તે નક્કી વાત છે. વીર્યને સ્થિર રાખવું કે કરવું એ કાંઈ નાનીસૂની વાત નથી. પ્રથમ તો એ કાજે માનવીનું એવું મન થઈ જવું જોઈએ. એવી તમન્નાપૂર્વકની સાચી સમજણ અને લગની માનવીના હૃદયમાં પ્રગટવી ઘટે, તો જ તે બની શકે. બાકી, તે શક્ય નથી. બાકી, ખાલી ખાલી મોટી વાતો કરવી એ નકામું છે. જો આપણને આ સમજાતું હોય અને સાચું લાગતું હોય, તો આપણે જીવનમાં હૃદયની ભાવનાથી, જાગૃત રહી રહીને, પ્રયત્નપૂર્વક એમાં જીવવાનું રાખીએ, તો જ યોગ્ય ગણાય અને યોગ્ય થાય. બાકી, કેવળ કાગળમાં ઊંચું ઊંચું લખીએ એનો કાંઈ અર્થ નથી. એથી કશો દહાડો વળી શકતો નથી. કરોડો મણ ઉપરછલ્લા ખાલીખાલી વિચારો કરતાં એક અધોળ જેટલા વિચારનું પાલન અનેકગણું ચઢિયાતું છે એમ સાંભળ્યું, જાણ્યું છે, તો આપણે એ વિચારનું પાલન કરવામાં પ્રભુકૃપાથી ખંતીલા અને ઉત્સાહી બનીએ એ જ પ્રાર્થના.

વ્યષ્ટિમાં સમષ્ટિનો ઉકેલ

ટ્રેનમાંથી, મદ્રાસથી મુંબઈ જતાં,

તા. ૧૧-૧૦-૧૯૪૨

પ્રિય ભાઈ,

જીવનની સાધના એ કંઈ જીવનથી નોખાપણે નથી. સમગ્ર જીવનને જીવવાના કોઈક એક કાળથી જેમ નોખું પાડી શકાતું નથી, અથવા તો જીવનના કોઈક એક પાસાને, અથવા તો જીવનના કોઈક એક moodને (ઉત્કટ લાગણી ભરેલી વિવશતા) તેના તેના સમગ્રપણામાંથી તદ્દન અલગપણે આપણે છૂટું પાડી શકતા નથી. તેમ સાધનાનું પણ સમજવાનું છે.

જગત સાથે આપણે શી લેવાદેવા છે, જગત જગતનું ફોડી લેશે એવી માન્યતા ભ્રમભરેલી છે. પ્રત્યેક વ્યક્તિ કે જીવ જગતના જીવો સાથે સંકળાયેલો જ છે. કોઈ કોઈનાથી વાસ્તવિકપણે જુદું થઈ શકતું જ નથી. જોકે જ્યાં સુધી આપણને જીવનની સાધનામાંથી એક પ્રકારની સમાધાનવૃત્તિ ન ઊગી હોય, ત્યાં લગી આપણે સાધનાના એકાંત કે એકાગ્રપણામાં કે એકાંગપણામાં ભલે તન્મય રહ્યા કરીએ તે સમજાય તેવું છે. (ત્યારે પણ આપણે જે વખતે જે પરિસ્થિતિ ઉદ્ભવે એને નકારી તો શકીએ જ નહિ.) જગત તે કંઈ આપણાથી જુદું છે એમ માનવું, કલ્પવું કે સમજવું તે યોગ્ય પણ નથી. આપણે જગતમાં છીએ અને જગતમાંના એક છીએ તે પણ આપણા ખ્યાલમાં રહેવું ઘટે.

જગતના અનેક પ્રશ્નો અને અનેક પ્રકારની સમસ્યાઓ

પોતપોતાનો ઉકેલ માગી રહેલાં છે. તેનો ઉકેલ કરવાને આપણે અધીરા ન બનીએ, સ્વસ્થતા રાખીએ, ધીરજ રાખીએ, પણ કઠીયે એની ઉપેક્ષા તો ન જ કરી શકીએ. આપણા જીવનમાં અનેક પ્રકારના પ્રશ્નો અને સમસ્યાઓ ઉકેલને માટે બાંગ પોકારતી જ હોય છે. જે જીવ જ્ઞાનભક્તિયોગપૂર્વક પોતાના જીવનની ગૂંચ, મુશ્કેલી, પ્રશ્ન અને સમસ્યાનો ઉકેલ, સ્થિરતાથી, ધીરજથી અને સાચી સમજથી, (કે જેથી કરીને જીવનની સ્થિતિ વિકાસના ક્રમમાં આગળ વધવાની છે એવી રીતે) તટસ્થતાથી અને વિવેકપૂર્વક અને એની પાછળના સમજણના હેતુને લક્ષમાં રાખીને કર્યા કરે અને જેમ જેમ તે તે ગૂંચ, મુશ્કેલી, પ્રશ્ન કે સમસ્યા-એનો ઉકેલ આપણાથી સ્પષ્ટપણે જેટલો થયા કરે તેટલા પ્રમાણમાં આપણામાં જગતની સમસ્યાઓના ઉકેલની ચાવી મળતી જવાની છે, તે નક્કી સમજવું.

જે પોતાના જીવનને નકારે છે, જે પોતાના જીવનને પૂરેપૂરું સમજી શકતો નથી, જે પોતાના જીવનને યથાયોગ્ય પરિસ્થિતિમાં ઉતારી શકતો નથી અને જે જીવનને સમગ્રપણામાં અનુભવી શકવાની તમન્ના ધરાવતો નથી તેવો જીવ જગતની સમસ્યાઓનો ઉકેલ કઠી પણ કરી શકવાનો નથી.

જીવનની સાધના એટલે કંઈ કશું આપણે કરવાપણું રહેલું જ નથી, એ ખ્યાલ નર્યો અજ્ઞાનભર્યો છે. જીવનની સાધના એટલે તો પળેપળનો જ્ઞાનભક્તિયોગધ્યાનની ભાવનાપૂર્વકનો ઉપયોગ. આજના સમાજનું જીવન રેઢિયાળ અને ભારોભાર તામસથી ભરેલું છે, તથા જડતાથી ઘેરાઈને જીવનને બરબાદ કર્યા રહેવામાં જ પડ્યા રહેવાનું જે તે જીવનું વલણ છે. એવું

ખાલી ખાલી પડ્યા રહેવું અને કશું નક્કરપણે જીવનના વિકાસના ક્રમમાં કરવાનું ન વિચારવું એ તો જીવનનો સર્વનાશ વહોરવા જેવું છે. આપણો સમાજ આજે તામસથી ભરેલો પડેલો છે. એમાં પાછો આપણે ઉમેરો ન કરી બેસીએ તે જોવાનું છે. બીજા માણસો જે ન કરી શકે એવું ને એટલું ભારે કામ આપણે કરવાનું છે. તેથી, જીવનની સામે જે જે ગૂંચ, મુશ્કેલી, પરિસ્થિતિ કે સમસ્યા આવીને ઊભી રહે, તેમાં આપણે સક્રિયપણે મનને પરોવ્યા કરવાનું છે, અને તે સાથેસાથે જીવનના ધ્યેય પરત્વેની એકાગ્રતા, એના પરત્વેનું સતત એકલક્ષીપણું, ખંડિત ન થયા કરે એ સાવચેતી પણ રાખ્યા કરવાની છે.

સાધનાનો મર્મ

મદ્રાસથી મુંબઈ જતાં,

તા. ૧૧-૧૦-૧૯૪૨

વૈજ્ઞાનિકને જેની શોધ કરવાની પોતાના દિલમાં તાલાવેલી લાગેલી છે, તે તો ખાઈપીને તેની પાછળ જ એના જ ચિંતવનમાં અને એના રસમાં જ મથ્યા કરતો જણાતો હોય છે. એવી રીતે જેને તાલાવેલી ઈશ્વરપ્રાપ્તિના માર્ગમાં લાગેલી હોય છે, એવી (જોકે પેલા વૈજ્ઞાનિકોની તો એકમાં જ મથ્યા રહેલા હોવા છતાં એમની વાસનાઓની શુદ્ધિ થયેલી જ છે એમ કહી શકાય નહિ) તીવ્રતર બનેલી કોઈક પ્રકારની મહેચ્છાને બળે ઈશ્વરના માર્ગે વધ્યા જાય છે અને એ રીતે થવાયા જતાં એ જીવોમાં રહેલી વાસનાઓને તે દબાવ્યે જતો હોય છે. જે માણસ જેની પાછળ ખંતપૂર્વક વળગી રહે, તેની પ્રાપ્તિ તે કરી શકે ખરો એ નિર્વિવાદ વાત છે. અને આમ અનેક અશુદ્ધ સંસ્કાર વાસ કરી રહેલા હોય (પોતે ન જાણતો હોય એવો પૂરો સંભવ બને) છતાં એને ઈશ્વરની પ્રતીતિ વિશેનો સિદ્ધાંત જીવનમાં બેસી ગયો હોય, સમજાઈ ગયો હોય, એમ બનવા પણ પૂરેપૂરો સંભવ છે જ, પણ તેથી કરીને તે જીવ ઈશ્વરનિષ્ઠ થયો છે કે આત્મનિષ્ઠ થયો છે એમ જરાકે ન ગણાય.

એટલે જીવનને સમજનારા જીવે ‘પ્રતીતિ’ અને ‘નિષ્ઠા’ એ બે શબ્દોની ભાવનાનો તફાવત સમજવો બહુ જ જરૂરનો છે. પ્રતીતિ અને નિષ્ઠામાં તો આસમાન જમીનનો તફાવત

છે. આપણે તો નિષ્ઠ થવું છે. એટલે ચિત્તશુદ્ધિ અને અહંકારશુદ્ધિ સર્વાંગપણે (જીવનની સમગ્રતામાં) પૂરેપૂરાં થતાં રહે, એનો દૃઢપણે અભ્યાસ, જીવતો અભ્યાસ, આપણે સતત કેળવ્યા કરવાનો છે. એ પંથ ઘણો લાંબો છે અને સતત જીવતી ચેતનાભરી જાગૃતિ વિના એ બનવું લગભગ અશક્ય છે. છતાં આખરનો કલ્યાણકારી માર્ગ તો એ જ છે. આમ, સાધનામાં જેટલું જેટલું તદાકાર થવાતું જવાય, તે સાથે સાથે અનેક પ્રકારની વાસનાઓનું શુદ્ધતર થવાનું બન્યા કરે, એવો દ્વિમુખી પ્રયાસ આપણે રાખ્યા કરવાનો છે. એ કાજે આપણે આપણું પૃથક્કરણ તટસ્થપણે જ્ઞાનપૂર્વક કર્યા કરતાં રહેવાનું છે. વાસનાઓને એમની એમની રીતે ઉપયોગ કરવા જતાં એમનો વેગ વધવાનો છે. એ રીતે કદી તે શુદ્ધ થઈ શકે નહિ, પણ એના વહેણના પટથી ભિન્ન રીતે તેનો તેનો જ્ઞાનભક્તિપૂર્વક ઉપયોગ કરવાનો છે. નથી એમને નકારવાની કે નથી એમને જડ બનાવી દેવાની. નકાર્યે કે જડ બનાવી દીધે કંઈ એમનું અસ્તિત્વ નાશ પામી શકવાનું નથી. એટલે આપણે તો સતત મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, પ્રાણ અને અહંકારને આપણા જીવનના આદર્શમાં જ એકાકારપણે રાખવાનો સતત એકધારો જીવતો પ્રયાસ કર્યા કરીએ અને તેમાંથી ભાવનાના જે ઓઘ પ્રગટે અને તેવા ઊછળતા ભાવધોધથી તે તે વાસનાઓના મૂળને આપણે ધોયા કરીએ અને તેને તે રીતે પવિત્ર બનાવ્યા કરીએ એવો આપણો જાગૃત, સતત, ચેતનાભર્યો પ્રયાસ બન્યા કરવો ઘટે.

જીવનમાં સાધનાનું મહત્ત્વ ઘણું ઘણું છે ખરું, પરંતુ એની

પરિપ્રાપ્તિ તો સાધનાના એકધારા જીવતા અભ્યાસમાંથી જે સમજણ ઊગે અને જે અનુભવો મળે તે તે સમજણ અને તે અનુભવ આપણા જીવનના વલણને યોગ્યપણામાં ન પ્રવર્તાવી શકે તો તેવી સાધના મિથ્યા સમજવી. જો સાધના થતી જ હોય તો તેમાંથી સાચી સમજણ અને અનુભવ પણ મળે જ મળે. મળેલા અનુભવોને યોગ્ય જીવનવર્તન સહજભાવે બન્યા કરે અને એ આપણો જીવન ઉત્કર્ષનો વ્યવસાય સ્વભાવસિદ્ધ થઈ જાય એમાં જ સાધનાની સફળતાની ચાવી રહેલી છે. જીવનની સાધનાનું આ જ સાચું રહસ્ય છે. એ વાતને આપણે ખાસ કરીને સમજમાં ઉતારીને અમલમાં મૂક્યા કરવાની છે, તે જાણશો.

ચિત્તશુદ્ધિ કે અહંકારશુદ્ધિ

ટ્રેનમાંથી, મદ્રાસથી મુંબઈ જતાં,

તા. ૧૧-૧૦-૧૯૪૨

જેણે જીવનનો વિકાસ કરવો છે અને જીવનની સાધના કરવાનું જેનું દિલ છે, તેવો જીવ તો સદાય પોતાની જાતને ભૂલતો રહેવાનો છે. તે વિના પોતાની જાતને પોતે શોધી શકવાનો પણ નથી. સાધનાની શરૂઆત હુંપણાના ત્યાગથી જ થાય છે અને પરિપૂર્ણતા અથવા વધુ યોગ્ય તો એમ કહેવાય કે એનો છેવટનો અંત, હુંપણાનો લય થવામાં રહેલો છે.

હુંપણાનો નાશ થવો સંભવી શકતો જ નથી. એ તો-એ પણ-એક તત્ત્વરૂપે છે. ‘હુંપણું’ એનો અર્થ તો આકાશમાં ગતિ કરાવનાર કે પ્રેરાવનાર, એક પ્રકારનો સ્વભાવ કે ગુણધર્મ પણ કહેવાય. ગુણધર્મ કે સ્વભાવનો નાશ કદી સંભવી શકે જ નહિ. એનું રૂપાંતર થતું જાય. એટલે એ સંપૂર્ણપણે ગળી જઈ શકતો નથી અને ગળવાનો જો ‘પૂરેપૂરો શુદ્ધ થવું’ એવો અર્થ કરીએ તો તે યોગ્ય છે.

અહંકાર જેમ જેમ સૂક્ષ્મ થતો જાય તેમ તેમ એની પકડ પણ વધારે સૂક્ષ્મ અને જોરદાર થતી જાય છે અને તેવું ઓળખવું તે વેળા મુશ્કેલ પણ બને છે, તો તે પકડાય તો ક્યાંથી જ ? દેખીતો નિરહંકારી જીવ તીવ્ર અહંકારી પણ હોય. જેમ ગતિમાં ખૂબ ખૂબ વેગ હોય છે અને તે સ્થિર દેખાય છે તેમ. કોઈક બુદ્ધિના ઝાં એમ કહે કે ‘આપણે બુદ્ધિની મદદથી અહંકારને ઓછો કરી શકીશું કે રૂપાંતર કરી

શકીશું,' તો તે વ્યર્થ ભ્રમણા છે. ઊલટું બુદ્ધિની સૂક્ષ્મતા તો અહંકારને વધારે સૂક્ષ્મ બનાવે છે. એટલે બુદ્ધિની મદદ વડે અહંકાર ઓછો નહિ થઈ શકે.

આપણે જો પોતાને ભૂલવાનું હોય, તો તે માર્ગ કેવળ પ્રેમભક્તિનો જ છે. સામેની વ્યક્તિ પરત્વેના ભાવની ઉત્કટ પ્રેમમયતાને લીધે પોતાની જાતને તેનામાં ભૂલવાનું બની શકે, અને એ જ અહંકારની શુદ્ધતાનો માર્ગ છે. એના વિના એની શુદ્ધતાને માટે બીજો કોઈ ઉપાય જણાયો નથી.

પોતાને આવી મળેલાં કર્મમાં તે તે કાળ પૂરતા જીવો તેમાં તદાકાર થઈ જતા આપણે જોઈ શકીએ છીએ. કર્તવ્યમાં મશગૂલ થયેલા તે તે કર્તવ્યના રસમાં, શોધવા મચી રહેલા-તદાકાર થયેલા વૈજ્ઞાનિકો તેમના તે તે વિષયના શોધના રસમાં, વેપારી વેપારમાં, બાળક રમતોમાં, અભ્યાસવાળાઓ અભ્યાસમાં, એમ અનેક રીતે અનેક જાતના વ્યવસાયમાં એકાગ્રપણે થઈ જઈને પોતાની જાતને ભૂલી જતા અનેક પ્રકારના માનવીઓ આપણને નજરે પડે છે અને એ હકીકત પણ છે, પરંતુ એવું એમનું વિસ્મરણ થોડા વખત માટેનું અને તેટલા રોકાયેલા સમય અને વિષય પૂરતું જ હોય છે. એથી કરીને કંઈ એમના ચિત્તના સ્વભાવમાં કંઈ ફેર પડી જાય છે એમ જરાકે નથી, કારણ કે ચિત્તનો સ્વભાવ બદલાવો એ જુદી વાત છે અને આવું થોડીક વારનું વિસ્મરણ થવું એ જુદી વાત છે. અને વળી આવા પોતાના વિસ્મરણ થઈ જવાના પ્રસંગોથી તો ઘણી વાર સંભવ રહે છે કે એથી એનો અહંકાર કદાચ વધે પણ ખરો. સાધકમાં તો આવું બનવા પૂરો સંભવ છે.

જીવનસાધનાની સાર્થકતા કાજે, અહંકારનું ઉચ્ચતર રૂપાંતર થયા કરવાને માટે જેઓ જ્ઞાનપૂર્વકની વિવેકતાવાળી બુદ્ધિથી યુક્ત હોય અને પાછા ચેતન પરત્વેની પ્રેમભક્તિથી ભરેલા હોય, તે જ વધુમાં વધુ નિરહંકારી થઈ શકવાના છે, તે જાણશો. અહીં પ્રેમના ભાવ વિશે આપણે વિચાર કરીને સમજવું ઘટે છે. ‘પ્રેમ’ એટલે શું તેનો જ્ઞાનપૂર્વક વિચાર કર્યા વિના આપણે તેનો યોગ્ય ઉપયોગ પણ કરી શકવાના નથી. પતિપત્ની એકબીજાંને આધીન રહેતાં હોય, એકબીજાંના ગુણોનો ઉત્કર્ષ કરવામાં સહમત થતાં હોય, એકબીજાંને માટે સર્વસ્વ અર્પણ કરવાનાં દિલવાળાં હોય, પરસ્પરની સેવા કરતાં રહેતાં હોય, પરસ્પરમાં સમજૂતીથી રહેવા મથતાં હોય, એવાંઓમાં એકપણું પણ હોય એવું ઉપરથી લાગે ખરું, પણ ત્યાંય એટલે એવાં યુક્ત પતિપત્નીના સંબંધમાં પણ વિકારો, પરસ્પર સ્વાર્થ અને મોહ ભળેલા હોય છે. એટલે ત્યાં પરસ્પરનો પરસ્પરમાં શુદ્ધ પ્રેમ છે એમ ન ગણાય. એટલે એવા પ્રેમથી પૂરેપૂરી ચિત્તશુદ્ધિ અને અહંકારશુદ્ધિ થઈ શકે એમ તો ન જ કહેવાય.

વળી, બીજો દાખલો લઈએ. આગળ વિચારતાં મિત્રોની મિત્રતાનાં બીજ પણ ઘણી વાર પૂરેપૂરાં શુદ્ધ નથી હોતાં. તેમાંય કાંઈ ને કાંઈ કશું સેળભેળપણું રહેલું હોય છે જ. એટલે એવો પ્રેમ પણ ચિત્તશુદ્ધિ અને અહંકારશુદ્ધિ કરાવવામાં ફળીભૂત થઈ શકતો નથી. એટલે જીવનસાધનાના માર્ગને કાજે, વિકાસના ઉપયોગને કાજેનો જે પ્રેમભાવ જરૂરનો છે, તે તો સંપૂર્ણપણે નિઃસ્વાર્થ હોય, નિઃસ્પૃહ હોય છતાંયે પાછો સ્પૃહી

હોય, ઉદાત્ત હોય અને જ્ઞાનવાળો પણ હોય. એવા પ્રેમભાવમાં જીવનના સજ્જનતાભર્યા સંસ્કાર પણ હોય અને તે ઉપરાંત, તે સંપૂર્ણપણે નિરાસક્ત પણ હોય. આપણા જીવનનો પ્રેમભાવ જે તે કોઈ સાથે કેવળ એક શ્રેયની વાંછનાથી જ જોડાયેલો હોય, ત્યારે એનું પરિણામ શ્રેયકારી નીપજવાનું એમાં શંકાને સ્થાન નથી. અને તે સમજાય તેવું છે.

પરંતુ જીવનવહેવારમાં જ્યાં કંઈ ઉત્કટ ગરજ છે, જ્યાં કંઈ ઉત્કટ રાગ છે, કે જ્યાં કંઈ ભારે સ્વાર્થ લાગ્યો છે, ત્યાં ત્યાં તે તે જીવ સાથે આપણને મેળ મેળવી લેતાં વાર લાગતી નથી. ત્યાં ત્યાં ગરજ, રાગ કે સ્વાર્થની મનમાં જાગૃતિ પણ હોય છે. અને તેવી જાગૃતિને પરિણામે જ ત્યાં મેળ ખાતો હોય છે. એવી રીતે જીવનઆદર્શની તમન્ના જે જીવને લાગેલી છે અને જેને ફળાવવાને કાજે જેનામાં તે વળેલી છે, એવા ઉચ્ચ જીવાત્મામાં હૃદયની પ્રેમભક્તિ જો કેંદ્રિત, એકાગ્ર અને એકાંગી થયેલી હોય તો, તે જીવનને ફળાવ્યા વિના રહી શકતી નથી. જેને કંઈ કશાની ગરજ છે કે કંઈ સ્વાર્થ છે તે જીવનો બીજા જીવ સાથેનો તેવો સંબંધ તેવી રીતે ન ફળી શકવાનું બનતાં આપોઆપ માનવી ત્યાં થંભી જાય છે. બીજા જીવની સાથે ગરજ કે સ્વાર્થ સરવાનાં કારણો ન હોય, તો ત્યાં ઝાઝી લપછપ જીવ રાખી શકતો નથી. એટલે આપણા જીવનઆદર્શની તમન્નાને આકારમાં પરિણમતી અનુભવી શકાય તો જ તે જીવાત્મા સાથેનો આપણો હૃદયનો સંબંધ શ્રેયસ્કર છે એમ સમજવું અને માનવું.

પરંતુ તેવા આધ્યાત્મિક સંબંધમાં પણ એક ફરક કે ભેદ

સમજવા જેવો છે. એટલું જ નહિ પણ લક્ષમાં રાખવા જેવો છે. જેને શ્રેયમાર્ગની પ્રતીતિ થઈ છે, તેનામાં શ્રદ્ધા આવે અને જાય, નિષ્ઠાવાળામાં તે સતત સહજપણે પ્રવર્તે. પ્રતીતિવાળા જીવમાં ભાવ એકધારો એકસામટો વધે અને ઘટે પણ ખરો. નિષ્ઠાવાળામાં તેવું ન બને. પ્રતીતિવાળા જીવમાં બુદ્ધિનું પ્રાધાન્ય ભાવની ભૂમિકા ઉપરનું નથી હોતું, નિષ્ઠાવાળામાં ભાવ જ પ્રથમ છે. પ્રતીતિવાળાની બુદ્ધિ સાત્ત્વિકી થઈ હોય છે. પ્રતીતિવાળો જીવ કોઈ પણ પ્રશ્નને સમગ્ર અને સળંગ રીતે જોઈ શકતો નથી. કદાચ વિચારી શકે. નિષ્ઠાવાળામાં તેવું નથી. તે જ્ઞાનયુક્ત જ હોય. પ્રતીતિવાળો જીવ સતત મથામણવાળો, મંથનવાળો અને જીવતો પ્રયત્ન કરનાર હોય. નિષ્ઠાવાળા જીવમાં તેવું કરવાપણું રહેતું નથી. પ્રતીતિવાળો જીવ પરિસ્થિતિ સમજે અને ઉકેલવાને મથે અને નિષ્ઠાવાળો પરિસ્થિતિને જ્ઞાન-ભક્તિપૂર્વક ઉકેલે અને તેનાથી પર પણ રહે. પ્રતીતિવાળા જીવમાં હજુ જીવસ્વભાવ પૂરો ગયો નથી એમ ગણાય, ભલે જવા માંડ્યો હોય. નિષ્ઠાવાળા જીવમાં જીવસ્વભાવનું રૂપાંતર થતાં થતાં તે તેના સહજપણામાં પણ પ્રવર્તી શકતો હોય.

જીવનનો પ્રેમભાવ એકમાત્ર શ્રેયની જ ઉત્કટ ઈચ્છાથી જોડાય, તો તેનું પરિણામ અત્યંત કલ્યાણકારી નીપજે એ વાત જેટલી સાચી છે, તેટલું જ જીવને તેમ માની લેવામાં પણ ભારે જોખમ અને સાહસ રહેલાં છે, તે પણ વિચારવા જેવી વાત છે. તે સાથે સાથે જ્યાં ત્યાં બધે શંકા કે સંયમવાળી વૃત્તિ રાખીને જ ફર્યા કરવું એ તો જીવનની ઘાત સમું છે. આપણે જો આપણી સર્વ પ્રકારની યોગ્યતામાં

પ્રવર્ત્યા કરતાં હોઈશું અને આપણો જીવનનો પ્રેમભાવ એકમાત્ર શ્રેયની જ ઉત્કટ ઈચ્છાથી જે તે કોઈમાં પરોવાયો હશે, તો તેનાથી અતિરિક્તપણે બીજું કંઈ કરવાની કોઈની તાકાત પણ નથી.

આમ, ચિત્તશુદ્ધિ કે અહંકારશુદ્ધિને કાજે સરળમાં સરળ માર્ગ પ્રેમભક્તિનો છે. એ પ્રેમભક્તિનું ઝરણું હૃદયથી પ્રગટ થતાં અને વહેવા માંડતાં વૃત્તિઓને તે શુદ્ધ કર્યા કરશે જ. કિંતુ એ તો અનુભવનો વિષય છે. તમને બધાંને જો સાચેસાચું ચિત્તશુદ્ધિ કરવાનું અને અહંકારની શુદ્ધિ કરવાનું દિલમાં ખરેખરું લાગ્યું હોય, તો તેવી પ્રેમભક્તિ થવી શક્ય બનશે. લાગ્યા વિના કશું લાગી શકતું નથી અને લાગતાં લાગતાં જ લાગી જાય છે, તે જાણશો.

સ્મૃતિ

ત્રિયિ,

સપ્ટેમ્બર, ૧૯૪૪

સાધકને પોતાના પ્રવાસમાં જાતજાતનું ભાથું રાખવું પડે છે, તેમાં સ્મૃતિ એક ઘણું પૌષ્ટિક ખાદ્ય છે, પણ જેમ પૌષ્ટિક અન્ન પણ યોગ્ય રીતે અને યોગ્ય પ્રમાણમાં ખવાય તો જ લાભદાયી નીવડે, તેમ સ્મૃતિશક્તિનો પણ યોગ્ય ઉપયોગ થાય તો જ તે લાભ આપી શકે.

ગીતાજીમાં તો સ્મૃતિને ભગવાનની એક મુખ્ય શક્તિ - મુખ્ય નારી સ્વરૂપોમાંની એક-ગણી છે, જો માનવીમાં સ્મૃતિ ન હોત, તો એ કદી પોતાની જાતનો વિકાસ કરી શકત નહિ, અને માનવ સંસ્કૃતિ કે માનવોની જુદી જુદી જાતની જુદી જુદી સંસ્કૃતિ જેવું કશું જ થાત નહિ. અનુભવોની પરંપરાથી જ માનવી આગળ વધે છે, પણ તેનું કારણ એની સ્મરણશક્તિ છે. અગ્નિમાં હાથ નાખવાથી દઝાય છે, એવો અનુભવ થયા પછી જો તેની સ્મૃતિ માનવીને ન રહેતી હોત, તો પછી તેનામાં અને પતંગિયામાં કશો ફેર રહેત નહિ. આ સ્મૃતિશક્તિ સાધકને પણ ઘણી મદદ કરે છે, કેમ કે તેને તો ઈતર માનવી કરતાં વધારે કડવા-મીઠા અનુભવો થયા કરે છે. તેમાંથી અલભત્ત, જોકે તે પોતાની વિવેકશક્તિ અનુસાર જ ઓછોવત્તો સાર કાઢી શકે છે. તોપણ જો તે સારનો પણ સ્મૃતિશક્તિની મદદથી સદુપયોગ થઈ શકતો ન હોત, તો તો એને દર વખતે નવો જ એકડો ઘૂંટવાનો આવત.

સંસ્કારો સંગ્રહી રાખવાની ક્રિયામાં પણ સ્મૃતિ મદદ કરે છે-જોકે સીધી રીતે નહિ. સંસ્કારોનો સંગ્રહ કરવાનું કામ મનની ગ્રહણશક્તિ કરે છે. સ્મૃતિ તો એ સંસ્કારોને ફરીથી જગાડવાનું કામ કરે છે. સૂતેલા સંસ્કારોને વિચારવાનું કે કલ્પનાચિત્રનું મૂર્તિમંત સ્વરૂપ આપવાનું કામ તે કરે છે. આથી, પડેલા સંસ્કાર સજ્જ થઈ જાય છે અને તે રીતે સંસ્કારોના સંગ્રહકાર્યમાં તે સહાયરૂપ થાય છે.

તે ઉપરાંત, સંસ્કાર પહેલી વાર પડે ત્યારે પણ સ્મૃતિઓના ગ્રહણકાર્યમાં મદદ કરે છે. એક સંસ્કાર પડ્યો કે તરત સ્મૃતિ એ સંસ્કારની સાથે સંબંધ ધરાવતા બીજા કોઈ સંસ્કારને જગાડે છે અને તે રીતે પહેલા સંસ્કારને બીજા સંસ્કારની સાથે ચેતનાસાંકળે જોડે છે. એટલે પરિણામે પહેલો સંસ્કાર મનમાં દૃઢ રીતે ઠસી જાય છે. કેટલાક સંસ્કારો મનમાં અજાગૃત વિસ્તારમાં ઊતરી જાય તોપણ પેલી ચેતનાસાંકળથી જોડાયેલો અને તેથી પ્રાણવાન હોવાથી તે સંસ્કાર આપોઆપ અનુકૂળ તક મળતાં, ઉપર તરી આવે છે અને વિચાર, લાગણી વગેરે રૂપે પરિણામ પામે છે. વર્ષો પછી એકાએક અમુક સંસ્કાર જાગે છે, એ તો આપણા સૌ કોઈના અનુભવની વાત છે. તે જાગી શકે છે કેમ કે તે સ્મૃતિશક્તિથી કોઈ બીજા સંસ્કાર સાથે સંકળાયેલો છે. અને સ્મૃતિશક્તિનો ઉપયોગ એ સંસ્કારના ફરીથી ઊઠવામાં પણ હોય જ એ તો દેખીતું છે. આમ, સ્મૃતિ, સંસ્કારને ઠસાવવામાં અને ફરી જાગ્રત કરવામાં એમ બંને ક્રિયામાં ઘણી સહાય કરે છે.

આ ઉપરથી સમજાશે કે સ્મૃતિશક્તિ આપીને માનવી ઉપર ભગવાને એક અમૂલ્ય ઉપકાર કર્યો છે, પણ શક્તિમાત્રની

માફક સ્મૃતિનો પણ દુરુપયોગ કરવાનું માણસ ચૂક્યો નથી. દુનિયા જેને લીધે દુઃખમાં ડૂબેલી રહે છે, એ કારણોમાં પણ સ્મૃતિ એક મુખ્ય કારણ છે. આજે જગતમાં જે ભયંકર સંહાર ચાલી રહ્યો છે અને વેરઝેરનાં વૃક્ષો ફૂલીફાલી ઊઠ્યાં છે, તેનું એક કારણ સાચા કે માનેલા નુકસાનની સ્મૃતિ જ છે. માનવીની વેરવૃત્તિને સ્મરણશક્તિનું પોષણ ન હોત, તો તે બાળક જેવી ક્ષણજીવી લડાઈ જ ઊભી કરી શકત. ગૃહજીવનના ફ્લેશમાં પણ આ જ સ્મરણશક્તિ કેટલો બધો ભાગ ભજવે છે ! તેથી તો અંગ્રેજીમાં ‘ભૂલી જાવ અને ક્ષમા આપો’ એવું ઉપદેશવાક્ય ઉદ્ભવ્યું છે.

એટલે જ સાધકે સ્મૃતિનો બહુ વિવેકપૂર્વક ઉપયોગ કરવાનો છે. સ્મૃતિ ભારે શક્તિ છે, પણ વરાળ કે વિદ્યુત્ જેવી શક્તિની માફક તેનું પણ યોગ્ય નિયંત્રણ કર્યું હોય તો જ ઉપયોગી થાય. હૃદય અને બુદ્ધિના કેટલાક ઉદાત્ત ગુણોના નિયમથી જ સ્મૃતિ સાધકને સહાયકારક થાય. સ્મૃતિ તો સાધક-બાધક બધા સંસ્કારોને પ્રાણવાન કરી શકે છે. એટલે જ સાધકે કેટલાકને પોષવાના છે અને બીજાને મારવાના છે. આ ક્રિયા-પ્રક્રિયામાં અને એનું પરિણામ આણવામાં સાધકનો દમ નીકળી જાય છે. જેમ દાઢમાં ભરાઈ ગયેલા કોઈ પણ કણને બહાર કાઢી નાખે ત્યારે જ જીવને જંપ વળે છે, તેવી રીતે હાનિકારક સંસ્કારને સ્મૃતિની મદદથી ઊંડા જતા અટકાવવાની અથવા પડેલા સંસ્કારોને તાજા થતા અટકાવવાની ટેવ મનને પડી શકે છે, પણ ફેર એટલો જ કે જીભને ટેવ પાડવામાં કશી જ મહેનત નથી, પણ મનને આ ટેવ પાડવામાં ઘણી સાધના કરવી પડે

છે. સાધક આવું મન એ જ સ્મૃતિની મદદથી કરી શકે છે. સાધકને અનુભવ થાય છે કે તેનું મન કેટલાક અધોગામી સંસ્કારો ઝટ ગ્રહણ કરી લે છે. એટલે તેવા સંસ્કાર પડે એવો પ્રસંગ આવતાં સાધકે જાગ્રત રહીને, તટસ્થતા જાળવીને, સ્મૃતિની જ મદદથી બીજી જાતની ચેતનાસાંકળ જોડીને પેલા સંસ્કારને પડતો અટકાવવા કે ઊઠતો બંધ કરી દેવા મથવું પડે છે. કોઈ ખરાબ સંસ્કાર પડે એવી વાતચીત કે પ્રસંગ છે એમ સમજતાં જ સાધકે નામજપ, પ્રાર્થના કે ગુરુસ્મરણ કે એવું કોઈ સાધન કરીને પેલા સંસ્કારને ઊંડો પડતાં અટકાવી દેવો જોઈએ. પોતાનું કોઈ તરફથી અહિત થતું દેખાય તો કાં તો ઉદારતાના, કે કાં તો અહિત કરનારના બીજા સદ્ગુણોના, અને બનતાં સુધી શુભ જ હેતુ આરોપવામાં મદદ થાય એવી જાતના સંસ્કારને સાધક જગાડે છે, ત્યારે જ ફાલે છે.

આવી પડેલી ટેવથી જુદી જાતના સંસ્કારો જગાડવાની શક્તિ મેળવવી એ જ સાધનાનું એક અંગ છે. આમ કરવા સારુ દરેક પ્રસંગને જુદી જ દૃષ્ટિવૃત્તિથી જોતાં શીખવું પડશે. પૂજ્ય મહાત્મા ગાંધીજી ગમે તેવાને પણ નિરાશ કરી નાખે એવા વાતાવરણમાં અદમ્ય શ્રદ્ધા, ઉલ્લાસ, હિંમત તથા આત્મવિશ્વાસ રાખે છે, તેનું કારણ એઓ તે તે વખતે ‘સત્યાગ્રહીને તો હાર હોય જ નહિ’ એવી કોઈ માન્યતા કે એવો કોઈ વિચાર કે એવા અનુભવની સ્મૃતિની મદદ પોતે લે છે, તે છે. નિરાશાને હડસેલી મૂકતાં મૂકતાં તેમને એવી ટેવ પડી ગઈ છે કે નિરાશા થાય જ નહિ એવું તેમના સ્વભાવનું એક લક્ષણ થઈ ગયું છે. ‘સજાતીય’ ભાવો, વિચારો

વગેરે જગાડવાની, સ્મૃતિની મદદથી, ટેવ પાડી ત્યારે જ આવું તેમના સ્વભાવમાં પરિવર્તન થયું.

સ્મૃતિમાં ભૂતકાળને વર્તમાનમાં જીવંત કરવાની જે શક્તિ છે તેથી પણ લાભહાનિ બંને થાય છે. સંતપિતાનું મરણ ભૂલી જવું એ યોગ્ય નથી, પણ એ સ્મરણથી દુઃખી થવાને બદલે તેમાંથી પોતાના વિકાસ માટે પ્રોત્સાહન મળે એવી જ રીતે તે સ્મરણ થયા કરવું જોઈએ. એટલે સ્મૃતિએ વિવેકથી દોરાઈને એવા જ વિચારોને જીવંત રાખવા મથવું જોઈએ કે જેથી પ્રોત્સાહન મળી શકે. થોડેવત્તે અંશે દરેકની સ્મૃતિ પ્રેરણાત્મક છે. એટલે સ્વજનોનાં તેવાં જ સ્મરણો જાગ્રત રાખ્યાં કરવાં એ સાધનાની એક રીત છે.

જે જે સંસ્મરણોમાં લાગણી કે ભાવના છે, તેમાં ભરાઈ પડવાનો સાધક માટે સોળેસોળ આના સંભવ રહે છે. તેથી, તેણે ત્યારે તો ખાસ ચેતતા રહેવાનું છે. તેવે વખતે ખૂબ તટસ્થતા જાળવીને એ સંસ્મરણોને રચનાત્મક વલણ આપવું જોઈએ. આ તટસ્થતા એટલે ‘જડભરત’ની વૃત્તિ નહિ. જગત સાથે પોતાને કશી જ લેવા દેવા નથી એવી બેપરવાઈ પણ નહિ પણ ભગવદ્ભાવમાં મદદ કરે એવી પ્રેમભીની અનાસક્તિ.

સાધારણ માન્યતા મુજબ તો સંત, સંસારમાં રહેતો હોય, તોપણ જગત તરફ-‘માયાવી’ દુનિયા તરફ-તદ્દન બેપરવાઈની વૃત્તિ રાખે છે. આવા વિચારે જાણેઅજાણે દોરાઈને ઘણા સાધકો એવી વૃત્તિ અને તેને પરિણામે વિસ્મૃતિની વૃત્તિ સેવે છે. એક એવી પણ માન્યતા છે કે સંત તો વહેવારમાં છેક જ બોથડ

હોય, વહેવારકુશળતા અને સંતતા એ બે વચ્ચે તેજ છાયાનો સંબંધ છે. આપણી બુદ્ધિ એવી માન્યતાને ટેકો આપતી દલીલ પણ કરે છે. ‘ભક્તનું મન તો ભગવાનને ચરણે ધરાયું હોય એટલે તેને દુનિયાની બાબતના વિચારો કરવાનો વખત પણ ન મળે અને શક્તિ પણ ન મળે, એટલે ગૃહસ્થ જીવનનાં લક્ષણો સંતમાં ન હોય. પોતે કોઈને ત્યાં મહેમાન તરીકે જવાનો હોય તો તે હકીકત જ ભૂલી જાય (પોતાની મસ્તીમાં) અને અતિથિની રાહ જોતું પેલું ગૃહસ્થકુટુંબ ગમે તેટલી અગવડમાં આવી પડે તો તેથી સંતને શું?’ કેટલીક વાર એમ ગણવામાં આવે છે. ઘરના નિત્ય વહેવારમાં તે કંઈ ને કંઈ ભૂલ જ કરતો હોય. નરસિંહ મહેતા ઘી લેવા ગયા હતા તેવા દાખલા તરત યાદ આવે છે

પણ નરસિંહ મહેતાની તે વખતે કેટલી ઉચ્ચ કક્ષા હશે, તે વખતના તેમના સંજોગો કેવા હશે, એ પ્રસંગ ખરેખરો બન્યો હતો કે પછી કવિએ કલ્પનામાં જ ઉપજાવેલો, એ બધું પણ સાથે સાથે વિચારવું જોઈએ. વળી, જો આપણે સંતમાં ભગવાનની સર્વ શક્તિમતાનો તથા સર્વજ્ઞતાનો ગુણ આરોપતા હોઈએ તો સંત દરેકે દરેક પોતાના જીવનપંથમાં આવતી બાબતોમાં પૂર્ણત્વ પામેલો હોવો જોઈએ. એટલે જેટલો તે ભગવાનના રસમાં તરબોળ હોય તેવો જ ભગવાનના જ આવિર્ભાવરૂપ આ સૃષ્ટિનાં એને લગતાં કાર્યોમાં પ્રવીણ હોવો જોઈએ. આમ, એનામાં એકાગ્રતા અને શતાવધાનતાના ગુણો સાથેસાથે જ હોવા જોઈએ. સાધકે પણ એ જ દિશામાં પ્રયત્ન કરવાનો છે. જગતની બાબતો તરફ બેપરવાઈ અને વિસ્મૃતિ

રાખ્યે તેને ન પાલવે. ભગવાનને દયા અને કઠોરતા, અત્યંત લઘુતા અને મહાપણું (અણુથી પણ નાનાપણું અને મહાનમાં મહાનથી પણ મોટાપણું) વગેરે પરસ્પર વિરોધી દેખાતાં લક્ષણોથી વર્ણવવામાં આવ્યો છે અને સંતપુરુષ તેનું જીવંત પ્રતીક છે. એટલે તેનામાં પણ એવા ગુણો હોવાનો સંભવ. સાધક એટલે ભવિષ્યનો સંત.

સાધકને તો આવી બેપરવાઈ અને વિસ્મૃતિ હાનિ પહોંચાડે છે, એ બુદ્ધિથી પણ સમજી શકાય છે. સંસારમાં રહેતો હોવાથી તે અનેકના સંબંધમાં આવવાનો. સામાના સ્વભાવને લીધે નહિ પણ પોતાની અકુશળતાને લીધે જો સાધકના સંબંધીઓમાં એની પ્રત્યે દ્વેષ કે ક્રોધની વૃત્તિ ઉદ્ભવે તો તે પણ એક સૂક્ષ્મ વિરોધી બળ છે અને પ્રેમ જેમ સાધકને મદદ કરે છે તેમ દ્વેષ એક નકારાત્મક બળ હોવાથી સાધકને હાનિ કરે છે. વળી, કોઈના અંતરના આશીર્વાદ ક્યારે મળે કે જ્યારે તેની કોઈ ઘણી જરૂરી લાગતી ખોટ પુરાય. સાધકમાં એવી ખોટ પૂરી શકવાની શક્તિ હોય. દાખલા તરીકે, કંઈ ચીજ આણી આપવાની, તેમ છતાં તે ભગવાનમાં તલ્લીન રહેવાને કારણે ન આણી આપે તો પેલાના આશીર્વાદ તે ગુમાવે. આમ, સાધકને પ્રભુએ આપેલી આત્મવિકાસ માટેની એક તક તે ગુમાવે છે. સાધકના ભુલકણાપણાથી બીજાને ત્રાસ પડે તો સાધકનું એ કર્મ જરૂર એને જ નડવાનું. તેથી, પ્રત્યેક ઝીણાં દેખાતાં, નજીવાં દેખાતાં, ‘સ્થૂળ’ દેખાતાં કર્મો તરફ પણ સાધકની ચકોર દષ્ટિ જવી જ જોઈએ. આ દષ્ટિ સ્મૃતિશક્તિની મદદથી મળી શકે છે. આમ, સ્થૂળમાં સ્થૂળથી સૂક્ષ્મતા

બાબતના વિકાસમાં સાધકને સ્મૃતિશક્તિ ઘણી મદદ કરે છે.

છેવટે સાધકને સ્મૃતિ રાખવા માટે મહેનત નથી કરવી પડતી. આપોઆપ ક્યે વખતે શું કરવાનું છે તેની સ્મૃતિ અંતઃકરણથી જ ઊઠે છે. એટલે એવા સાધકને તો એક દૃષ્ટિએ જોઈએ તો સ્મૃતિનો-એટલે યોગ્ય સમયે યોગ્ય જાતની સ્મૃતિનો-સ્વભાવ જ થઈ પડે છે. તેમાં અને અંતઃસ્ફુરણમાં પછી કશો ફેર રહેતો નથી, પણ તે સાધક જ્યારે સર્વવ્યાપી ચૈતન્યશક્તિ એટલે કે ભગવાનનું ઘણું શુદ્ધ વાહકચંત્ર બની જાય ત્યારે.

સૌથી ઉત્તમ સ્મૃતિ અથવા સાધકની સ્મૃતિના વિકાસનું છેલ્લું પગથિયું તો અલબત્ત સતત નિરંતર-સદાયની ભગવત્સ્મૃતિ, ભગવદ્ભાવમાં જ રહેવાનો પડી ગયેલો સ્વભાવ. સ્થૂળ કાર્યો કરવામાં અસાધારણ કુશળતા રાખનારા અને તેમાં અદ્ભુત સ્મરણશક્તિ ધરાવનારા પ્રમાણમાં ઘણા હશે, પણ તે પોતપોતાના ક્ષેત્રમાં જ - તે ક્ષેત્રમાં અતિશય રસને પરિણામે પાડેલા અભ્યાસને કારણે, પણ પોતાના મનની દરેકે દરેક ક્રિયાઓ, લાગણીઓ, ભાવનાઓ, વિચારો વગેરે બાબતમાં સ્મૃતિશક્તિનો ઉપયોગ-યોગ્ય ઉપયોગ-કરી કરીને તે બધાંનું યોગ્ય રૂપાંતર કરવા મથનાર થોડા હશે, અને તેમાંયે થોડા તેવું ખરેખર કરી શકનાર. આમ, સ્મૃતિ એ સાધન પણ છે અને સિદ્ધિ પણ છે. જ્યારે સ્મૃતિ ભગવતી ચેતનાસ્વરૂપ થાય છે ત્યારે એ સિદ્ધિ છે. ભગવાન કહે છે કે 'નારી સ્વરૂપોમાં (એક સ્વરૂપ) સ્મૃતિ ઇં.' તેનો અર્થ આવો કંઈક હશે.

પૂર્ણપુરુષ

સાબરમતી આશ્રમ,

તા. ૦૦-૧૨-૧૯૪૨

પૂર્ણપુરુષને પિછાનવો અને તેની બરાબર કદર કરવી એ કંઈ સહેલી વાત નથી. સાધારણ રીતે આપણામાં પૂર્ણપુરુષ વિશે ભિન્ન ભિન્ન વિચારો પ્રવર્તે છે. પુસ્તકોનાં વાંચનથી, આપણી પોતાની કલ્પનાના તરંગોથી, આપણી પોતાની સમજણના દષ્ટિબિંદુથી અને સમજના પ્રચલિત વિચારોથી, પૂર્ણપુરુષની રહેણીકરણી વિશે અમુક દઢ ખ્યાલો આપણામાં પહેલેથી જ ઘર કરી બેઠેલા હોય છે.

ઘણાની દષ્ટિએ પૂર્ણપુરુષ એટલે જેણે પોતાના જીવનની જરૂરિયાતો ઓછામાં ઓછી કરી નાખી હોય, દલિતો અને ગરીબો માટે તેનામાં અત્યંત કરુણા હોય, તેને પોતાની વ્યક્તિગત-અંગત-મુક્તિની કંઈ જ પડી ન હોય, તે તો સમસ્ત માનવસમુદાય માટે દયાનો સાગર જ હોય અને માનવજાતના ઉદ્ધાર માટે જ તે મથે. બીજા કેટલાક એમ માને છે કે પૂર્ણપુરુષ એટલે જે મૌન પાળે અથવા ઓછામાં ઓછું બોલે તે. તેનો ચહેરો શાંત. ગંભીર હોય. તેની સમીપ પહોંચતાં જ તેની ભવ્યતાની અથવા સાધુતાની છાપ આપણા ઉપર પડે જ પડે વગેરે વગેરે, પણ જો તે ખડખડાટ હસતો માલૂમ પડ્યો કે કોઈ સાધારણ પ્રવૃત્તિમાં મશગૂલ થતો દેખાયો, દુન્યવી વિષયોમાં રસ લેતો અને તેની ‘ક્ષુદ્ર’ બાબતો વિશે છૂટથી વાતો કરતો જણાયો-તો, બસ, ખલાસ-તે ગમે તેવો મહાન હોય તોપણ

તેમની નજરે તો એ બહુબહુ તો પોતાની ભારે શક્તિ અને બુદ્ધિથી લોકો ઉપર પ્રભાવ અને સત્તા બેસાડનાર અને પોતા તરફ બધાંને આકર્ષનાર એવો પુરુષ જ દેખાશે. આવા લોકો એને સાધારણ પુણ્યશાળી અથવા ચારિત્ર્યવાન અને સમર્થ ગણવાની-ઉદારતા પણ બતાવે, પણ આખરે તો એ ‘દુન્યવી’ એટલે નીચલી પાર્થિવ-ભૂમિકામાં જ રખડનારો એમને લાગશે.

પણ આંખે ઊડીને વળગે એવી, ઉપર લખ્યા મુજબની ચિઠ્ઠીઓ કંઈ પૂર્ણપુરુષને કપાળે ચોંટાડેલી હોતી નથી. શાક વેચનારે, કાપડિયાએ અને હોશિયાર ઝવેરીએ એક જ હીરાની જુદી જુદી કિંમત આંકી, એ વાત આ બાબતમાં પણ બરાબર લાગુ પડે છે. સાચા સંતની બાબતમાં તો શું, પણ દરેક અસાધારણ વિભૂતિવાળા સત્ત્વની પૂરેપૂરી કદર તો તેનાથી જ થાય કે એ વિષયમાં જ્ઞાનભાનપૂર્વક મંથન કરીને નિષ્ણાત થયો હોય. એમ કહેવાય છે કે પ્રો. આઈન્સ્ટાઈનનો સાપેક્ષવાદ આજે પણ દુનિયાને વેઢે ગણાય એટલા માણસો પૂરેપૂરી રીતે સમજે છે, એ જ રીતે ‘પૂર્ણપુરુષ’ પૂર્ણપુરુષ તરીકે તેને જ દેખાય કે જેનામાં એને માટેની દષ્ટિ હોય અને કદર કરવા યોગ્ય હૃદય હોય.

આ કારણસર, આ લેખમાં પ્રસ્તુત વિષય વિશે સત્યની સીમા બતાવાઈ છે, એવો જરા પણ દાવો નથી. એમાં અનેક ત્રુટિઓ હોવાનો પૂરો સંભવ છે. આ તો એ વિષય પરત્વે અંગુલિદર્શનનો માત્ર નમ્ર પ્રયાસ છે. કેંક અંશે સાચા સંતોના સહવાસથી, કેંક અંશે હાર્દ શોધી કાઢવાનો એકમાત્ર ઉદ્દેશ રાખીને કરેલા પુસ્તકોનાં વાંચનથી, કેંક અંશે ગમે તેવી

જાજવલ્યમાન વિભૂતિ હોય તોપણ તેનાથી અંજાઈ ન જવાનો નિશ્ચય કરીને તેનાં કથન અને વર્તનનાં યથાશક્તિ શાંતચિત્તે કરેલાં અવલોકન અને મનનથી અને કેંક અંશે સામસામા કે જુદા જુદા વિચારોના પ્રચંડ ઝંઝાવાતથી ઘસડાઈ ન જવાના દઢ નિશ્ચયથી જે કંઈ સમજાયું છે, તેનો નિયોડ આ લેખમાં આપવાનો પ્રયત્ન છે. સાચો સંત કેવો હોવો જોઈએ તે વિશે જ્યાં સુધી આપણા મનમાં અમુક મંતવ્યો જડ ઘાલીને બેઠાં હોય ત્યાં સુધી હિરણ્યમય પાત્રમાં છુપાયેલું સત્યનું મુખ-આ ઠેકાણે સંતનું સાચું દર્શન-જોવું અશક્ય છે. એને માટે તો પૂરેપૂરા નિરાગ્રહી, એટલે કે પરિણામની ભીતિ રાખ્યા વગર સત્યદર્શનની ઉત્સુકતા જ્યાં આપણને દોરી જાય ત્યાં જવાની તૈયારીવાળા, સાહસવાળા અને શ્રદ્ધાવાળા માનસની જરૂર છે, તે વિના સત્યદર્શન અશક્ય છે.

પૂર્ણપુરુષની પૂર્ણતા કંઈ સ્થૂળ આંખોથી દેખાય એવા સ્થૂળ ક્ષેત્રમાં નહિ પણ મન કે હૃદય કે સ્વભાવના સૂક્ષ્મ પ્રદેશમાં જ રહેલી છે, અને તેથી તે જોવા માટે સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિ જ કામ લાગે, એ મહત્વની હકીકત આપણે આ બાબતમાં ભૂલવી ન જોઈએ, તેથી જ સંતને ઓળખવા માટે ઉપર લખેલું વિવરણ લખવું પડ્યું.

વળી, બીજું કારણ એ છે કે ઉચ્ચ કોટિનો આત્મા લગભગ અપારદર્શક છે. કોઈ ખટપટિયા, પ્રપંચી માણસની ચાણક્ય-નીતિ હજુ પારખી શકાય, તેને પકડી પાડી શકાય પણ પૂર્ણપુરુષ કયા ઉદ્દેશથી અમુક કામ કરે છે, તે શોધી કાઢવું ઘણું કઠણ છે. તેના ઉદ્દેશોને આપણી કલ્પના સાધારણ રીતે પહોંચી શકતી નથી. આપણે તો આપણા ક્ષુદ્ર માનસના ગજથી

તેના માનસનું માપ કાઢવા જઈએ છીએ, પણ જોકે પૂર્ણપુરુષ પણ આપણા જેવો જ હાડચામનો મઢેલો માણસ છે તેમ છતાં, એનો દેહ તો એ વિભૂતિનો બહુ જ અલ્પાંશ છે, પણ તેના અસામાન્ય, અદ્ભુત, કેટલીક વાર ચમત્કારી લાગે એવા અનુભવને લીધે મનુષ્યરૂપ ધારણ કરનાર એ પુરુષ ખરી રીતે ગગનસ્પર્શી છે. એનું માનસ કે જીવ આકાશ જેટલાં વિશાળ છે. અને તેથી એમાંથી ઉદ્ભવેલી કૃતિઓ બહારથી તદ્દન સાધારણ કે કેટલીક વખતે ઊલટી વિકૃત દેખાય છે, છતાં સાચી રીતે લોકોત્તર હોય છે.

દાખલા તરીકે, જે જે પ્રસંગો સંસારના રસિયાઓને ખૂબ ક્લેશ કરાવનારા અને દિલ હલમલાવનારા થઈ પડે છે, તે પ્રસંગોએ એ તો પૂર્વવત્ શાંત જ રહેલો દેખાય. દયાહીન શત્રુનું ભયંકર આક્રમણ, દુષ્કાળરૂપી રાક્ષસનું સર્વભક્ષણ, કે બીજી કોઈ આસમાની સુલતાની કે જીવલેણ વ્યાધિનો ઝપાટો વગેરે ઉલ્કાપાતો પણ એને સ્પર્શ પણ કરી શકતા દેખાતા નથી. ઉપરછલ્લી દૃષ્ટિએ એ આમ છેક હૃદયહીન પણ દેખાય.

પણ સાચી રીતે એ નિષ્કુર નથી. જે બીજાઓ જોઈ નથી શકતા, તે એને દીવા જેવું દેખાય છે, તેથી જ તે આવા પ્રસંગોએ નિશ્ચલ રહે છે. એ જાણે છે કે વસ્તુમાત્ર પોતપોતાની નિયતિને અનુસરે છે, અને તેથી જ વસ્તુમાત્રની ઉત્ક્રાંતિ બહારની દખલગીરી વગર-પોતાની મેળે જ-થવા દેવાનું તે યોગ્ય ગણે છે અને તેથી આવે પ્રસંગે તે નિશ્ચેષ્ટ રહે છે કે દેખાય છે. વળી, તેની માત્ર સૂક્ષ્મ, મૂંગી અનુકંપા બીજાઓની દોડધામ અને ધાંધલિયા પ્રવૃત્તિઓથી ક્યાંયે વધારે અસરકારક છે, તેનો એને એકલાને જ અનુભવ છે.

સરળ રીતે પોતાને માર્ગે વહી જતી નદી જેવી એની વૃત્તિ હોય છે. એ પોતાની જાતને નિર્બંધ રાખે છે અને એવી જ રીતે બીજાઓને પણ મુક્તપણે વિહાર કરવા દે છે, કે જેથી તેઓ પોતપોતાની પ્રકૃતિ અનુસાર ઘડાય. આમ જોકે દેખીતી રીતે એ તદ્દન નિવૃત્ત લાગે છે, પણ ખરી રીતે બીજાઓની એ સારામાં સારી સેવા કરે છે.

એની દૃષ્ટિએ કાંઈ પણ તત્ત્વતઃ બીજાથી ચડિયાતું નથી. એ પોતાનું સ્વત્વ ભૂલે છે અને તેથી એ બધા ભેદભાવોથી પર થઈ શકે છે. કશાની પણ એને લાલસા કે આકાંક્ષા ન હોવાથી એને માટે વિજય, ફલપ્રાપ્તિ કે પૂર્ણાહુતિ જેવું કશું જ રહેતું નથી. એનો આત્મા સર્વનો સમાવેશ કરે છે. તેથી, તે સંપૂર્ણ સમતાથી વસ્તુમાત્ર માટે એકાકાર થાય છે અને આમ પોતાનું વ્યક્તિત્વ લુપ્ત કરે છે. સંતાત્માને તેથી કોઈ નામ નથી.

વસ્તુમાત્રથી, સંજોગોમાત્રથી અને સ્થાનમાત્રથી એને પૂર્ણ સંતોષ છે. તેથી, તે સદાનો સુખી જીવડો છે. ફેરફારો એને તો શાશ્વત સમુદ્રના તરંગો જ લાગે છે અને એવા તરંગો ઉપર તે સહેલાઈથી તરે છે. કશાની પણ ખોટ, ઈચ્છા કે જરૂર એને ન હોવાથી રાજ્યકાર્ય સંભાળવાને માટે પણ એ જ સૌથી લાયક છે.

દરેક વસ્તુ આપોઆપ, પોતાની મેળે જ એનામાં સરજાય છે એમ એ જાણે છે. મતમતાંતરો માટે કોઈ પણ જાતનો પક્ષપાત કે અણગમો, ભોગ કે ત્યાગ એને હોતાં નથી. એટલું જ નહિ, પણ એને પોતાને મત જ હોતો નથી. જુદાં જુદાં મંતવ્યોમાંથી કોઈનો પણ તે વિરોધ કરતો નથી, માત્ર તે તેની પાર જાય છે અને પર હોય છે. સ્વાભાવિક રીતે અને

સરળ ભાવે થઈ રહેલી બધાંની ઉત્ક્રાંતિને સ્વસ્થતાથી જોયા કરે છે. તેથી, તે કુદરતી રીતે પરિણામ પામતી વસ્તુસ્થિતિમાં આડખીલીરૂપ થતો નથી.

તે પરમ તત્ત્વમાં સદાય ડૂબેલો હોય છે અને તેથી તે પોતે જ અંતિમ જ્ઞાન છે. તે કોઈ પણ જાતની રચના કરતો નથી. તેથી, તે કશાનો વિનાશ કરતો નથી. તે પ્રત્યક્ષ અનુભવમાં જ રહ્યા કરે છે. એના ઉપર સંસ્કારો પડે છે પણ તે તેને સંઘરી રાખતો નથી. અનુભવની પહેલાં કે પછી તે વિશે તે કશો વિચાર કરતો નથી. ભાવિ માટે કશી પણ ઉત્સુકતા હોતી નથી અને તે બાબતે તે તદ્દન નિઃસ્પૃહ રહે છે. જેવી અદૃશ્ય રીતે વખત પસાર થાય છે તેવી જ રીતે ભૂતકાળ એનામાંથી પસાર થઈ જાય છે, તેને માટે વર્તમાન જેવું પણ કશું નથી. બહારની દુનિયાનું સભાન અવલોકન કે આંતરિક દુનિયાનું સભાન સંવેદન એને થતું નથી. પ્રત્યેક ચીજમાં એ તે તે રૂપે આનંદ માણે છે અને પ્રત્યેક સ્થળ અને પ્રત્યેક ફેરફારને તે અનુકૂળ થાય છે. જીવન અને મરણ માટે તેને કશી પરવા નથી હોતી. એનું મન ખાલી છે, જે કંઈ છાપ એનામાં પડે છે, તે છાપ એની ચેતનામાં પડે છે. એનો આત્મા તો અલિપ્ત રહે છે, પરંતુ સામાન્ય રીતે એને એવી કશી છાપ પડતી હોય એવું ભાન હોતું નથી. કોઈક વખતે જ્યારે એની ચેતનામાં છાપ ઊઠે છે, ત્યારે તે ભગવદ્ કાર્યમાં પરિણામ પામીને આપોઆપ પાછી વિલીન થઈ જાય છે, પણ સંતલોકોની વૃત્તિને આપણે પામી શકતા નથી. ખરી રીતે જોતાં તો એમને વૃત્તિ હોતી જ નથી.

એ તો માત્ર સ્વયંચાલિત તત્ત્વ છે. કોઈ વાર એ શાંત ઉપાયોથી કામ લે છે, તો કોઈ વાર વળી બીજી રીતે-જેવી પ્રસંગની જરૂર અને પરિસ્થિતિ, પરંતુ એની ભૂમિકા તો ગુણોથી પર જ રહે છે, કોઈક વાર વળી ગુણોમાં પણ હોય છે અને કેટલીક વાર તો ગુણોમાંયે નહિ અને ગુણોથી પર પણ નહિ એવી કોઈ અગમ્ય મધ્યમ સ્થિતિમાં પણ એની ભૂમિકા રહે છે. જે કંઈ અનિવાર્ય છે તેને એ વિધિનું નિર્માણ જાણે છે, અને તેથી તે હંમેશ સ્વસ્થ રહે છે. દેખીતી રીતે એ બીજાંઓને અનુપયોગી છે, પણ એના અસ્તિત્વમાત્રથી જ આપોઆપ સ્મસ્ત વિશ્વની ઉત્કાંતિમાત્રમાં તે ભાગ લે છે. આમ, પૂર્ણપુરુષ પ્રત્યેકને પોતપોતાની પરિપૂર્ણતાની પ્રાપ્તિ તેમની તેમની રીતે કરવા દે છે. તત્ત્વથી વિરોધાત્મક એવું એને કશું દેખાતું નથી.

તે સ્તુતિનિંદાથી પર છે. તેની પ્રકૃતિનાં સ્વરૂપ અને લક્ષણો જુદી જુદી જાતનાં હોય છે. કાળના પ્રવાહ ઉપર તે તરતો વહે છે અને કશાનેયે આગ્રહ રાખી પકડી રાખતો નથી. તે કદી ઊંચે અને કદી નીચે હોય છે. બનાવો પ્રત્યે એ સદાય પ્રશાંત હોય છે. એ પોતે પ્રસંગોને પ્રસંગો જ માત્ર ગણે છે અને તેમ વર્તે છે, પ્રસંગો તેને પોતાના પ્રવાહમાં તાણી શકતા નથી. પ્રસંગોની ગતિ, એમનું જોમ અને તેનો વળાંક તે પોતાનામાં વાળે છે.

એ પોતે જ પરાકાષ્ટા છે, કારણ કે તે કાળચક્રની ગતિને પારખે છે. તેથી, કાળથી થતાં પરિવર્તનો તેને અસ્વસ્થ કરી શકતાં નથી. આમ, જ્યારે તે કાળને પારખે છે ત્યારે તે તેનાં

કારણો શોધવા બેસતો નથી. વિસંવાદી ઘટનામાં પણ એ સંવાદ જુએ છે. એને ‘હું’ જેવું કશું નથી. તેથી, તેને કશામાં રાગ નથી અને પરિણામે કોઈ જાતનું યુદ્ધ કે હાર તેને વેઠવાં પડતાં નથી. વિધિની કૃતિઓ એને હલમલાવી શક્તી નથી. એનામાં સદ્ગુણો છે, પણ જાણે નથી એવો જ એ દેખાય છે. તે શરીરથી માનવ છે ખરો, પણ તે માણસ જેવો સ્પષ્ટ જણાતો નથી. એ કોઈ જાતની યોજના ઘડતો નથી. તેથી, તેને જ્ઞાનની જરૂર પડતી નથી. એનાં વિચારવર્તનમાં કોઈ જાતની ન્યૂનતા નથી. તેથી, તેને નૈતિક સિદ્ધાંતોની જરૂર રહેતી નથી. એનામાં કોઈ પરત્વે પાર્થિવ પ્રેમ નથી. પરાક્રમથી મળે એવી કોઈ સિદ્ધિ તેને જોઈતી નથી. તેથી, નિષ્ફળતા માટે શોક કે વિજય માટે હર્ષનું તેને કારણ રહેતું નથી. એને કશું ભૂલી જવાપણુંયે નથી અને યાદ રાખવાપણુંયે નથી. તે જાતે જ શુદ્ધ અનુભવ છે. તેથી, તે શુદ્ધ વિજ્ઞાન છે. પ્રકૃતિ અને પુરુષનું તે એકીકરણ છે અને વસ્તુમાત્રને તત્ત્વમાં સરખી રીતે જુએ છે. એને માટે વસ્તુઓ વચ્ચે ક્યાંય પરસ્પર વિરોધ નથી. તે, તે તે વસ્તુઓને, તેમના તેમના અનુભવની દૃષ્ટિએ જુએ છે. બધાંની ઉપર, બધાંની અંદર અને બધાંની વચ્ચે તે તત્ત્વરૂપે છે. તેથી, તે ખાલી છે અને ભરપૂર પણ છે. તેને પોતાની અલગ અસ્મિતાનું ભાન નથી હોતું, કારણ કે સ્વભાવથી જ સરળપણે સર્વત્ર હોય છે. આમ, તે અદ્ભુત રીતે પોતાની જાતનું એકીકરણ અને સમીકરણ પોતાની બીજી જાત સાથે કરે છે. તે ગુણોની સમગ્રતા છે. અસ્તિત્વમાત્રની-સર્જનની, પ્રેરણાની, જડ અને ચેતનની, મન અને પદાર્થની, કાળ અને અવકાશની

એ બધાની સમગ્રતા પણ તે જ છે. ટૂંકમાં, પ્રકૃતિના સ્વયંભૂપણની સમગ્રતા પણ તે પોતે જ છે.

એક રીતે એ કશું જ કરતો નથી, કારણ કે પ્રત્યેક જે તે કંઈ સ્વયંભૂ છે, પરંતુ તે સ્વયંભૂત્વની સમગ્રતા હોવાથી બીજી રીતે જોતાં તે બધું જ કરે છે. આમ, સર્જન ન કરતો હોવા છતાં તે સર્જન કરે છે. એને તો બધું જ સર્જન અને વિનાશની મર્યાદામાં સપડાયેલું લાગે છે. વળી, એને વિનાશની પ્રક્રિયામાંયે સર્જનની જ પ્રક્રિયા દેખાય છે. સર્વવ્યાપી, પૂર્ણ, શાંત, કલ્યાણકારી સત્ત્વી જુદી એવી એને એકે ઈચ્છા નથી. તે આમ, નિવૃત્તિમાં પ્રવૃત્ત રહે છે. એ કશું અયોગ્ય કરતો નથી. તે રડે છે, હસે છે, વિનોદ કરે છે, બોલે છે, વાતો કરે છે, ગણગણે છે કે બબડે છે, અને એવી બધી ક્રિયાઓ કરે છે, પણ તે આપોઆપ અનુકંપાથી. નિર્મળ સરળતામાં તે વિહરે છે અને સર્વ સાથે અભેદ અનુભવે છે. વ્યક્તિગત વલણ જેવું એને કશું હોતું નથી. આપોઆપ એની અસર સર્વવ્યાપી થાય છે અને આમ, જે તે કંઈ પોતાના સ્વરૂપને મેળવે છે. કોઈ વાર તે નિશ્ચેષ્ટ દેખાશે, તો કોઈ વાર ખૂબ સ્ફૂર્તિવાળો અને પ્રવૃત્તિમાન જણાશે. કદીક સ્થિર, સ્વસ્થ અને શાંત, તો કદીક ઉદાસીન. આમ, તે સર્વ આવેગ અને વૃત્તિઓની પણ સમગ્રતા છે અને તેની પાર તે જાય છે. આવી રીતે પ્રવૃત્તિમાં પણ તે નિવૃત્ત રહે છે.

એને અને કીર્તિને કશું લાગતુંવળગતું નથી. એ કશાનો માલિક નથી અને બધાનો માલિક છે. તે અનંતની સાથે તન્મય હોય છે. એનું મન આરસી જેવું છે. તેથી, તે

પરિસ્થિતિ પ્રત્યે કુશળ વર્તન રાખી શકે છે, પરંતુ પરિસ્થિતિ એને કદી પણ આવરી લઈ શકતી નથી. કાળના સમજૂપણાની અને તેના હેતુની તથા સંજોગોની યથાર્થતાની તેને સૂઝ પડી જાય છે, અને તે રીતે દુનિયાને તે પોતાનું સંભાળી લેવા દે છે. એ કોઈનું પણ અનુકરણ કરતો નથી, કેમ કે અનુકરણથી સમયયોગ્ય વર્તન થાય નહિ. એને, એકલા એની પોતાની જ સાથે સરખાવી શકાય, બીજા કોઈની સાથે નહિ. એવો એ અનેરો છે. તે બીજા કશા ઉપર આધાર રાખતો નથી અને તે પોતે સ્વતંત્રપણે સંપૂર્ણ હોય છે.

ઘણી ચીજો તરફ એ એક સામટું લક્ષ આપે છે, પણ તેમાં તે તણાઈ જતો નથી, અને ઘણો બોજો ઉઠાવે છે છતાં તેનું હૈયું હળવું જ રહે એવી એની કળા તેનામાં એની મેળે જ પ્રગટ થયેલી હોય છે. વસ્તુમાત્રની તાત્ત્વિક સમતાનું જ્ઞાન એને હોય છે. દેખીતા ભેદમાં એ તો સત્ય દૃષ્ટિએ એકતા જ જુએ છે. આમ, તે અગમ્ય છે. તેને માટે નેતિ જ શબ્દ વપરાય.

॥ હરિ:ૐ ॥

॥ હરિ:ૐ ॥

આરતી

ૐ શરણચરણ લેજો, પ્રભુ શરણચરણ લેજો,
પતિત ઉગારી લેજો (૨) કર ગ્રહી ઉર લેજો. ...ૐ શરણ.

મનવાણીના ભાવો, કર્મ વિષે ઊતરો, પ્રભુ (૨)
મન, વાણી ને દિલને (૨) કૃપાથી એક કરો. ...ૐ શરણ.

સર્વ મળેલાં સાથે, દિલ સદ્ભાવ ઊગો, પ્રભુ (૨)
છો અપમાન થયાં હો (૨) ત્યાંયે ભાવ બઢો. ...ૐ શરણ.

નિમ્ન પ્રકારની વૃત્તિ, ઊર્ધ્વગમન કરવા, પ્રભુ (૨)
પ્રભુકૃપાથી મથાજો (૨) ચરણશરણ ગ્રહવા. ...ૐ શરણ.

મનના સકળ વિચારો, પ્રાણ તણી વૃત્તિ, પ્રભુ (૨)
બુદ્ધિ તણી સૌ શંકા (૨) ચરણકમળ ગળજો. ...ૐ શરણ.

જેવા દિલ હોઈએ પ્રભુ, તેવા દેખાવા, પ્રભુ (૨)
મતિ મુજ ખુલ્લી રે'જો (૨) સ્પષ્ટ જ પરખાવા. ...ૐ શરણ.

દિલમાં કંઈક ભર્યું હો, તે થકી બીજું ઊલટું, પ્રભુ (૨)
કદી પણ મુજથી ન બનજો (૨) એવી મતિ દેજો. ...ૐ શરણ.

જ્યાં જ્યાં ગુણ ને ભાવ, દિલ ત્યાં મુજ ઠરજો, પ્રભુ (૨)
ગુણ ને ભાવની ભક્તિ (૨) દિલ મુજ સંચરજો. ...ૐ શરણ.

મન, મતિ, પ્રાણ પ્રભુ ! તુજ ભાવ થકી ગળજો, પ્રભુ (૨)
દિલમાં તુજ ભક્તિની (૨) છોળો ઊછળજો. ...ૐ શરણ.

-શ્રીમોટા

પૂજ્ય શ્રીમોટાનાં પુસ્તકો

૧. મનને (પદ્ય)
૨. તુજ ચરણે (પદ્ય)
૩. દહયપોકાર (પદ્ય)
૪. જીવનપગલે (પદ્ય)
૫. શ્રીગંગાચરણે (પદ્ય)
૬. કેશવચરણકમળે (પદ્ય)
૭. કર્મગાથા (પદ્ય)
૮. પ્રણામપ્રલાપ (પદ્ય)
૯. પુનિત પ્રેમગાથા (પદ્ય)
૧૦. જીવનસંગ્રામ (પત્રો)
૧૧. જીવનસંદેશ (પત્રો)
૧૨. જીવનપાર્થેય (પત્રો)
૧૩. AT THY LOTUS FEET
(‘તુજ ચરણે’નો અનુવાદ)
૧૪. જીવનપ્રેરણા (પત્રો)
૧૫. TO THE MIND
(‘મનને’નો અનુવાદ)
૧૬. જીવનપગરણ (પત્રો)
૧૭. જીવનપગથી (પત્રો)
૧૮. જીવનમંડાણ (પત્રો)
૧૯. જીવનસોપાન (પત્રો)
૨૦. જીવનપ્રવેશ (પત્રો)
૨૧. જીવનગીતા (ગદ્ય-પદ્ય)
૨૨. જીવનપોકાર (પત્રો)
૨૩. આર્તપોકાર (પ્રાર્થના)
૨૪. હરિજન સંતો (ગદ્ય-પદ્ય)
૨૫. Life's Struggle
(‘જીવનસંગ્રામ’નો અનુવાદ)
૨૬. જીવનમંથન (પત્રો)
૨૭. જીવનસંશોધન (પત્રો)
૨૮. નર્મદાપદે (પદ્ય)
૨૯. જીવનદર્શન (પત્રો)
૩૦. જીવનપરાગ (સારસંચય)
૩૧. અભ્યાસીને (પદ્ય)
૩૨. જિજ્ઞાસા (પદ્ય)
૩૩. જીવન અનુભવ ગીત (પદ્ય)
૩૪. જીવનઝલક (પદ્ય)
૩૫. જીવનલહરિ (પદ્ય)
૩૬. જીવનસ્મરણ (પદ્ય)
૩૭. શ્રદ્ધા (પદ્ય)
૩૮. ભાવ (પદ્ય)
૩૯. જીવનરસાયણ (પદ્ય)
૪૦. નિમિત્ત (પદ્ય)
૪૧. રાગદ્વેષ (પદ્ય)
૪૨. જીવનઆહ્વાદ (પદ્ય)
૪૩. જીવનતપ (પદ્ય)
૪૪. જીવનસૌરભ (પદ્ય)
૪૫. જીવનસ્મરણ સાધના (પદ્ય)
૪૬. જીવનરંગત (પદ્ય)
૪૭. જીવનમથામણ (પદ્ય)
૪૮. કૃપા (પદ્ય)
૪૯. સ્વાર્થ (પદ્ય)
૫૦. શ્રીસિદ્ધગુરુ (પદ્ય)
૫૧. જીવનકથાની (પદ્ય)
૫૨. પ્રેમ (પદ્ય)
૫૩. જીવનસ્પંદન (પદ્ય)
૫૪. મોહ (પદ્ય)
૫૫. ગુણવિમર્શ (પદ્ય)
૫૬. જીવનપગદંડી (પદ્ય)
૫૭. જીવનદેડી (પદ્ય)
૫૮. જીવનચણતર (પદ્ય)
૫૯. જીવનધડતર (પદ્ય)
૬૦. ભાવકણિકા (પદ્ય)
૬૧. ભાવરેણુ (પદ્ય)
૬૨. ભાવજ્યોતિ (પદ્ય)
૬૩. ભાવપુષ્પ (પદ્ય)
૬૪. ભાવહર્ષા (પદ્ય)
૬૫. જીવનપ્રવાહ (પદ્ય)
૬૬. જીવનપ્રભાત (પદ્ય)
૬૭. કર્મઉપાસના (પદ્ય)
૬૮. મૌનએકાંતની કેડીએ (પ્રવચન)
૬૯. મૌનમંદિરનું હરિદ્વાર (પ્રવચન)
૭૦. મૌનમંદિરનો મર્મ (પ્રવચન)
૭૧. મૌનમંદિરમાં પ્રભુ (પ્રવચન)
૭૨. મૌનમંદિરમાં પ્રાણપ્રતિકા(પ્રવચન)
૭૩. શેષ-વિશેષ (સત્સંગ)
૭૪. જન્મ-પુનર્જન્મ (સત્સંગ)
૭૫. તદ્દુપ-સર્વરૂપ (સત્સંગ)
૭૬. અગ્રતા-એકાગ્રતા (સત્સંગ)
૭૭. જોડજોડ (સત્સંગ)
૭૮. અન્યય-સમન્યય (સત્સંગ)
૭૯. બ્રહ્મબ્રહ્મણ (સત્સંગ)
૮૦. એકીકરણ-સમીકરણ (સત્સંગ)
૮૧. પગલે પગલે પ્રકાશ (પત્રો)
૮૨. કેન્સરની સામે (પત્રો)
૮૩. ધનનો યોગ
૮૪. મુક્તાત્માનો પ્રેમસ્પર્શ (પત્રો)
૮૫. સંતહૃદય (પત્રો)
૮૬. સમય સાથે સમાધાન (પત્રો)

આ ઉપરાંત ઉપરનાં પુસ્તકોમાંથી થયેલાં ૧૫ સંકલનો.